

Digitaliseret af | Digitised by

**DET KGL.
BIBLIOTEK**

Royal Danish Library

Forfatter(e) Author(s):	Münscher, Wilhelm.; første Gang udgivet paa Dansk af Fred. Münter.
Titel Title:	<u>Dr. Wilhelm Münschers Lærebog i den kristelige Kirkehistorie, til Brug ved Forelæsninger</u>
Alternativ titel Alternative title:	Lærebog i den kristelige Kirkehistorie, til Brug ved Forelæsninger.
Udgavebetegnelse Edition Statement:	På ny udgivet /
Udgivet år og sted Publication time and place:	Kjøbenhavn : F. Brummers Forlag, 1831
Fysiske størrelse Physical extent:	392 s.

DK

Materialet er fri af ophavsret. Du kan kopiere, ændre, distribuere eller fremføre værket, også til kommercielle formål, uden at bede om tilladelse. Husk altid at kreditere ophavsmanden.

UK

The work is free of copyright. You can copy, change, distribute or present the work, even for commercial purposes, without asking for permission. Always remember to credit the author.

21-90

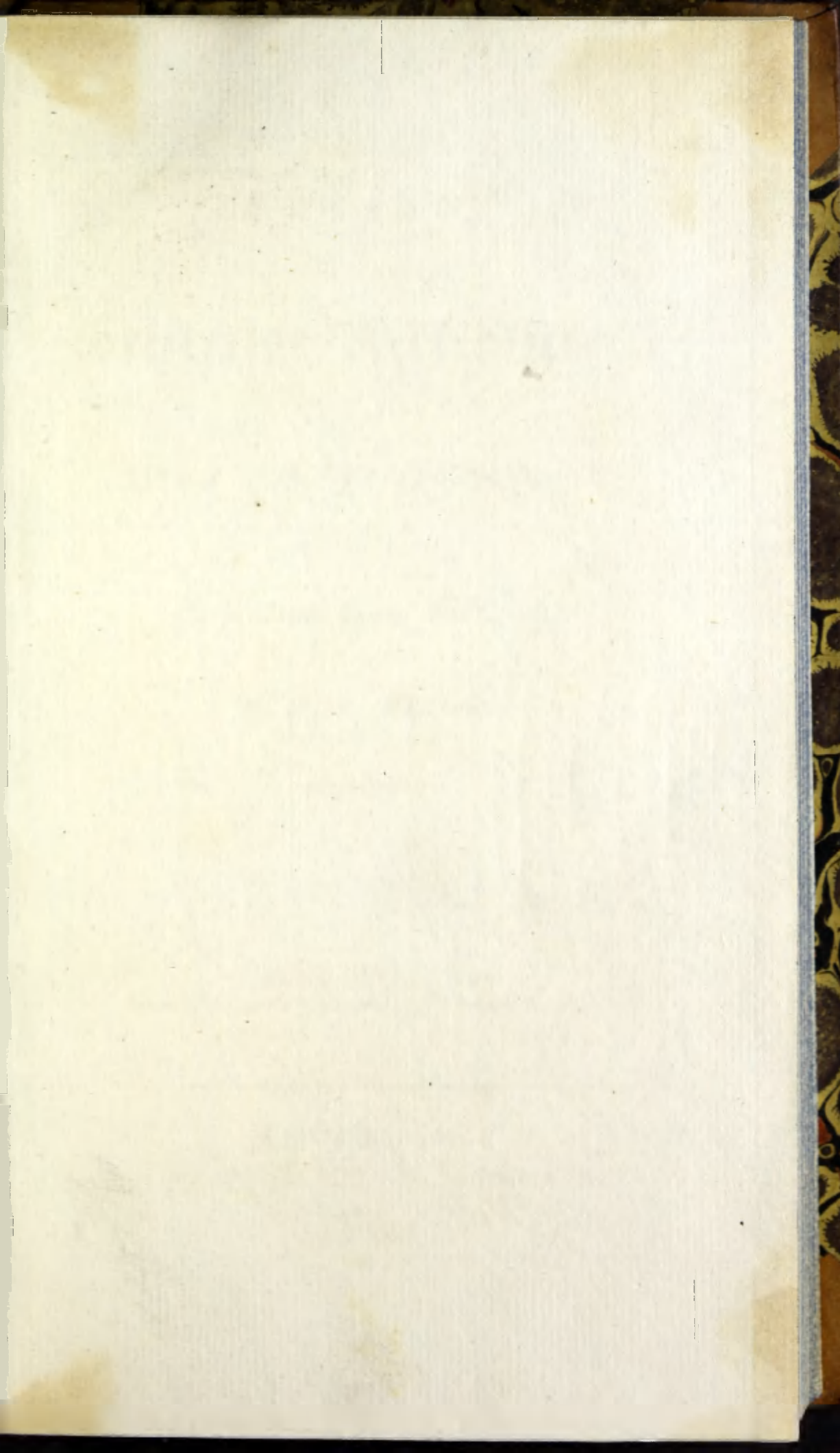
DET KONGELIGE BIBLIOTEK
DA 1.-2.S 28°

1 1 02 0 8 01675 3

+REX

Dr. Wilhelm Münschers

L æ r e b o g

i den

christelige Kirkehistorie,

til

Brug ved Forelæsninger.

Første Gang udgivet paa Dansk

af

Dr. Fred. Münter,

Biskop i Sjællands Stift.

Paa ny

udgivet, omarbejdet og fortsat

af

Jens Möller,

Doctor og Professor i Theologien ved Kjøbenhavns Universitet.

Kjøbenhavn.

Trykt, paa Universitets-Boghandler F. Brummers Forlag,

hos Peter Nicolay Sjørgensen.

1831.

DE KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN
HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN
CHRISTIANE WITTEWOLFF
IN
HET JAAR 1784
BAND DER VERZAMELINGEN
DEEL TWEEDE
DEEL VAN DE VERZAMELINGEN
DEEL TWEEDE
DEEL VAN DE VERZAMELINGEN
DEEL TWEEDE
DEEL VAN DE VERZAMELINGEN
DEEL TWEEDE

Forfatterens Fortale.

At en Lærer i Kirkehistorien, naar han ved flere Aars Forelæsninger troer at have indsamlet nogen Erfaring om dens Foredrag, udgiver en Lærebog, der skal tjene hans Tilhørere til Ledetraad, behøver ingen Retfærdiggjørelse. Men Forfatteren skylder sine Læsere en Erklæring angaaende de Grundsætninger, efter hvilke denne Lærebog blev ndarbeidet, for at lette dem deres Dom om han har opnaaet sit Viemed.

I. En Lærebog er beregnet efter Brugen ved Forelæsninger. Den skal opvække Interesse for Kirkehistorien, og tjene Tilhørerne til bedre at benytte sig af Forelæsningerne. Den maa altsaa opvække Lærelyst, men ikke tilfredsstille den; den maa forberede paa det mundtlige Foredrag, og hjælpe til at gjentage og erindre dette, derimod ikke gjøre samme aldeles undværligt. En Bog, hvoraf man tilstrækkelig kan lære sig selv, maa altsaa i sin hele Indretning være ganske forskjellig fra en Lærebog bestemt til Forelæsninger, og den, som vil levere en brugbar Lærebog, maa give slip paa den Tanke, tillige deraf at gjøre en Lærebog, fordi begge Viemed ere alt for ulige og hinanden modsatte, til at man turde haabe at opnaae begge ved eet og samme Skrift.

II. En Lærebog er bestemt for Begyndere, og for største Delen for saadanne Begyndere, som have intet dybere Studium af Kirkehistorien til Hensigt, men blot indskrænke sig til en almindelig Kundskab deri. Derved tør Forfatteren vel ikke lade sig forlede

til Skjodesløsheder, hvilke meget mere med fordoblet Omhu maa undgaaes i et Skrift for Begyndere; men han bør heller ikke forglemme, at han ei skal forsøge nye Oplysninger i Historien, men ifkun give en let Oversigt af det Bekjendte, og at han maa undertrykke saadanne Bemærkninger og Undersøgelser, som maa- skee have for ham den største Interesse, fordi de her ikke vilde staae paa deres behørige Sted. En Lærebogs Fortrin bestaaer altsaa ikke i Rigdommen af nye Opdagelser eller skarpsindige historiske Formodninger og Combinationer, ligesaa lidet som i Mængden af sammenstillede Kjendsgjerninger, hvis altfor store Sammenynding let kunde adsprede og forvirre Begynderen; men den bestaaer i at de for denne vidværdige Tildragelser ere lykkeligen udsøgte og forbundne i en beqvem Orden.

III. I en Lærebog er en udvalgt Literatur uundværlig. Den tjener der ikke til lærd Prunk, ikke engang til at give en Forsikring om Fortællingens Rigtighed, som vilde være unyttig for Begynderen, der endnu ikke er i Stand til at sammenligne Bilderne. Men Læreren maa haabe, at hans Tilhørere ikke stedse blive staaende ved hans Underviisning, men at de ville i deres følgende Liv ved Læsning søge at udvide deres historiske Kundskab. Desaar sag er han forpligtet at vise dem hen til de Skrifter, af hvilke de videre kunne underrettes om de forekommende Gjenstande. At overlade dette til Forelæsningerne, er saa meget mindre raadeligt, da Dicteringen af Bogtitler er saavel tidspildende, som høist trættende, og utallige Feil indsnige sig ved Afskrivningen. Bøgerne maae altsaa allerede være anførte i Lærebogen; derimod bliver det Forelæsningerne forbeholdt, nærmere at beskrive de mærkværdigste deriblandt efter deres Værd og Maaden at bruge dem paa.

IV. Ordenen maa vælges saaledes, som den efter paalidelige Erfaringer er meest passende, for paa det anskueligste at fremstille og paa det dybeste at indprænte Begynderen den hele Gang af Historien. Den reen-chronologiske Orden er umægtelig meget brugbar til at gjentage det lærte, og til at udvide allerede indsamlede Kundskaber; men ubeqvem for den første Underviisning, fordi Begivenheder af een Art derved blandes med en Mængde fremmedartede, og altsaa ikke kunne oversees i Sammenhang, og fordi det end videre bliver altfor svært for den Uøvede at sammenknytte de historiske Data blot efter Traaden af tørre Tal. Ordenen efter Materierne og Perioderne turde derfor saa meget desto snarere fortjene Fortrinnet, da den deraf befrygtede Skade kan forebygges ved tilføiede Tidstabeller; men den maa udføres efter en saa lidet kunstig og indviklet Plan, som mueligt. Saaledes er det f. Ex. unødvendigt ved enhver Periode at forudskikke en almindelig Oversigt af Staternes og Videnskabernes Historie: meget mere maae de deraf uundværlige Bemærkninger hver Gang indskydes paa det Sted, hvor de kaste Lys paa de kirkelige Begivenheder. Ligesaa synes det overflødigt i et eget Afsnit at handle om Kirkens Lærere; men berømte Lærere bør nævnes der, hvor de enten have havt Indflydelse paa Kirkesforfatningens Dannelse, eller paa Kirkelærens Tilstand, eller paa Religions-Videnskabens Udarbeidelse: og Lærerne ere kun for saavidt mærkværdige, som de have virket paa en eller anden af disse Gjenstande. I den nærværende Lærebog er enhver Periode bleven behandlet efter fire hovedsynspunkter: 1) det kirkelige Selskabs Historie; 2) Religionens Historie; 3) den kirkelige Religionslæres Historie; 4) Historien om Religionens lærde Bearbejdelse. I Historien at adskille de kirkelige Selskaber siden Reformationen, og særskilt at fortælle hver enkelt

Skjebne, er desaaarsag ubeqvemt, fordi Betragtningen af disse Partiers Forhold til hinanden og af deres mangfoldige Berøringspunkter ved en saadan Afsondring tabes.

V. Korthed er en nødvendig Fordring ved en saadan Lærebog. I den bør Begivenhederne kun antydes, ikke udføres, og selv nogen Tørhed vil ikke skade en saadan Ledetraad, naar den kun ikke forplanter sig til det mundtlige Foredrag, som skal udvikle den. En Lærebogs Forfatter maa afstaae fra alle Fordringer paa Roes som pragmatisk Historieskriver. Han er vel forpligtet til at fremstille sine Materialier saaledes, at de kunne bearbejdes pragmatisk, og han tør ogsaa undertiden med smaae Vink hentyde paa sammes Sammenhæng; men den sammenhængende Udvikling selv maa overlades til Forelæsningerne, fordi han ellers vilde i Forveien berøve disse det meest tiltrækkende. Endelig maa Skrivemaaden være ganske simpel og ukunstlet, men tillige sammentrængt og fri for al Ordrigdom.

Efter disse Grundsætninger har jeg udarbejdet nærværende Lærebog, og ikke overgivet den til Trykken, førend jeg ved egne Prøver havde overbevist mig om, at den deri udførte Plan var brugbar for akademiske Forelæsninger. At der fløder mange Feil ved dette Forsøg, at der ved mange Punkter kan strides om det trufne Valg, saavel af Begivenheder, som af Literaturen, og om Fortællingens Stilling og Orden, tilstaaer jeg gjerne forud, og skal ligesaa taknemmelig modtage enhver grundet Dadel, som rolig lægge den ugrundede til Side.

M. Münscher.

Udgiverens Forerindring.

Efterat salig Biskop Mûnter havde ladet denne Lærebog oversætte paa Dansk af Cand. Theol. Jens Carl Winther, og indført den til Brug ved sine Forelæsninger, blev han i A. 1808 kaldet til Sjællands Bispestol, og det blev mig betroet at foredrage Kirkehistorien ved Kjøbenhavns Universitet. Jeg valgte til Grundlag derfor det af min berømte Forgjænger indførte Compendium, og har — efterat have brugt det i 23 Aar — aldrig fortrudt mit Valg. Da i Aaret 1811 en ny Udgave blev fornøden, besørgede jeg denne med de Rettelser og Tilfølg, jeg den Gang fandt nødvendige. To Decenniers fortsatte Brug har gjort mig opmærksom paa andre Mangler, hvilket jeg i nærværende Udgave (som saaledes er den tredje paa Dansk) har søgt at afhjælpe. Deslige Smaaforandringer vil man ved Sammenligning finde i de fleste Paragrapher. Men denne Udgaves Hovedfortrin formenes dog at bestaae i følgende tre Stykker: 1) at den indeholder tillige de 20 sidstforløbne Aars Historie, hvilken er ligesaa indholdsrig hvad Kirken, som hvad Staterne betræffer; 2) at jeg paa passende Steder har indstødt Hovedmomenterne af Nordens, især Danmarks Kirkehistorie, hvilken Mûntschers havde saa godt som ganske forbigaaet, og sal. Biskop Mûnter ikkun ved Reformation suppleret. Da det academiske Cursus ei tillader mig at foredrage den fædrenelandste Kirkehistorie særskilt, har jeg stedse

befræbt mig for leilighedsviis i den almindelige Historie at medtage det Fornødne deraf. Dette vil nu saa meget lettere kunne stee, ogsaa af Andre, som maatte finde Grund til at benytte denne Lærebog (hvilken allerede vides i Syerrig at være brugt). Fremdeles har jeg 3) heelt gjennem tilføiet Titlerne paa de vigtigste siden Månshers Død udkomne Skrifter (ogsaa nogle saa ældre, især af danske Forfattere, dog med den Indskrænkning, som han hensigtsmæssigen havde forestrevet sig). Endelig har jeg til Lettelse for mine Tilhørere tilføiet endeel latinske Benævnelser.

Kiøbenhavn, d. 1. Mai 1831.

J. Møller.

Indledning¹.

§. 1.

Begreb om Kirken.

Snyere Tider have Mange kaldet enhver iblandt Mennesker stiftet Forening, sigtende til deres religiøse og moralske Sindelags Dannelsse, en Kirke. Men efter den gamle Sprogbrug kaldtes ifkun det Religionsfælskab en Kirke, til Grund for hvilket en sand Aabenbaring var lagt. I strengeste Betydning, saavelsom efter Etymologien (*Κοινωνία*) gives der kun en christelig Kirke, hvilken opstaaer, naar den christelige Lære lægges til Grund for en saadan Forening, betragtes som Baand, hvorved Medlemmerne sammenknyttes, erkjendes som Regel for deres Forhold, og benyttes som Middel til Moralitet og Religiositet.

¹ Christ. Wilh. Franz Walch Grundsätze der zu der Kirchenhistorie des N. T. nöthigen Vorbereitungslehren und Bücherkenntniß. 2te Aufl. Göttingen 1773. 8. — G. J. Planck Einleitung in die theologischen Wissenschaften. 2 B. S. 183 ff. J. M. Schröders christl. Kirchengeschichte. 1ster Th. S. 1 ff. Einleitung in das Studium und in die Litteratur der Religions- und Kirchengeschichte, besonders der christlichen, von Christian Wilh. Flügge. Göttingen 1801 — Einleitung in die christliche Religions- und Kirchengeschichte, von Kasp. Neufk. Prag 1788.

§. 2.

Kirkehistorien.

En saadan christelig Kirke har i atten Aarhundreder været til, og i dette Tidsløb ere i mange Henseender store Forandringer i den foregaaene. Antallet af Christendommens Bøfjendere har snart under gunstige Omstændigheder meget tiltaget, snart ved Modgang aftaget. Religionslæren selv, som tjente til Grundvold for det christne Selskab, har antaget mange og meget afværende Skikkelser; den er ogsaa paa mange Maader bleven bearbejdet. Selskabet selv har prøvet de største Omveltninger i dets Forfatning, i dets Rettigheder, i dets Forhold og Virkninger. Troligen at fremstille alle disse Forandringer, er Kirkehistoriens Syssel, som kaldes den almindelige, naar den fremstiller et Billede af det Hele af disse kirkelige Forandringer².

§. 3.

Kirkehistoriens Værd og Nytte.

Kundskab i Kirkehistorien vil være ethvert dannet Menneske tjenlig, for overhovedet at befæste hans Agtelse for Religionen i Almindelighed og Christendommen i Særdeleshed, for paa det kraftigste at overtyde ham om Bantroens saavel som Overtroens sørgelige Virkninger, for at kjende og rigtig bedømme de forskjellige kirkelige Partiers Forfatning og Forhold; den vil, ved de Exempler, som den fremstiller, advare for mange Forstandens og Hjertets Bildfarelser. I Særdeleshed er den for Theologen vigtig, ja uundværlig som Hjel-

² E. J. Stäudlin über den Begriff der Kirche und der Kirchengeschichte; in der Göttingischen theol. Bibliothek. 1ster Bd. S. 600 ff.

pemiddel, for at overtyde ham om Christendommens Sandhed og Guddommelighed ved at agte paa dens Virkninger; for at vække Undersøgelsebaanden, for at føre ham til en moderat og beskedn Lænkemaade, bevare ham for Eensidighed, for at forklare ham hans Videnskabs Fremgang hidindtil, og derhos sammes nærværende Tilstand, endelig for at indgyde ham den dybeste Overbeviisning om hans Virkekredses Vigtighed. Hverken som Bibelforsker eller som Systematiker vil han kunne undvære Kirkehistoriens Hjælp, og den vil give ham lærerige Bink selv for hans praktiske Embeds=Forelse³.

§. 4.

Kirkehistoriens Kilder⁴.

De Kilder, af hvilke Kirkehistorien har at ose Forraadet af de til den hørende Efterretninger⁵, ere deels Skrifter, deels andre Mindesmærker. Skrifterne deles igjen i offentlige og private. Til den første Klasse høre Keiserne's Love

³ *I. I. Griesbach* de Historiae ecclesiasticae nostri saeculi usibus sapienter accommodatae utilitate. Jenae 1776. *J. Møller* om det kirkehistoriske Studium i Nyt theol. Bibl. 14de Bind.

⁴ *E. W. Fr. Walch* kritische Nachricht von den Quellen der Kirchengeschichte. Leipz. 1770. 8. *J. S. Semlers* Versuch den Gebrauch der Quellen in der Staats- und Kirchengeschichte zu erleichtern. Halle 1761. 8.

⁵ Skrifter, hvori gives Efterretning om Kilderne og Hjælpemidlerne til Kirkehistorien. *Casp. Sagittarii* — introductio in Historiam eccles. Tom. I. Jenae 1694; t. II. curante *I. Andr. Schmidio*. 1718. 4. — *I. G. Walch* bibliothecae theologiae selectae. tom. III. Jenae 1762. *Catalogi bibliothecae Bnnavianae*. tom. III. 3 Vol. Lipsiae 1755. *J. A. Rösselt* Anweisung zur Kenntniß der besten allgemeinen Bücher in allen Theilen der Theologie. 4te Aufl. Leipz. 1800. S. 394. Ogsaa de ved §. 1. nævnte Skrifter.

i kirkelige Anliggender⁶, Kirkeforsamlingernes Aftter⁷, Kirke-lovene⁸, Paverne's Skrivelser⁹, offentlige Troesbekjendel-

⁶ *J. Cr. Codex Theodosianus — cum perpetuis commen-tariis Jac. Gothofredi — ed. J. Dan. Ritter. Lips. 1737-45. (i Særdeleshed den 16de Bog). — Steph. Baluzii collectio capitularium regum Francorum. Par. 1677, curante P. de Chiniaac. Par. 1780. 2 Vol. fol. Collectio constitutionum imperialium, studio Melch. Goldasti Haiminsfeldii. Fref. 1713. 4 Voll. fol.*

⁷ *Efter flere tidligere ufuldstændigere Samlinger ere de værdigste: Conciliorum omnium collectio regia. Par. 1644. 37 Vol. fol. Sacrosancta concilia, studio Phil. Labbei et Gabr. Cossarti. Par. 1671. 72. 18 Voll. fol.; hvortil Nova Collectio Conciliorum St. Baluzius collegit. Par. 1683. f. er et Supplement. — Conciliorum collectio regia maxima, studio I. Harduini. Par. 1715. 12 Voll. f. Sacrosancta Concilia, curante Nic. Coleti. Ven. 1738-44. 23 Voll. f. — Supplementum opera et st. I. Dom. Mansi. Lucc. 1745-51. 6 Voll. f. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio; curata a Joh. Dom. Mansi. Florent. (deinde Venet). 1759. seqq. 31 Voll. fol. — — Gc. Dan. Sucks Bibliothek der Kirchenversammlungen des vierten und fünften Jahrhunderts. Leipzig 1784. 4 Th. 8. — Mange Samlinger af enkelte Landes Concilie-Aftter, dog endnu ikke af de danske.*

⁸ *Bibliotheca juris caonici veteris, opera et studio Guil. Voelli et Henr. Justelli. Par. 1661. 2 Voll. fol. ΕΥΒΟΔΙΧΟΣ. Paudectae Canonum Apostolorum et Conciliorum, Guil. Beveregius recensuit. Oxon. 1672. f. — Corpus juris caonici rec. Just. Henr. Böhmer. Hal. 1747. 2 Voll. 4.*

⁹ *Epistolae Romanorum Pontificum a Clemente I. usque ad Innocentium III. studio Petr. Constant. Tom. I. Par. 1721. Pontificum Romanorum a Clemente usque ad Leonem M. epistolae genuinae, curavit C. Fr. G. Schoenemann. T. I. Goett. 1796. 8. Bullarium Romanum a Leone M. usque ad Bened. XIII. Luxemb. 1727-58. 19 Voll. fol. — Bullarum — amplissima collectio — opera Caroli Cocquelines Romae 1739 44. 28 Voll. f.*

fer¹⁰, Liturgier¹¹. Af Monumenterne ere de vigtigste Indskrifter¹², Malerier og Mynter*.

§. 5.

Fortsættelse.

Privatskrifter af mange Arter kunne tjene til Rilde for Kirkehistorien, men ganske fortrinlig de kirkelige Skrifter, om de end ikke umiddelbar ere af historisk Indhold. Kun er overhovedet Graden af deres Brugbarhed for Kirkehistorien i flere Henseender meget forskjellig. Om den næsten uoverseelige Række af kirkelige Skribenter, om deres Bærker og deres Udgaver ere i mange Skrifter Efterretninger sam-

¹⁰ De ere for største Delen trykte enkelte, men de ældre i: *G. C. F. Walch bibliotheca symbolica vetus.* Lemg. 1770. 8.

¹¹ *Liturgiarum Orientalium Collectio, opera Euseb. Renaudot.* Par. 1716. 2 Voll. 4. *Codex liturgicus Ecclesiae universae, castigavit etc. Joseph Aloysius Assemanus.* Rom. 1749-66. 13 Voll. 4. *Liturgia Romana vetus, edente Lud. Ant. Muratorio.* Venet. 1748. 2 T. fol. al.

¹² Heraf har man store Samlinger, men i hvilke de christelige Indskrifter ere for det meste forbundne med andre, f. *E. Jan. Gruteri thesaurus inscriptionum cura I. G. Graevii.* Amst. 1707. 4 Voll. f. *Lud. Ant. Muratori thesaurus veterum inscriptionum.* Mediol. 1742. IV. Voll. fol. o. a.

* *Paulli Aringhii Roma subterranea Romæ 1651.* fol. *Grainville livre sur l'usage qu'on peut faire des medailles par rapport à la religion.* Lacarry *Historia Romana à Jul. Cæs. ad Constantinum M. per numismata et marmora illustrata, prolusio apologetica antiquorum numismatum intelligentiam interpreti S. S. esse necessariam.* Clarum 1671. Qv. *V. F. Loescher exercitationes III. de numorum veterum in Theologia explicatione S. S. ecclesiasticæ antiquitatis usu.* Jenæ 1694. 4. Mynter af Paver og andre Prælater, ogsaa af danske Biskopper. *Kunestene i Norden fra den christelige Middelalder.*

mendragne¹³. Ogsaa ere mange, i Særdeleshed ældre Kirkeskribenter blevne trykte sammen i store Samlinger¹⁴.

§. 6.

Kildernes Brug.

For at øse Kirkehistorien af de saa talrige Kilder, er det for det første nødvendigt, kritisk at behandle disse Efterretninger, og at undersøge, om de ere ægte eller uægte

¹³ Bibliotheca ecclesiastica, curante *L. A. Fabricio*. Hamburg 1718. f. *Guil. Cave* Scriptorum ecclesiasticorum Historia. Oxon. 1740 43; et Bas. 1741. 45. 2 Voll. f. *Casimiri Oudini* commentarius de Scriptoribus Ecclesiae antiquis. Lips. 1722. 3. Voll. f. Nouvelle Bibliotheque des auteurs ecclesiastiques, par *L. Ellies du Pin*. Par. 1698-1751. 52 Voll. 8: Par. (Amst.) 1693-1715. Amst. 19 Voll. 4. Critique de la Bibl. des a. e. p. *L. E. du Pin*, par *Richard Simon*. Par. 1730. 4 Voll. 8. — Histoire generale des auteurs ecclesiastiques, par *Remy Ceillier*, à Paris 1729-63. 23 Voll. 4. — *I. Geo. Walch* Bibliotheca patristica. Jenae 1770. 8. Thesaurus rei patristicae, notis instructus a *Placido Sprenger*. T. I-III. Wirceb. 1785-92. Bærker af almindeligere Omfang, saasom *L. A. Fabricii* Bibliotheca graeca, Bibliotheca latina, Bibliotheca latina medii aevi, høre ligeledes derhen. — Om de latinske Skribenter i Særdeleshed *C. T. G. Schoenemann* Bibliotheca Patrum latinorum historico-literaria. Lips. 1792. Tom. I. et II. 8. *I. Ge. Arn. Oelrichs* commentarii de Scriptoribus Ecclesiae latinae priorum VI. saeculorum. Lipsiae 1791. Om de Østerlandske: Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana, digessit *Jos. Simon Assemanus*. Rom. 1719-28. III. T. 4 Voll. fol.

¹⁴ Foruden de ældre og specielle Samlinger: Magna Bibliotheca Patrum. Colon. Par. 1654. 17 Voll. f. Maxima Bibliotheca veterum Patrum. Lugd. 1677. 27 Voll. f. Bibliotheca veterum Patrum, cura *Andrae Gallandi*. Venet. 1765-81. T. I-XIV.; ed. 2. 1788. — Chr. Fr. Köpfler Bibliothek der Kirchenväter. Leipz. 1776-86. 10de Bde. 8.

(genuina an spuria), om de ere blevne uforandrede eller forfalskede (interpolata)¹⁵. For det andet maae disse Skrifter forklares rigtigen og overeensstemmende med deres Forfatteres Mand, hvortil ikke allene udfordres Kundskab om Sprogene, men ogsaa om Kirkens og enhver Tidssalders særegne Sprogbrug¹⁶. Endelig maa for det tredie den Grad af Troværdighed udfindes, som kan tillægges enhver Efterretning, hvorved det deels kommer an paa Hjemmelsmand-

¹⁵ En Deel af denne Videnskab, at dømmne om Skrifternes Ægthed, er Diplomatifken, som kritisk prøver Dokumenterne. De re diplomatica I. VI. opera et studio *Johan Mabillon*, ed. 2. Par. 1709 fol. Nouveau traité de Diplomatique, par deux Religieux *Benedictins* de la Oongregation de St. Maur. Par. 1750-65. 6 Voll. 4. paa tydsk, Erfurt 1759-69. 9 Bde. 4. J. Chph. Gatterer's Ubriss der Diplomatik. Gøtt. 1798. Dessen praktische Diplomatik. Gøtt. 1799. E. F. G. Schönnemann Versuch eines Systems der Diplomatik. Gøtt 1800. 1802. Zur Handschriftkunde. Von Fr. Ad. Ebert. Leipzig 1825. 8.

¹⁶ *Jo. Casp. Suiceri* thesaurus ecclesiasticus ex patribus graecis collectus. Amst. 1672; ed. 2. 1728. 2 Voll. f. (ogsaa Traj. 1746). Glossarium ad Scriptores mediae et infimae Graecitatis. auctore *Carolo du Fresne*. Lugd. 1688. 2 Voll. f. — Glossarium ad Scriptores mediae et infimae Latinitatis, auctore *C. du Fresne*, ed. nova, opera Monachorum Ord. S. Bened. e Congreg. S. Mauri. Par. 1733-36. (Bas. 1764). 6 Voll. f. Glossarium novum ad Scriptores medii aevi cum Latinos tum Gallicos, digessit *P. Carpentier*. Par. 1766. 4 Voll. f. (*I. C. Adelung*) Glossarium manuale ad scriptores mediae et infimae latinitatis. Halae 1772-84. 5 Voll. 8. — Glossarium germanicum, *Joh. Ge. Wachteri*. Lips. 1737. 2 Voll. f. *Chr. Gottl. Haultaus* Glossarium germanicnm medii aevi. Lips. 1758. f. *Joh. Ge. Scherzii* Glossarium medii aevi, supplevit *Jer. Jac. Oberlinus*. Argent. 1781-83. 2 Voll. f. o. a.

dens Kundskab og Forfatning, deels paa hans Charakteer, Religion og Forhold ¹⁷.

§. 7.

Hjelpevidenskaber til kirkelig Historieforskning.

Man vil dog aldrig kunne gjøre en lykkelig Brug af Kirkehistoriens Kilder, naar man ikke i Forveien er bleven fortrolig med Staternes og Videnskabernes Historie, naar man ikke har Færdighed i Jordbeskrivelsen, i Særdeleshed den kirkelige Geographie ¹⁸, og naar man ikke henvender bestandig Opmærksomhed paa Tidssregningen, for aldrig at tabe Begivenhedernes Folge af Sigte ¹⁹.

§. 8.

Kirkens Historie i de ældre Tider.

Ethvert Selskabs Historie begynder med dets Stifter. Om Jesu Christi Lære og Skjebner have nogle af hans Discipler og Venner optegnet meget Mærkværdigt: ogsaa har

¹⁷ *Clerici Ars historia. Ernesti programma de fide historica recte aestimanda, in opusculis philologico criticis. Lugd. 1764. p. 64. seq.*

¹⁸ Værker om Geographien overhovedet, saavel som om den politiske og litteraire Historie kunne her ikke anføres. Om den kirkelige Geographie: *Geographia sacra, auctore Carolo a S. Paulo, enrante I. Clerico. Amstel. 1703. fol. Frid. Spanhemii Geographia sacra et ecclesiastica Opp. T. I. Lugd. 1701. f. Ståudlins kirchliche Geographie und Statistif. Göttingen 1803.*

¹⁹ *Jos. Scaligeri opus de emendatione temporum. Gen. 1629. f. Dion. Petavii opus de doctrina temporum. Antw. 1703. f. I. Ge. Frankii Systema chronologiae. Gøtt. 1770. f. J. Chph. Gatterer's Ubriff der Chronologie. Gøtt. 1777. — L'art de verifier les dates des faits historiques, par des Religieux Benedictins de S. 2 ed. Paris 1770. f. Nye Udg. i 8vo.*

Lukas opbevaret nogle Efterretninger om nogle Apostlers Begebenheder. Saa lidet Forfatterne af disse Skrifter vise historisk Kunst, saa ere dog deres Beretninger, tildeels netop ved deres kunstløse Simplicitet, de troværdigste Mindesmærker om det, som Jesus og hans første Discipler have gjort og lært ²⁰. I de næstfølgende Aarhundreder blev, naar vi undtage Hege sippus's tabte Værk, den kirkelige Historie ikke bearbejdet, indtil Eusebius, Biskop i Cæsarea, i det fjerde Aarhundrede, skrev den første Kirkehistorie i 10 Bøger, til hvilken han siden foiede fire Bøger om Constantin den Stores Levnet. To Jurister i Constantinopel, Hermias Sozomenos og Sokrates, og den Syriske Biskop Theodoret leverede i det femte Aarhundrede Fortsættelser til Eusebii Værk, med hvilke man maa sammenligne de Fragmenter og Udtog, som ere bleve tilbage af Philostorgii, en Arianers, Kirkehistorie. I det sjette Aarhundrede skrev Theodorus og Evagrius; men af den første Historie ere blot Udtog tilbage ²¹.

²⁰ *Nath. Lardner* Credibility of the Gospels History. P. 1. 2 Voll.; P. 2. 12 Voll. Lond. 1740-55. A supplement Lond. 1760. 3 Voll. 8. J. Fried. Kleuker ausführliche Untersuchung der Gründe für die Aechtheit und Glaubwürdigkeit der schriftlichen Urkunden des Christenthums. 1-4ter Bd. Hamb. 1794. 1800. Christelig Apologetik af Dr. P. C. Müller. Kbh. 1810. 8.

²¹ Eusebii Pamphili, Socratis scholastici, Hermiae Sozomeni, Theodoreti et Evagrii, item Philostorgii et Theodori Lectoris quae extant graece et latinae, emendavit, vertit et illustravit *Henricus Valesius*. Par. 1659 (Mogunt. 1672). 3 Voll. f., novas illustrationes adjecit *Guil. Reading*. Cantabr. 1720 (Tur. 1747-48). 3 Voll. f. Eusebii Kirchengeschichte, übersetzt, mit einigen Anmerkungen von Fr. Andr. Stroth. Quedlinb. 1777. 2 Bd. 8. *Janus Möller* de fide Eusebii Cæsareensis. Hauniae 1813. 8.

I den latinske Kirke blev Historien endnu mindre bearbejdet. Kun Rufinus, den utroie Overfætter og skjodesløse Fortsætter af Eusebius, Sulpitius Severus med sin magre hellige Historie, og Cassiodor, som lod forfærdige *Historiam tripartitam*, maae bemærkes.

§. 9.

Kirkehistoriens Tilstand i Middelalderen.

Widenskaberne's Forsømmelse, den Overhaand tagende Lettroenhed og indskrænkede Frimodighed maatte i Middelalderen forhindre al bedre Behandling af Historien. I de talrige Kroniker, hvori den Tids Forfattere pleiede at foredrage de firkkelige og politiske Begivenheder i Forening, indeholdes mange Materialier for Kirkehistorien. Men der udfordres Umage for at finde dem, Forsigtighed for at adskille det Sande fra det Fabelagtige og eensidig Fremstilte, og Taalmodighed for ikke at trættes ved den smagløse Fortællemaade. Iblandt Grækerne kunne dog maafee Eutychi²² og Nicephorus Callistus²³; iblandt Latinerne, Bedaden ærværdige²⁴, Anastasi²⁵, Haymo²⁶ og

Senere Skrifter om Eusebius og hans Kilder haves af J. L. Danz (Jena 1815), Chr. Aug. Kestner (Gött. 1816. 4.) og H. Reuterdahl (Lund 1826. 8.)

²² *Eutychiei Aegyptii, Patriarchae Alexandrini, contextio gemmarum s. Annales, arab. et lat. interprete Eduardo Pocock. Oxon. 1658. 4.*

²³ *Nicephori Callisti Historia ecclesiastica graece et latine, cura Frontonis Ducaei. Par. 1630. 2 Voll. f.*

²⁴ *Historia ecclesiastica gentis Anglorum, cura et studio Joh. Smith. Cantabr. 1722 f.*

²⁵ *Historia ecclesiastica sive Chronographia tripartita, cum notis Fabroti. Paris 1649 f.*

²⁶ *Breviarium Historiae ecclesiasticae L. X., cura Joach. Maderi. Helmst. 1671. 8.*

Adam af Bremen²⁷ bemærkes. Det i de vestlige Lande i femtende Aarhundrede opgaaende Lys i Videnskaberne fastede allerede nogle Straaler i Historiens dunkle Egne, og Laurentius Vallæ udmærkede sig ved frimodig Opdagelse af fabelagtige Fortællinger²⁸.

§. 10.

Kirkehistorieforfattere efter Reformationen.

Med Reformationen maatte en ny Tver opvækkes for Kirkehistoriens Studium, og dette Studium tillige gives en ny Retning. Dog noiedes Reformatorerne med at faste enkelte Blik i Historien, og at benytte nogle Dele af samme til deres Hensigter, indtil Mathias Flacius Illyricus tilligemed hans Medhjelpere ved de Magdeburgiske Centurier leverede et Hovedværk²⁹. Imod dette satte Cardinal Cæsar Baronius sine kirkelige Aarbøger³⁰, som fandt Fortsættelse³¹, men ogsaa prøvende Modstan-

²⁷ *Historiae ecclesiasticae praesertim Bremensis* L. IV. in *Lindembrogii Scriptoribus septentrionalibus*, ed. I. A. Fabricius. Hamb. 1706. f.

²⁸ *De ementita Constantini donatione declamatio ad Papam*. Lugd. Bat. 1620. 4.

²⁹ *Ecclesiastica Historia per aliquot pios et studiosos viros in urbe Magdeburgica*. Bas. 1559-74. 13. Vol. f., cura Ludov. Lucii. Bas. 1624. Norimb. 1757-65. 6 Vol. 4. — *Lucae Osiandri epitome Historiae ecclesiasticae Centuriæ XVI. 1592-1604*. 8 Voll. 4.

³⁰ *Annales ecclesiastici*. Rom. 1588-1607. 12 Voll. f.; ogsaa Antw. 1610-29. 12 Voll. med Pagi's Kritik. Venet. 1738 41. 13 Voll. Med denne, samt Raynalds Fortsættelse og mange Anmærkninger. Lucc. 1738-59. 38 Voll. f.

³¹ *Annalium eccles. post Baronium, auctore Abrah. Bzovio* Rom. 1616 sd. Colon. 1621 40. 8 Voll. T. IX. Rom.

dere ³². Efter disse Forarbejder blev Kirkehistorien i lang Tid mindre bearbejdet i Tydskland end i andre Lande. Schweizerne havde i Johan Henrik Hottinger ³³ og Johan Alfons Surretin ³⁴, brugbare Forfattere; Nederländerne i Frederik Spanheim ³⁵, i Jacob ³⁶, og Samuel Basnage ³⁷, og Herman Venema ³⁸, desuden ogsaa i Arminianeren Johan Clericus ³⁹. Rigest var det katolske Frankerige paa Mænd, som deels ved lærde Samlinger og Undersøgelser gjorde sig fortjente af dens enkelte Dele, deels foredrog denne Historie i Sammenhæng. Noel (Natalis)

1572. — Ann. eccl. Caes. Bar. continuatio per Henricum *Spondanum*. Par. 1640. 2 Voll. f. Lugd. 1678. 3 Voll. f.
— Annales ecclesiastici, auctore Odorico *Raynaldo*. Rom. 1646-63. 8 Voll. f. T. IX. Rom. 1676-77. 2 Voll. f.
— Annales eccles., auctore Jac. de *Laderchio*. Rom. 1728-37. 3 Vol. f.

³² *Isaaci Casauboni* exercitationes XVI ad Baron. Lond. 1614. f.; Gen. 1665. 4. — *Sam. Basnage* exercitationes histor. criticae in Bar. Annales. Traj. ad Rhenum 1717. 4. Alii. — Critica in Annales Baronii, auctore *Antonio Pagi*. Gen. 1705. 4 Voll. f.; 1724.

³³ *Historiae eccles.* P. I-III. Hannov. 1655-57; P. IV-IX. Tigur. 1657-67. 8.

³⁴ *Historiae eccles. compendium.* Gen. 1734. 8.; ed. cum continuatione *I. Simonis*. Halae 1750; paa tydsk af J. H. *Töllner*. Königsberg 1759. 8.

³⁵ *Historia ecclesiastica.* Opp. T. I. Ludg. 1701 f.

³⁶ *Histoire de l'Eglise.* Roter. 1699. 2 Voll. f.

³⁷ *Annales politico-ecclesiastici.* Roter. 1706. 3 Voll. f.

³⁸ *Institutiones Historiae ecclesiasticae V. et N. T.* Lugd. 1777-83. 7 Voll. 4.

³⁹ *Historia eccles. duorum primorum post I. C. natum saeculorum.* Amstel. 1717. 4.

Alexander⁴⁰, Claude Fleury⁴¹, og Sebastian le Main de Tillemont⁴² indtage iblandt de sidste den høieste Rang. I Italien have Jo. Aug. Orsi⁴³, og G. Saccharelli⁴⁴ helliget Kirkehistorien voluminøse Værker. I en friere Aand har Joseph Zola bearbejdet den*. De Engelske Lærde have anvendt en større og lykkeligere Flid paa særskilte Materier, end paa den almindelige Kirkehistorie⁴⁵.

⁴⁰ Historia eccles. V. et N. T. Par. 1676-86. Voll. 8.; Par. 1699; ogsaa 1730. 8 Voll. f. studio Constantini Roncaglia. Ven. 1778. 9 Voll. f. cum Supplementis I. D. Mansi. 2 Voll. f.; eftertrykt Bingae 1785-91. 18 Voll. 4. et Snpplem. Voll. 1 et 2.

⁴¹ Histoire ecclesiastique. Par. 1691-1720. 20 Voll. 4. Med Fortsættelse af Jean Claude Fabre. Brnx. 1723-36. 36 Voll. 4.; paa Tydskt uden Fortsættelse. Trkf. 1752-76. 14 Voll. 4.

⁴² Mémoires pour servir à l'Histoire ecclesiastique des six premiers siècles. A Paris 1693-1712. 16 Voll. 4.

⁴³ Storia ecclesiastica. Rom. 1748-62; ogsaa Ferrara 1749-62. 20 Voll. 4. Fortsat af P. U. Bechet ti. Rom. 1777-88. 17 Voll. 4. Samme Forfatter's Istoria dei oltimi quattro secoli della chiesa. Roma 1788-1804. Vol. XII.

⁴⁴ Historia ecclesiastica. Rom. 1772-75. 25 Voll. 4.

* Commentariorum de rebus Christianis prolegomena. Ticini 1779. 8. Commentarii de rebus Christianis ante Constantinum Magnum. Voll. 3. Ticini 1785. seqq.

⁴⁵ Er Par af de nyeste Skrifter ere: An history of the Christian Church, by G. Gregory. Lond. 1795. 2 Voll. 8. The history of the Church of Christ, by the Rev. Joseph Milner with additions by the Rev. Isaac Milner. A new Edition London. V. Voll. 1816. 8. (ender med det 16de Aarhundrede). Oversat paa Tydskt af P. Mortimer. Barby 1803-6.

§. II.

Fortsættelse.

Trykterne havde i det syttende Aarhundrede temmelig forsømt Kirkehistorien ⁴⁶, men indhentede i det attende ved fordoblet Flid det Forsømte. Allerede i Midten af det 17de søgte dog Georg Calixtus med nogle af hans Disciple, at bringe den historiske Theologie i Veiret, og ved Enden af samme opvakte Gotfried Arnold ⁴⁷ stor Opsigt. Th. Sttig ⁴⁸, Chr. Math. Pfaff ⁴⁹, og Chr. Eb. Weissmann ⁵⁰ leverede kirkehistoriske Værker; men Joh. Lor. von Mosheim ⁵¹ overgik alle sine Forgjængere. Ham

⁴⁶ Bedre Lærebøger vare: *Compendium Hist. eccles. in usum Gymnasii Gothani*. Gothae 1656-70. 2 Voll. 8. *Supplementum* 1725, ed. 2. 1735. *Christ. Franc. Guil. Walch Comp. Hist. eccles. recentissimae*. Gothae 1757. — *Ad Rechenberg summarium Historiae eccles.* Lips. 1697-1748. — *L. A. Schmidii comp.* H. e. Helmst. 1701. 39.

⁴⁷ *Unpartheyische Kirchen- und Keßerhistorie*. Jrf. 1699-1700. 2 Bd. Fol.

⁴⁸ *Historiae eccles. primi saeculi selecta capita*. Lips. 1709 4.; *secundi saeculi* 1711. 4.

⁴⁹ *Institutiones Historiae eccles.* ed. 2. Tub. 1727.

⁵⁰ *Introductio in Memorabilia Historiae eccl.* Tub. 1718-1719. ed. 2. Halae 1745. 2 Voll. 4.

⁵¹ *Institutionum H. E. Libri IV.* Helmst. 1755 (Jena 1727. 8. Helmst. 1737. 41. 2 Voll. 8.) Paa tydsk med Fortsættelse af Joh. Aug. Christoph von Einem. Lipz. 1769-78. 7 Dele. 8. og (af Joh. Rudolph Schlegel). Heilbr. 1777-89. 6 Bd. 8. — *Institutiones Historiae Christianae majores sec. I.* Helmst. 1739. 4. *Commentarii de rebus Christianorum ante Constantinum*. Helmst. 1753. I. L. M. instit. Hist. Chr. in compendium redactae a *I. P. Millero*. ed. 4. cura *H. P. C. Henke*. Lips. 1801. *Mosheimii dissertationes ad Hist. Eccles.* Voll. 2. Altona 1757. 8.

fulgte *S. J. Baumgarten*⁵², *Joh. Sal. Semler*⁵³, *P. E. Jablonsky*⁵⁴, *J. U. Cramer*⁵⁵, *Joh. Fr. Cotta*⁵⁶, *J. M. Schröckh*⁵⁷, *H. Ph. C. Henke*⁵⁸, *Joh. E. Chr. Schmidt*^{59a}, *Aug. Neander*^{59b}, og *Joh. Carl L. Gieseler*^{59c}. Kortere Lærebøger bleve le-

⁵² Auszug der Kirchengeschichte. Halle 1743-46. 3 Dele. Fjerde Deel af Semler. 1762. 8.

⁵³ *Historiae ecclesiasticae selecta capita*. Halae 1767-69. 3 Voll. 8. Versuch eines fruchtbaren Auszuges aus der Kirchengeschichte. Halle 1773-78. 3 Bd. 8. o. a.

⁵⁴ *Institutiones Historiae Christianae*. Francof. ad Viadr 1753-57. 2 Tom. 8. ed. 3. emend. *F. A. Schulze* 1783-84. Tom. III, qui Hist. sec. XVIII. complectitur, conscripsit *Eb. Henr. Dan. Stosch*. 1767. emendavit, auxit, continuavit *Ab. Phil. God. Schickedanz*. 1786.

⁵⁵ *Jac. Ben. Bossuet* Einleitung in die Geschichte der Welt und Religion, übersetzt von *J. U. Cramer*, med 7 Fortsæt-
teller. Leipz. 1757-86. 8 Bd. 8.

⁵⁶ Versuch einer ausführlichen Kirchenhistorie des N. T. Tüb. 1768-73. 3 Th. 8.

⁵⁷ *Christliche Kirchengeschichte*. Leipz. 1768-1803. 35 Bd. 8. 2det Oplag 1-12 Bd. 1772. ff. *Kirchengeschichte-seit der Reforma-
tion*. 10 Th. 1804-1812. (9de og 10de Deel er af *Dr. H. G. Tzschirner*.)

⁵⁸ *Allgemeine Geschichte der christlichen Kirche nach der Zeitfolge*. Braunschw. 4te Aufl. 1-2 Th. 1800. 1801: 3. 4 Th. 3te Aufl. 1800. 1801. 5 Th. 1802. 8. 6 Th. 1804. Fortgesetzt von *Dr. Joh. Sev. Vater*. 7-9ter Th. 1818.

^{59a} *Handbuch der christlichen Kirchengeschichte*. Gießen. 1 bis 6 Th. 1801-1820.

^{59b} *Allg. Gesch. der christl. Religion und Kirche* 1ster Bd. Ham-
burg 1826. 2ter Bd. 1829. 8.

^{59c} *Lehrbuch der Kirchengesch.* 1ster und 2ter Band (gaaer til Mar
1409), andet Oplag. Bonn 1828. 8.

verede af C. Walch ⁶⁰, Schröckh ⁶¹, L. I. Spittler ⁶², Schmidt ⁶³, Ph. C. Marheinecke* og C. F. Stäudlin**, og paa Dansk af S. Joh. Stenersen***. Ogsaa gjorde man Forsøg paa at gjøre Kirkehistorien interessant for ulærde, men dog dannede Læsere ⁶⁴. Nogle katolske Lærde i Tyskland fulgte de Protestantiske Skribenters Exempel ⁶⁵.

⁶⁰ Grundsätze der Kirchengeschichte des N. T. 2te Ausgabe. Göttingen 1772-74. 3 Th. 8. 3te Aufl. von J. Ehyh. Fr. Schulz. Gießen 1792-94.

⁶¹ Historia religionis et ecclesiae Christianae. ed. 4. Berol. 1797. Edit. nov. cura Marheinecke.

⁶² Grundriß der Geschichte der christl. Kirche. Göttingen 1792. 3 Aufl. 8. Oversat paa Dansk. Kbh. 1799. 8.

⁶³ Grundlinien der christlichen Kirchengeschichte. Gießen und Darmstadt 1800. 8.

* Universal-Kirchenhist. des Christenthums. Erlangen 1806. 8.

** Universalgeschichte der christlichen Kirche. 3te Ausg. 1821.

*** Den christne Kirkes Historie i Udtog. 1-2 Deel. Christiania 1823. 8.

⁶⁴ Geschichte der Religionschwärmereyen in der christlichen Kirche (Geschichte der christlichen Religion, ihrer Entstehung, Verfälschung und Wiederherstellung), von Ch. Fr. Duttenhofer. Heilbronn und Rothenburg 1795-1802. 4 Bde. 8. — Historische Entwicklung der Schicksale der christlichen Religion für gebildete Christen, von J. Fried. Wilh. Thym. Berlin 1800. 1801. 2 Bde. 8. Joh. J. C. Schmid's Afrids af den christl. Religions og Kirkes Historie for Folket og Ungdommen. Oversat af P. K. Clausen. Kbh. 1803. 8. (i en sandt christelig Aand.)

⁶⁵ Christliche Religions- und Kirchengeschichte von Casp. Royko. Prag 1789-92. 4 Bde. 8. — Die Geschichte des ersten christl. Jahrhunderts von Anselm Friedrich von Gudenus. 1ste und 2te Abth. Würzburg 1783; des 2ten Jahrhunderts. 1ste und 2te Abth. Erfurt 1787. 8. Matthiae Dannenmayer Institutiones historicae ecclesiasticae N. T. pars prior et posterior. Viennae 1788. 8. Chrysostomus Pfroguer Einleitung in die christliche Religions- und Kirchengeschichte, überhaupt und in

Andre haandhævede Paven's Forrettigheder*. Tabeller have G. F. Seiler, J. C. Semler, og J. C. Vater forfærdiget⁶⁶.

§. 12.

Hvad der udfordres til en god Kirkehistorie.

Den første Lov for Historieskriveren er en samvittighedsfuld Agtelse for Sandheden, som han hverken bør fortie, eller paa nogen Maade vidende eller uvidende sætte i et urigtigt Lys. Jo omhyggeligere han bruger Kilderne, jo forsigtigere han prøver alt, og adskiller Formodninger fra virkelige Tildragelser, og jo friere han holder sig fra alle Lidenskaber, desto lettere vil han kunne opfylde denne Fordring. Den anden Lov er et hensigtsmæssigt Valg af det Mærkværdige, som vel i Almindelighed maa bestemmes efter Begivenhedernes Vigtighed og lærerige Anvendelighed, men kan være forskjelligt, efter de forskjellige Synspunkter, fra hvilke man gaaer ud. Imid-

die Kirchengeschichte Böhmens ins besondere. 1. 2 Th. Prag 1801. 8. Christliche Kirchengeschichte, von Anton Michl, 2te Ausg. München 1811.

* Deriblandt den forhenværende Protestant, Grev J. L. Stolberg i det vigtige Værk: Geschichte der Religion Jesu Christi, fortgesetzt von Fried. v. Herz (hidindtil 20 Bind). Mainz 1829.

⁶⁶ G. F. Seilers kurzer Inbegriff der Kirchengeschichte des N. T. in Tabellen. 7. Aufl. Erlangen 1793. 4. — J. C. Semlers Versuch christlicher Jahrbücher, oder ausführliche Tabellen über die Kirchenhistorie. Halle 1783. 2 Bde. 8. Vater synchronistische Tafeln der Kirchengeschichte vom Ursprunge des Christenthums, bis auf die gegenwärtige Zeit. 2te Aufl. Halle und Berlin 1809. Fol. Hertil kan henføres: Historia ecclesiastica synoptice enarrata Aut. Petro P. Hald. P. I. Hauniæ 1830. 4.

Iertid er dog af alle mulige Synspunkter (Principer) det reen=historiske, det Nærværendes Forflaring af det Skete, det høieste, hvormed dog endnu andre Synspunkter, f. Ex. det teleologiske kunne forbindes, naar de kun underordnes ⁶⁷. Den tredie Lov er en pragmatisk Behandling, som ikke allene fremstiller Kjendsgjerningerne, men ogsaa deres Sammenhæng, deres Aarsager, Anledninger og Virkninger, og derved hæver Historien fra en blot Hukommelses=Dvelse til Rang af en ædel Beskjæftigelse for den tænkende Aand*.

§. 13.

Methode ved Kirkehistoriens Foredrag.

Af Metoder gives der tvende, hinanden aldeles modsatte: den annalistiske og den reale. Ved Sammensmeltningen af begge er fremkommen den nu sædvanlige, blandede. Thi isteden for den i ældre Tider brugelige Inddeling efter Aarhundreder, eller efter Aarbøgernes Maade at skille beslægtede Begivenheder ved derimellem faldende fremmedartede, har man, især for Begyndernes Lær, fundet det raadeligst, at antage visse Perioder, og i enhver at udføre Fortællingen om de mærkverdige Begivenheder, vel ikke efter nogle i Forveien bestemte uforanderlige Afdelinger, men dog efter en vis Neal=Orden. Den hele Kirkehistorie deles ved Reformationen i to store, vist nok efter Tid=Omfanget ulige, Halvdele. I den første Halvdeel, eller i den ældre Historie, kunne beqvemt fire Perio-

⁶⁷ Plank Einleitung in die theol. Wissenschaften. 2 Th. S. 200 ff. — Stäudlin Bemerkungen über die Bearbeitung der Geschichte überhaupt und der Kirchengeschichte insbesondere nach höheren Principien, in der Gött. Bibliothek der theol. Litteratur. 3 Bd. S. 241 ff.

* Sfr. S. Møllers Præissskrift om den pragmatiske Historie. Kbh. 1808. 8.

der antages, den første fra Jesu Fødsel til Constantin den Store (fra Aar 1=306), den anden til Gregor den Stores Død (A. 306=604), den tredje til Gregor den syvendes Thronbestigelse (A. 604=1073), den fjerde indtil Reformatio-
nen (A. 1073=1517). Den fjerde Periode have Rogle (Schrockh, Henke) ikke upassende deelt i tvende Affnit ved Pavesædets Forfløttelse til Avignon (1305). Den anden Halvdeel, eller den nyere Historie, kan man afhandle under to Tidrum, som den Westphalske Fred (1648) affondrer fra hinanden, skjøndt det maa indrømmes, at i den katholske Kirkes Historie vilde den jansenistiske Strids Udbrud (1640) og i den evangeliske, Speners Fremtræden og navnlig det Halliske Universitets Stiftelse (1694) afgive mere passende Epocher; men da blev Behandlingsmaaden ei længere eensformig.

Første Periode af den christelige Kirkehistorie.

Sra Jesu Fødsel til Constantins Thronbestigelse A. 1-306.

§. 14.

Den jødiske Nations Tilstand.

Israeliternes Stat, til hvis Forfatning Moses havde lagt Grundvolden, og som under Kongerne David og Salomo havde naaet den høieste Spidse af sin Glands, blev deelt efter den sidstnævnte Konges Død, og nedfank til en Usmagt, som underkastede Jøderne de tilgrændsende Assyrers og Babyloniers Herredomme. Under den Persiske Konge Cyrus dannede denne Stat sig paa nye, dog afhængig først af det persiske, og siden af det macedoniske Herredomme. De Syriske Kongers trykkende Aag opfordrede endelig Jøderne til at forsvarer deres Frihed: de fik nu i Maccabæerne egne Fyrster, men som tilsidst kom under Romernes Overherredomme. Til Jesu Tid regjerede Herodes Judæa tilligemed de tilgrændsende Provinser, som efter hans Død bleve deelte iblandt hans Sønner, og derpaa tildeels forvandlede til en Romersk Provinds¹.

¹ Foruden det G. T. historiske Bøger og nogle Apokrypher, fortrinlig Josephi Værker (ed. *Sig. Haverkamp*. Amst. 1726. 2 Voll. f.; ed. *Fr. Oberthür*. Lips. 1781-85. 3 Voll. 8).

§. 15.

Jødernes religiøse Tilstand ².

Allerede hos Jødernes første Stammefædre finde vi Troen paa een Gud, hvorved denne Nation adskilte sig fra alle Folk, som omgave den. Ved den Mosaiske Lovgivning sammenknyttedes denne Troe med Statsforfatningen, og understøttedes ved et pragtfuldt Præstedømme og en Mængde hoitidelige Skikke. Faren for at Religionen ved denne Forbindelse kunde udarte til en blot mekanisk Gudstjeneste, søgte fra Samuels Tid af Propheterne at modarbeide, hvorved saavel som ved patriotiske Raad de gavnede Staten. Efter det Babiloniske Exil erholdt Folkets religiøse Tænkemaade igjen en nye Form. Afsky for Afguderie og punctlig Sagttagelse af de forfædrenes Skikke, hvorover Hjertets Reenhed ofte blev forsømt, var den herskende Charakteer hos Nationen, hvormed en overdreven Nationalstolthed, og Haabet om en den ved Messias forestaaende høi Lyksalighed var forbundet. Dog beholdt de Palæstinensiske Jøder mere af denne Charakteers Eiendomme-

I. Franc. Buddei Historia ecclesiastica V. T. Halae 1726-29. 2 Voll. 4. — Geschichte der Israeliten von den Zeiten Jesu von dem Verfasser der drey letzten Lebensjahre Jesu. (Antistets Hef). Zürich 1776-88. 12 Bde. 8. — K. L. Woltmann Handbuch der ältern Menschengeschichte (Jena 1797). S. 96. 377. Handbuch der Geschichte der hebräischen Nation, von Georg Lorenz Bauer. Nürnberg und Altorf 1800.

² *Geschichte der jüdischen Religion, entworfen von Anton Friedr. Büsching. Berlin 1779. 8. (Bauer's) Theologie des A. T., oder Abriß des religiösen Begriffe der Hebräer. Leipzig 1796. 2ter Th. 1801. 8. Pragmatische Uebersicht der Theologie der spätern Juden, von C. L. H. Pölig. 1ter Th. Leipzig 1795. 8. — C. Fr. Stäudlin Geschichte der Sittenlehre Jesu. 1ter Bd. Gøtt. 1799. Bastholms Jødiske Historie. 3 Delc. Kbh. 1777-82*

lighed, end de som havde nedsat sig i andre Lande³. De sidste vare i Særdeleshed talrige i Egypten, hvor de havde en græsk Bibeloversættelse (LXX.) og antog et Anstrøg af græsk Cultur. Opsigten over Gudstjenesten førte Ypperstepræsten tilligemed Synedrium, og efter Erilet vare Synagoger anlagte; men om den jødiske Religions-Læres Betydning havde forskellige Partier dannet sig. Pharisæerne foiede Traditionen til Loven, havde antaget mange fremmede Meninger, i Særdeleshed om Vandeverdenen, og forfaldt ofte til Skindhellighed. Sadducæerne vilde ikke optage nogen fremmed Til sætning i Todedømmet, og forkastede Læren om en tilkommende Gjengjeldelse. Essenerne betragtede Legemet som Sjælens Fængsel, og bekjendte sig til de deraf flydende Lærdomme; tilmed udgjorde de et eget, fra de øvrige Mennesker affondret Samfund⁴. — Jødernes Naboe, Samaritanerne, havde tilfældes med dem den Mosaiske Lovs Antagelse, og Forventningen om en Messias, men vare adskilte fra dem ved et dybt indgroet Had, og et særeget Sted for deres Gudsdyrkelse.

§. 16.

Jesu Fødsel og Ungdom.

Jesus Christus, Guds Søn og Menneskeslægtenes Frelser, nedstammede efter sin menneskelige Natur fra dette Folk. Han var, som Propheterne havde forudsagt, af Judæ Stamme,

³ Versuch einer Geschichte der Ausbreitung des Judenthums, von Ehrus bis auf den gänzlichen Untergang des jüdischen Staats, von Joh. Remond. Leipzig 1789. 8.

⁴ *Josephus de bello Judaico* I. II. c. 8. *Antiquit.* I. XVIII. c. 1. *Jac. Triglandi de tribus Judaeorum sectis syn- tagma.* Delphis 1703. 4. *Stäudlin Geschichte der Sit-*

David's Slægt, og blev født i Bethlehem. Hans Fødselsaar er ikke fuldkommen vist, endnu uvisere er Dagen⁵. Alle-rede ved hans Undfangelse og Fødsel opvakte overordentlige Begivenheder Opmærksomhed paa ham, som forhøiedes ved tidlige Yttringer af hans tilkommende Aands-Storhed. Jo kortere Jesu Ungdomshistorie behandles i vore Evangelier, desto flere Opdigtelser have sildigere Skrifter udbredet derom⁶.

§. 17.

Jesu Lære.

Efterat Johannes kort tilforn havde opfordret So-derne til at forberede sig til Messias' Rige⁷, fremtraadte

tenlehre Jesu. 1ter Bd. S. 417. Om Therapeuterne *Philo de vita contemplativa*. — J. E. C. und K. Ch. L. Schmidt Bibliothek für Kritik, Exegese des N. T. und älteste Christengeschichte. 2ten Bds. 4tes St. S. 512. J. J. Bellermanns Geschichtliche Nachrichten aus dem Alterthume über Essäer und Therapeuten. Berlin 1821.

⁵ *Anton Bynaei de natali Christi liber*. Amst. 1689. 4. *Henrici Sanclementii de vulgari aerae emendatione* LL. IV. Romae 1793. Fol. *P. Domin. Magnani problema de anno nativitatis J. C. ubi occasionem offerente vetere Herodis Antipæ numo in numophylacio Clementis XIV. P. M. demonstratur, Christum natum esse anno VIII. ante æram vulgarem*. Romæ 1772. 8. J. Münter der Stern der Weisen, Untersuchungen über das Geburtsjahr Christi. 1827. (Følge dette er Christus fød Anno ab u. c. 747, og ikke 753.)

⁶ *Evangelia infantiae Christi in I. A. Fabricii Codice Apocrypho N. T. P. I. p. 128 sq.* Protevangelium Jacobi i Bisshop Birch's auctarium codicis apocryphi N. T. Fabriciani. Havn. 1804 4.

⁷ Foruden Efterretningerne i det N. T. Joseph. Antiq. L. XVIII. c. 5. §. 3.

Jesús selv som Lærer, angreb modig sin Tidsalders fædelige Fordærvelse, lærte Jøderne at betragte Gud som deres Fader, alle Mennesker som deres Brødre, og forsømte overhovedet ingen Leilighed til at indskærpe dem vigtige Sandheder og nødvendige Moralløve. Derhos lod han i Begyndelsen langt fra gjennemskinne, hvad han siden tydeligere erklærede, at han var Messias, paa hvem Israelliterne havde at haabe; og hans Bestræbelse gik ud paa at befrie ikke allene den Jødiske Lære fra uægte Tilfætninger, men ogsaa at give den en videre Synsfreds, en renere Gehalt og en høiere Værdighed. — Denne sin Lære anbefalede han ved sit Levnets Hellighed, ved dens Indholds Fortræffelighed, og ved Undergjerninger, til hvilke trende Bewiser han henviste, som godtgjørende hans Sendelse fra Gud. Derhos rettede han sig, fuld af Wiisdom, efter sine Tilhøreres Trang, og betjente sig af den Læremaade, som var den meest passende for deres Fatteevne ⁸.

⁸ Fr. Volk. Reinhard's Versuch über den Plan, welchen der Stifter der christlichen Religion zum Besten der Menschen entwarf. Vierte Aufl. 1798. 8.; ogsaa oversat paa Dansk. Chr. Bastholm, den Hensigt som J. Christus havde med sine Bestræbelser for Verden. Kbh. 1793. 8. — (Bauer's) biblische Theologie des N. T. 1-4ter Bd. Leipzig 1800-2. — Har Jesus stiftet en nye Religion? har han brugt Accommodationer? hvoraf har han øst sin Lære? maaskee af Esfenerne? Staudlin 1ste Bd. S. 551 ff.; jævnf. J. B. Luderwald über den angeblichen Ursprung des Christenthums aus der jüdischen Secte der Essæer, i Henke's Magazin 4de Bd. S. 377. Bengels Bemerkungen über den Versuch das Christenthums aus dem Esaismus abzuleiten, i Flatts Magazin, 7tes St. S. 126. — Eller er den maaskee en Sammensætning af Sadducæisme og Pharisæisme? Henke's Magazin 5ter Bd. S. 363.

§. 18.

Jesu Skjæbne⁹.

Jesus fandt ved sit Læreembede mange varme Venner¹⁰ og lærvillige Tilhørere, især blandt Folket; men en større, i Særdeleshed den fornemmere Deel af hans Nation, var heftig indtaget imod ham og besluttede hans Død, som Jesus, der forud kjendte sine Fienders Planer, gif roligen i Møde. Efterat han altsaa havde forvaltet sit Læreembede noget over tre Aar*, og efterhaanden forberedet sine Disciple, i Særdeleshed ved Nadverens Indstiftelse og sine sidste Taler, paa den ham forestaaende Skjæbne, blev han paa Sandhedriets Befaling taget fangen og af den romerske Prokurator Pontius Pilatus domt til at korsfæstes. Hans Fiender triumpherede ved hans Død; men paa tredie Dag opstod han fra de Døde, viiste sig igjen levende for sine Venner¹¹,

⁹ Geschichte der drey letzten Lebensjahre Jesu, nebst einem Anhang, welcher die Jugendgeschichte Jesu enthält (af J. J. Heß), Zürich 1794. — Jesus, wie er lebte und lehrte nach den Berichten der Evangelisten. Halle 1799. 8.

¹⁰ Fortælling om Jesu Navnkundighed udenfor Palæstina og hans Brevverling med Abgarus. Euseb. Hist. eccles. Lib. I. c. 13.

* Afvigende Forestillinger om Tiden, Jesu Læreembede varede, S. Münters Dogmehistorie II. P. 261.

¹¹ Mærkværdige Steder af Josephus Archaeol. I. XVIII. c. 3. §. 3. cf. *Nath. Lardner* large collection of ancient Jewish and heathen testimonies to the truth of the Christian religion. Vol. 1. chapt. 4. — Om Pilati Acter, de Pontii Pilati Actis probabilia, in *H. P. C. Henke* opusculis. Lips. 1802. Evangelium Nicodemi og Acta Pilati i *Birchs* auctarium Cod. Aper. N. T. Fabriciani. Samme Steds narratio de Christi apprehensione et morte, Josepho ab Arimathia adscripta. *G. L. Brunn* disquisitio historico critica de indole, ætate et usu libri apocry-

havde flere Samtaler med dem, indtil han efter en rørende Afsked og Daabens Indstiftelse forlod dem, og blev optagen til Himmelen.

§. 19.

Jesu Apostler og andre Disciple.

Ved Jesu Bortgang fra Jorden uddøde ikke hans Lære. Thi under hans Læreembede havde han allerede udvalgt og dannet tolv Mænd (Apostler), som engang skulde træde i hans Sted¹². Disse vare Mænd af ringe Stand, uden lærde Gynndskaber, i Begyndelsen indtagne af mangen Fordom; men besjelede af fast Tro, inderlig Kjærlighed til Jesus, og redelig Iver for det Gode. Tilligemed dem havde Jesus endnu forberedet andre Disciple til vordende Lærere¹³. Efter Jesu Afsked gjorde Apostlene deres Tal, som ved Judas Ischarioths Død var formindsket, atter fuldstændigt, fattede ved den høitidelige Begivenhed paa Pintsefesten¹⁴ nyt Mod og nye Tillid til Guds Bistand (Apostl. G. 2 Cap.), og begyndte at udbrede Jesu Lære i Jerusalem med Held,

phi vulgo inscripti Evangelium Nicodemi. Berolini 1794.
8. Appendices ad codicem apocryphum N. T. i J. Møllers Theol. Bibl. 9de Bind.

¹² Deres Navne Matth. 10, 1 ff.; Marc. 3, 13-19; Luc. 6, 13-16; Apost. G. 1, 13.

¹³ Luc. 10, 1; Euseb. H. e. l. 1. c. 12. — Propheten, Evangelisten, Ephes. 4, 11.

¹⁴ Eichhorn allg. Bibliothek der bibl. Litteratur. 3ter Bd. S. 225. ff. Paulus neue Repertorium für biblische und morgenländische Litteratur. 2ter Bd. S. 309; 3ter Bd. S. 302. Von der Gabe der Sprachen am ersten christlichen Pfingstfest, von J. G. Herder. Riga 1794. — Schmidt i Paulus Memorabilien. 7 S. S. 29. I. Andr. Ge. Meyer de Charismate τῶν γλωσσῶν commentatio. Hannov. 1797.

uden at lade sig skrække ved det Jødiske Sandhedrins Trusser og Straffe (Apostl. G. 4 og 5 Cap.) Saaledes opstod en Menighed i Jerusalem, som, sammenknyttet ved Verbødighed for Jesus og hans Lære, saavelsom ogsaa ved Velgjørenhed imod de Fattige ¹⁵, indsatte Fattigsforsorgere og Diakoner (Ap. G. 6 Cap.)

§. 20.

Stephanus. Paulus.

De Christnes Tilværelse satte Sandhedrinet i Urolighed, og i et Oplob blev Fattigsforsorgeren Stephanus ombragt (Ap. G. 7 Cap.) Den tiltagende Forfølgelses Haardhed bortskræmmede mange Christne fra Jerusalem, som nu i andre Egne, f. Ex. i Samarien, forskaffede deres Troe nye Tilhængere (Ap. G. 8 Cap.) En endnu større Vinding var Pauli deres hidtilværende Forfølgers Overgang (Ap. G. 9 Cap.), som forbandt med Kundskab om de Jødiske Lærdomme et uforsørdet Mod og en utrættelig Virksomhed ¹⁶. Ved flere Læreres forenede Bestræbelser var nu Christendommen udbredt i Judæa, Samaria og Galilæa, ja endog bleven bekjendt for Naboe-Jøderne, som boede udenfor Grændserne af Palæstina.

¹⁵ Var der indført i denne Menighed et egentlig Formues-Fællesskab? Nei! See Ap. G. 2, 44-45; 4, 35-37; 5, 4, og J. D. Michaelis' Anm. til disse Steder i hans Overs. af det N. T.

¹⁶ Gr. Eytletons Anmerkungen über die Lehrart und das Apostelamt Pauli. Aus dem Engl. Hannover 1751. — Christ. Guil. Thalemanni dissert. de eruditione Pauli Apostoli Judaica non Graeca. Lips. 1769; Tævnf. Paley Horae Panllinae. S. 449. Leben und Charakter Pauli i Niemeyers Charakteristik der Bibel. Paulus und Gamaliel, ein Beitrag zur ältesten Christen-Geschichte, von J. Chr. Palmer. 1806.

§. 21.

Hedninger.

Men skulde man ogsaa stride til at undervise Hedningerne? Under dette Navn bleve alle de Mennesker indbefattede som ei vare Jøder, saa forskellige endogsaa deres Meninger, og saa ulige Graderne af deres Dannelse maatte være. Den raaere Deel af disse Hedninger nedtryktes af Overtroens og religiøse Fordømmes Bægt; derimod holdt den saakaldte oplyste Deel af samme den offentlige Religion kun for et Gøglespil og en Statsmaskine, tjenlig til at holde Folket i Lydighed. Iblandt begge Partier havde Usædelighed og Udsvævelser taget frygtelig overhaand¹⁷. Mange Hedninger følte dog endnu Trængsel til en fornuftigere Religion, og nogle iblandt dem havde antaget Jødedommens væsentlige Læresætninger, uden desaaarsag at forpligte sig til de Jødiske Skikke. De kaldtes Portens, Profelyter og adskiltes fra Retfærdighedens, hvilke antog hele Jødedommen.

§. 22.

Hedningernes Omvendelse.

Først vovede Petrus, vel ikke uden Frygt, at optage en Hedning i de Christnes Selskab¹⁸; snart blev Antallet af disse omvendte Hedninger talrigere. Nu kom i Antiochien det Spørgsmaal heftig i Bevægelse: om de Nyomvendte skulde

¹⁷ Eyp. Meiners Geschichte des Verfalls der Sitten und der Staatsverfassung der Römer. Leipz. 1782. Meierotto über Sitten und Lebensart der Römer. Berlin 1776. 2 Th. 8. — Skrifterne om Romernes Religion og Gudstjeneste ere optegnede i Meusel bibliotheca historica. Vol. IV. P. 11. p. 135 sqq. Om Hedenskabets Mysterier: Sainte Croix Recherches historiques et critiques sur les mysteres du Paganisme. Paris 1784. Paa Tysk oversat af E. G. Lens. Gøtha 1790.

¹⁸ Ap. G. 10, 1 ff.

være forpligtede til at iagttage den mosaiske Lov? Paulus erklærede sig herimod, og hans Mening blev stadfæstet af den christne Menighed i Jerusalem ¹⁹. Derved blev en Skillevej borttaget, som hindrede Christendommens Udbredelse, omendstjøndt det ikke manglede paa Saadanne, som vare utilfredse med denne Bestemmelse ^m.

§. 23.

Apostlernes sildigere Skjæbne.

Jesu Bekjenderes Antal var nu ved tiltrædende Tøder og Hedninger i bestandig Tilvæxt. Hvad Apostlerne selv hertil have virket, kan saa meget mindre nøie angives, da vi om de flestes Skjæbne iblandt dem kun have usikre Efterretninger ²⁰. Om Jacob den ældres ²¹, og yngres Martyr-død ²² have de bestemte Fortællinger. Om Petrus berette Kirkeskribenterne, at han under Keiser Nero omkom i Rom ²³,

¹⁹ Ap. G. 15. I. A. Noesselt de vera vi et ratione decreti Hierosolymitani. Halae 1794. 8. C. L. Nitzsch de sensu ac consilio decreti Apostolici. Wittenb. 1782.

^m Nikolaiter Apof. 2, 6. 14. 15. Moshemii demonstratio sectæ Nicolaitarum in eius dissert, ad hist. eccles. t. 1. p. 389. Walch Historie der Keisereien, 1 Th. G. 167. Münschers Vermuthungen über die Nikolaiten, i Gablers neuestes theologisches Journal 1803. 1 Bd. G. 17.

²⁰ *Abdiae* Acta Apostolorum apocrypha sive Historia Certaminis Apostolici in E. A. Fabricii Codice Apocrypho N. T. P. 1. p. 388. seqq.

²¹ Ap. G. 12, 2.

²² Joseph. antiq. Lib. XX. c. 9. *Hegesippus* in Eus. Hist. eccles. Lib. II. c. 23.

²³ *Frid. Spanhemii* de ficta protectione Petri Apostoli in urbem Romam Opp. t. II. p. 331. cf. *Sam. Basnage* Annales. t. 1. p. 727. 728. Vaticana confessio B. Petri chronologicis tam veterum, quam recentiorum scriptorum

men at han har været Apostlernes Overhoved og hele Kirkens Regent, kan ikke spores i den gamle Historie ²⁴. Johannes endte sit Liv roligere i Ephesus ²⁵. Om Paulus have vi troværdige Efterretninger, at han gjorde mange Reiser i Lilleasien, Grækenland og Macedonien, skiftede nye Menigheder, blev tilsidst sendt som Fange fra Jerusalem til Rom. I den sidste Stad fandt han under Nero sin Død ²⁶.

§. 24.

Første christelige Skrifter.

De christelige Lærere virkede i Særdeleshed ved mundtlig Underviisning; dog have nogle iblandt dem ogsaa efterladt sig Skrifter. Af Paulus besidde vi i det mindste tretten Breve; thi om Brevet til Hebræerne tilhører ham, er tvivlsomt. Under Peters Navn have vi tvende Breve, men det enes Ægthed er omtvilet. Under Johannes Navn have vi et Evangelium, tre Breve og Apokalypsen, af hvilke i det mindste Evangeliet og det første Brev tilførelig have ham til Forfatter. Judæ Brev og Jakobs

testimoniis illustrata opera et studio Stephani Borgiæ. Romæ 1776. 4. J. Münter, den ældste Kirkes Forsølgelses-Historie. 1ste St. i Vidensk. Forh. ved Sjællands Landemøde. 1ste Bind. 1812.

²⁴ De la primauté de l'Eglise par *Dav. Blondel*. a Gennev. 1641. fol.

²⁵ Tabel om hans Skjebne under Domitian. Tertull. de præscript. hæret c. 36. Fortællingen om hans Død. Hieron. Catal. Virorum illustrium. c. 9. Euseb. Hist. eccles. Lib. III. c. 1.

²⁶ *Jo. Pearson* annales Paullini, in ej. operibus postumis. Lond. 1688. 4. *J. P. Mynster* de ultimis annis muneris Apostolici a Paulo gesti. Hauniæ 1815. 8. — Andre af Apostlernes Medlærere og Medhjælpere: Markus. Barnabas. Timotheus. Titus.

Brev ere visseligen skrevne i den apostoliske Tidsalder; og rimeligviis er det første af Judas Alphæi Son, ligesom det andet af Jacob den yngre, ogsaa kaldet den Retsfærdige. Endnu have vi et Evangelium, som Kirken altid har tilegnet Apostelen Matthæus. Af Apostlernes Venner og Medhjælpere ere ligeledes Skrifter blevne opbevarede, nemlig af Markus et Evangelium, af Lukas et Evangelium og en Historie om Apostlerne ²⁷. — Ligesom mange af de første christelige Læreres Skrifter tør være tabte, saaledes ere paa den anden Side andre blevne indskudte under deres Navn; nogle foregionne Breve af Paulus ²⁸, Apostlernes Forordninger og Beslutninger ²⁹, tilligemed flere andre Smaaarbejder høre til Rækken af disse uægte Skrifter. Selv den Apostoliske Troesbekjendelse hidrører ikke fra Apostlerne ³⁰.

²⁷ J. D. Michaelis Einleitung in die Schriften des neuen Bundes. G'tt. 1788. Oversat paa Dansk af J. Stauning. 3 Dele. — H. K. U. Hänlein Handbuch einer Einleitung in das N. T. Erlangen 1801=1802. 2te Aufl. 2 Bd. 8. Oversat paa Dansk af Stauning. 2 Dele. — Herbert Marsch Zusätze zu Michaelis. *ibid.* 1795. — Hugs Einleitung ins N. T. 2 Th. Tübingen 1808. Eichhorn's Einl. ins N. T. Leipz. 1804 fg. Bertholds Einl. De Wettes Einl.

²⁸ J. A. Fabricii God. Apocr. N. T. III. Partes. ed. 2. Hamb. 1719. Epistolæ Senecæ ad Paulum et Pauli ad Senecam ex codice auriviliano editæ cum animadversionibus Joh. Lundblad. Lundæ 1801. 4.

²⁹ In Patribus Apostolicis ed. Cotelærii ex rec. Clerici. Amst. 1724. T. 2.

³⁰ Petri King Historia symb. Apostolici. Lips. 1706. 8. Den christne Kirkes almindelige Symboler, med Anm. af P. E. Müller. Kbh. 1817. 8.

§. 25.

Christendommens videre Udbredelse.

Efter Apostlernes Død udbredtes den christelige Lære med megen Hurtighed ³¹. Den havde i Rigets asiatiske Provindser, i Grækenland, i Egypten, i Afrika, i Italien, talrige Befjendere, og den trængte i de vestlige Lande frem til Gallien, Britannien, Spanien og Grændserne af Lydskland, i Østerlandene til Arabien, Ethiopien og Persien. Sildigere Sagn have udbredet mange fabelagtige Omstændigheder om Christendommens Udbredelse og om Menighedernes Oprindelse.

§. 26.

Aarsagerne til Udbredelsen ³².

Christendommen havde mange udmærket gunstige Omstændigheders Forening at takke for en saa hurtig Udbredelse. Den fremkom i en Tidspunkt, da den hedenske Gudstjeneste begyndte at blive latterlig og foragtelig, og da Trangen til en bedre Religion foltes stærkt. Dens ædle Indhold var passende til at tilfredsſtille denne Trang, og i Særdeleshed mægtig til at røre Hjertet ved sin Lære om et tilkommende Liv. Sammes Forkyndere vare besjelede af en Enthusiisme for deres Troe, som i Særdeleshed hos den store Hob af Folket maatte frembringe store Virkninger. For dem var der arbejdet i Forveien ved de overalt udbredte Jodokolonier, ved hvilke

³¹ *Salutaris lux Evangelii toti orbi exoriens, delineata a J. A. Fabricio.* Hamb. 1731. 4. Versuch einer Geschichte über den Ursprung und die Fortpflanzung des Christenthums in Europa von P. C. Gratianus. Tübingen 1766-73. 2 Bd. 8.

³² *History of the decline and fall of the Roman Empire* (Bas. 1789). Voll. II. p. 219.

de lettere og uden Opsigt kunde forskaffe sig Indpås hos Hedningerne, saa at de Christne, der i lang Tid bleve anseete som et Jødisk Partie, stode under de romerske Loves Beskyttelse, som vare givne til Gunst for Jøderne³³. Deelagtig i samme Beskyttelse som Jødedommen, sandt den christelige Lære langt snarere end hin Hedningernes Bifald, fordi den ei forekrev saa talrige og byrdefulde Skikke. Dertil kom, at de Christnes strænge Levnet, saavelsom deres Velgjørenhed imod Fattige, opvakte Opmærksomhed og Beundring, at Rygtet om Undergaver tiltraf Mennesker, som desuden havde meget Hang til det Overordentlige³⁴, at de Christne vidste ved flere Anstalter at underholde de Nyeomvendtes Iver, og ved en streng Kirketugt at forebygge Uordener og Forstyrrelser i deres Menigheder³⁵. Siden efter kunde en Kirke, som var forenet ved faste Baand og besjælet af fyrig Omvendelsesiver, endelig love sig en sikker Seier i Kampen mod Hedenstabet, hvis Bekjendere hængte sammen ved et løst Baand, og betragtede for størstedelen deres egen Cultus med en vis Koldsindighed. Men i hvor meget alle disse Omstændigheder vir-

³³ *Decreta Romana et Asiatica pro Judaeis restituta a Jac. Gronovio.* Lugd. Bat. 1712. 8. — *Decreta Romanorum pro Judaeis, collecta et illustrata a Joh. Tob. Krebsio.* Lips. 1768. 8. *Seidenstieker de Christianis ad Trajanum usque a Cæsaribus et Senatu Romano pro cultoribus religionis mosaicæ semper habitis.* Helmst. 1790. 4.

³⁴ Conyers *Middleton* free inquiry in the miraculous powers. Lond. 1749. A vindication of the free inquiry. Lond. 1751. *Gibbon.* Vol. II. p. 254.

³⁵ Brug, som man gjorde af uægte Bøger til Christendommens anbefalelse. Des Sibylles, par *Dav. Blondel.* A Charenton 1649. 4. *Sibylinna oracula opera Servatii Gallæi.* Amst. 1689. *Libri Sibyllistarum, crisi diligentiori subjecti, anct. B. Thortacio.* Haunix 1815.

fedde til Christendommens Udbredelse, tor man dog derover ikke forglemme den høiere Bistand, som Apostlene havde, idet Tegn ledsagede dem efter Christi Forjættelse (Marc. 16, 17.)

§. 27.

Jødernes Had.

Men foran denne Seier gif en svær Kamp. Jøderne afflyede de Christne som Tilbedere af en falsk Messias og som Træfaldne fra deres Lov, og forsømte ingen Leilighed for at paadrage de Christne Had og Forfølgelse. Men den jødiske Stat blev snart (A. 70) edelagt³⁶, og de Oprør, hvorved Jøderne under Keiserne Trajan (A. 115) og Hadrian (A. 132) sogte at tilkjæmpe sig deres Frihed, toge en sorgelig Ende. Fra nu af levede de i Rolighed under en Patriarkes Regjering, og sybselsatte sig med deres Lovs Studering³⁷.

§. 27.

Hedningernes Ugunst.

Mange Hedninger betragtede ligeledes Christendommen med ugunstige Øine. Som man den Tid gjerne tilstod et hvert Folk at blive ved sine Forfædres Gudstjeneste³⁸, saaledes blev det derimod holdt for en lastværdig Nyhedsfyge, naar

³⁶ Flavii Josephi de bello Judaico I. VII.

³⁷ Histoire des Juifs, par Jaques Basnage. A la Haye 1716. IX. Vøll. 12. C. C. F. Walchii historia patriarcharum Judæorum quorum in libris juris Romani fit mentio. Jenæ 1752. 8.

³⁸ Chr. Guil. Franc. Walchii commentatio de persecutionibus Christianorum ex causis non tantum politicis, sed etiam religiosis, in Novis Comuentariis Societ. Göttingensis. T. 2.

man ombyttede den fra Forsædrene arvede Cultus med en anden. At Folk hobeviis forlode deres gamle Guder og gif over til Christendommen, hvilken man betragtede deels som en Spire af den foragtede Jødedom, deels som en nye Overtroe, opvakte Misbilligelse, og dette Parties hurtige Silvært, hvorved ogsaa Statsforfatningen syntes at komme i Fare tilligemed Statsreligionen, opvakte politisk Frygt. At Templerne bleve tommere, Dfringerne sjeldnere, pirrede Præsteskabets Uvillie. Det af disse Aarsager opkomne Had blev større, da de Christne traf sig tilbage fra de fleste Forretninger og Forhold i det borgerlige Liv, fordi hedenske Ceremonier vare dermed sammenknyttede, da de ofte ved deres opfarende Iver mod Afgudstjenesten forbittede sammes Tilhængere, ja opvakte vel endog Mistanke mod sig ved deres hemmelige Sammenkomster eller ved Ytringer om et nær forestaaende nyt Rige³⁹. Rygter, udsprede af Jøderne iblandt Folket, at de Christne vare Atheister og begif grove Skændigheder, dreve Forbittrelsen endnu høiere. Saaledes skede det, at de Christne undertiden bleve bespottede som overtroiske Daarer; undertiden hadede som halstarrige og farlige Mennesker⁴⁰.

§. 29.

Regjeringens Udfærd imod de Christne⁴¹.

Birkningerne af dette Had imod de Christne viste sig oftere. Pøbelen tillod sig ved mange Leiligheder Misshandling

³⁹ (I. G. F. Papst) *Programmata III. de ipsorum Christianorum culpa in vexationibus motis a Romanis.* Erlangae 1787. 1790.

⁴⁰ *Christ. Kortholti Paganus obtrectator.* Lubecae 1703. 4. *Gibbon History.* Chap. XVI. Vol. II. p. 314.

⁴¹ *Gibbon l. c. Christ. Kortholt de persecutionibus Ecclesiae primævæ sub imperatoribus ethnicis.* Kilon. 1689.

ger og Voldsomheder imod de Christne. Statholdere, som vare de Christne ugunstige, udøvede Uretsfærdigheder imod dem. Derimod besluttede Keiserne sig høist sjelden til at give almindelige Straffelove imod dem ⁴². Neros Grusomhed imod de romerske Christne ⁴³ og Domitians snart igjen ophævede Anordninger imod dem kunne ikke kaldes nogen almindelig Forfølgelse ⁴⁴. Trajan indskrænkede de lovmæssige Undersøgelser imod de Christne ⁴⁵, og endnu mere gjorde Hadrian og Antonin den første dette ⁴⁶. Markus Aurelius var ingen Ven af de Christne, men tillod endog deres Forfølgelse; efter hans Død levede de i lang Tid fuldkommen rolig ⁴⁷. Septimius Severus søgte ved sin Lov i A. 202

⁴² Gammel Ordvane at tælle ti Forfølgelser af Apok. 17, 12. Franc. Balduini commentarius ad edicta veterum principum Romanorum in Christianos. — Bagved hans Constantinus M. Halæ 1727. — Joh. Hirtii Dissert. de imperatorum ante Constant. M. favore in Christianos. Jenæ 1758.

⁴³ Tacit. Annal. l. XV. c. 44.

⁴⁴ Euseb. l. III. c. 17-20.

⁴⁵ Plinii l. X. ep. 97. 98. Om disse Brevets Ægthed: J. C. Semlers neue Versuche, die Kirchengeschichte der drey ersten Jahrhunderte mehr anzuklären. Leipz. 1788. S. 119 ff. Jævnf. Vertheidigung der Plinischen Briefe über die Christen, gegen die Einwendungen des Hr. D. Semler's, von H. C. Haverfaat. Gøtt. 1788.

⁴⁶ Euseb. Hist. eccles. l. IV. c. 9 et 13. Sviol om disse Loves, især den sidste Ægthed. Tob. Godofr. Hegelmaier commentatio de edicto Antonini Pii pro Christianis. Tub. 1776. 4. Phil. Beyckert commentatio de edicto Antonini Pii pro Christianis. Argentorati 1781.

⁴⁷ Fortælling om Tordenlegionen. Tertull. Apolog. c. 5. Eus. H. E. V., 5. De Christnes Stjebne i Vienne og Lugdunum. Eus. H. e. l. V. c. 2. Marc. Aurels uretsfærdige Dom om de Christnes Standhaftighed ad se ipsum l. XI. c. 3.

at sætte Grændser for den christelige Troes videre Udbredelse ⁴⁸. Alexander Severus var de Christnes Ven og Beskytter, hvilke just deesaarsag bleve forfulgte af hans Efterfølger Maximim ⁴⁹. Philippus Arabs begunstige de Christne saa meget, at der opstod det Rygte, at han selv var bleven Christen ⁵⁰.

§. 30.

Fortsettelse.

Decius, som regjerede fra Maret 249, gav endelig almindelige Straffelove imod de Christne, af hvilke mange lede Martyrdøden, mange andre tilkjøbte sig deres Liv ved Affiggelse af deres Tro ⁵¹. Forfølgelserne af Gallus 251 og af Valerian 257 vare mildere, og Aurelians (A. 274) kom ikke til fuldkommen Udsærelse ⁵². Diocletian, der regjerede fra A. 284, lod sig endelig bevæge (A. 303) til at tage haardere Forholdsregler imod de Christne, og gik steds videre i Grusomhed, ligesom det nu ogsaa befaledes at lade deres Kirker nedrive og deres hellige Skrifter udlevere og opbrænde ⁵³.

⁴⁸ *Euseb. H. e. l. VI. c. 1. Spartian. in Severo. c. 17.*

⁴⁹ *Id. c. 21. 28.*

⁵⁰ *Id. c. 34.*

⁵¹ *Euseb. H. e. l. VI. c. 39. 41.* Deraf tre Slags lapsi: Sacrificati, thurificati, og libellatici. Bemerkungen über die dem Kaiser Decius zugeschriebene Verfolgung, in der Berliner Monatschrift von 1795. Jun. S. 478.

⁵² *Eus. l. VII. c. 1. 10. 11. 30.*

⁵³ *Id. l. VIII. c. 2. Lactant. de mortibus persec. c. 11. Traditores.*

§. 31.

Martyrer.

De Christne, som lede Døden for deres Troes Skyld, hedte Martyrer, fra hvilke man egentligen bør adskille Betsfjenderne (confessores), som under deres Formues Tab og Livsfare standhaftigen bekjendte Christendommen. Uagtet disse Vidner ikke altid ledtes af en reen Driivt, og Nøgles Udfærd ikke var fri for Dadel, bleve de dog alle af de Christne udmærket beundrede og deres Minde æret. Mange traadte dog værdigen i en Stephani, Pauli, Petri Fodspor, idet de uden Bram og Ophævelser offrede deres Liv for at bevare deres Tro. Martyrernes Sal er ved senere Legender uhyre forøget⁵⁴, og deres Historie bleven beriget med utalige Fabler⁵⁵.

§. 32.

Kirkerens indvortes Forfatning⁵⁶.

Imedens de Christne prøvede en afværende Skiebne, uddannede deres kirkelige Forfatning sig videre. De Christne i

⁵⁴ *Henr. Dodwell* Dissertatio XI. Cyprianica de paucitate Martyrum in Opp. Cypriani ed. Brem. II. *Dodwelli* D. Cyprianica XII. de Martyrum fortitudine ejusque causis. De sanctorum Martyrum natalibus Diss. XIX. in *Muratori* Anecdotis. t. 1. p. 195.

⁵⁵ *Acta primorum Martyrum sincera et selecta, opera et studio Theodorici Ruinarti.* Veronae 1731. f. Edita per Bernardum Galura. Aug. Videb. 1802. 3 Partes. 8. Nach dem Latvinischen frei bearbeitet von F. W. Graaf. 2 Th. 1805.

⁵⁶ Versuch einer pragmatischen Geschichte der kirchlichen Verfassungsformen in den ersten sechs Jahrhunderten der Kirche, von D. W. E. L. Siegler. Leipzig 1798. 8. Schröck's christl.

Jerusalem, som vare udstødte af det kirkelige Samsfund, hvilket de først havde vedligeholdt med Jøderne, dannede et eget religiøst Selskab eller Menighed, som var indrettet efter de jødiske Synagogers Form⁵⁷; og denne Indretning blev ogsaa paa de andre Steder, hvor Christendommen fandt Indgang, efterlignet med nogle Forandringer. Efter Synagogernes Erempel bleve Opsynsmænd (Επισκοποι) eller Eldste (Πρεσβυτεροι)⁵⁸ og Menighedstjenere (Διακονοι) beskikkede. De første skulde sørge for Menighedens Orden og Belsærd, de sidste pleie de Syge og de Fattige. Paa et Herredømme blev der endnu ikke tænkt, Medlemmerne af Menigheden havde lige Rettigheder og valgte deres Forstandere. Dog begyndte man allerede meget tidlig at udmærke Biskoppen fremfor Presbytererne og ansee ham som sammes Foresatte⁵⁹.

Kirchengeschichte. 17ter Bd. S. 1. ff. Geschichte der christlich kirchlichen Gesellschaftsverfassung von G. J. Pland. 1. 2. Bd. Hannov. 1803. 1804.

⁵⁷ Camp. *Vitringa* de Synagoga vetere L. III. Francquerae 1696. 4.

⁵⁸ Er Forstjellen imellem lærende og regjerende Presbyterer (1 Tim. 5, 17) grundet? Ja. *Diaconisser*. Caspari Ziegleri de Diaconis et Diaconissis veteris ecclesiae commentarius. Wittel. 1678.

⁵⁹ Ungaende Stridspergsmaalet om Bispernes Oprindelse, og deres Forstjellighed fra Presbytererne. *Dion. Petavii* dissertationum ecclesiasticarum. l. II. et de ecclesiastica Hierarchia ll. V. (in dogmatt. theol. T. IV. ed. Antw.) *Walonis Messalini (Claudii Salmasii)* de Episcopis et Presbyteris. diss. 1. Lugd. 1641. *Apologia pro sententia Hieronymi de Episcopis et Presbyteris, autore Dav. Blondello*. Amst. 1646. 4. *Dissertationes IV., quibus Episcopatus jura adstruuntur, auctore Henr. Hammond*. Lond. 1751. 4. Lud. El. *Du Pin* de antiqua Ecclesiae disciplina. Col. 1691. 4.

§. 33.

Den biskoppelige Ansælses Tilvæxt.

Den i Begyndelsen umærkelige Forskiel imellem Lægmand og Geistlighed, imellem den øvrige Geistlighed og Biskopperne ⁶⁰, blev snart større ved Tids=Omstændighederne og mange Biskoppers personlige Fortjeneste. Biskopperne havde efterhaanden tilegnet sig høiere Forrettigheder, Venøvelser og Indkomster ⁶¹, saa at Menighedernes Rettigheder bleve formindskede og de øvrige Geistlige afhængige af deres Biskopper. Imod Enden af det tredie Aarhundrede mærkes allerede meget høie Begreber om den biskoppelige Værdighed, og deres Magt og deres Glæde blev forhøiet ved at anordne nye Kirke=Embeder, saasom Underdiakoner, Akoluther, Exorcister, Forelæsere og Dørvogtere.

§. 34.

Diocesser.

Samtlige Biskopper besad i Begyndelsen fuldkommen Uafhængighed og lige Rettigheder. Men da den christelige Lære for det meste først fandt Indgang i Provindsernes Hovedstæder, saa bestræbte disse Hovedstæders Biskopper sig for at udbrede Christendommen i den omliggende Egn. Ved deres Bestræbelser opstode ikke allene Menigheder i Flækker og

⁶⁰ *Just. Henn. Böhmer* dissertationes juris ecclesiastici antiqui ad Plinium et Tertullianum. Lips. 1791; i *Særdeleshed Diss. VI-VIII.*

⁶¹ Ueber die Einkünfte des Klerus und der Kirche in den ersten drey Jahrhunderten, von W. C. L. Siegler, in *Henkes neuen Magazin*, 4 Bd. S. 1. ff. Histoire de l'origine et du progrès des revenus ecclesiastiques. Par Jerome a Costa (R. Simon). Fref. ed. 2. 1709. 2 Voll. 12.

Landbysker, for hvilke Landbiskopper* (Chorepiscopi) beskikkedes, men ogsaa i Provindsialstæderne, som vel fik en Biskop, men som vare noget afhængige af Moderkirken og dens Biskop. Saaledes blev den første Grund lagt til de kirkelige Dioceser⁶².

§. 35.

Synoder**.

Men Menighedernes Afhængighed blev meget befordret ved Synoderne, som opkom i den sidste Halvdeel af det andet Aarhundrede. Paa dem kom en Egn's Biskopper tilsammen, for at fatte sælles Beslutninger angaaende Troens Lærdomme og Kirkens Anliggender. Ved saadanne Forsamlinger bleve ikke allene Biskoppernes Forrettigheder overhovedet udvidede, men Hovedstadens Biskopper, som havde Forsædet, erholdt en større Anseelse og et Overopsyn over deres Medbrodre. Synodernes Anseelse vorte med Tiden, og ved deres Beslutninger blev Grunden lagt til den kanoniske Ret.⁶³

* T. A. Knittel *Prisca ruris ecclesia*. Brunsvici 1767. 4.
Vare Chorepiscopi virkelige Biskopper?

⁶² G. I. Planck *de primis gubernationis dioecesanæ initiis*. Gött. 1792. 8.

** Sieglers kritisch pragmatiscbe Darstellung des Ursprunges der Kirchen-Synoden und der Ausbildung der Synodal-Verfassung in den 3 ersten Jahrhunderten. I Henke's Magazin VIII. p. 125.

⁶³ (E p i t t l e r's) Geschichte des kanonischen Rechts bis auf die Zeiten des falschen Isidorus. Halle 1778. 8. — C. W. F. Walch's Entwurf einer vollständigen Historie der Kirchenversammlungen. Leipz. 1759. 8. Om Synodernes Alter s. §. 4. her i Indledning.

§. 36.

Katholisk Kirke.

Ogsaa sjerne, i Særdeleshed større Menigheder traadte med hinanden i Forbindelse, som blev underholdt ved Brevverling ⁶⁴. De mindre Menigheder indhentede gjerne de storres Raad, og søgte en Ære i at danne sig efter sammes Exempel, i Særdeleshed efter deres, som vare stiftede af Apostlerne. Indbegrebet af disse Menigheder, som vare i Forbindelse med hinanden, og paastode, ene at besidde den ægte Christilære, kaldes den katholske Kirke ⁶⁵. I den vare Menighederne: Jerusalem, Rom, Alexandrien og Antiochien fortrinligen ærede, dog havde endnu ingen af disse Stæders Biskopper at byde over de andre. Hvor indskrænket i Særdeleshed de ældste romerske Biskoppers Magt var ⁶⁶, fremlyser iblandt andet af deres tidligere Histories Dunkelhed ⁶⁷. Dog viste disse Biskopper allerede i det andet og tredie Aarhundrede stundom Lyft til at give fremmede Menigheder For-

⁶⁴ Litteræ formatae. Circularer. Forhandlinger om Paastefestens Holdelse. Om Diptycherne H. Dodwelli Dissertatio Cyprianica V.

⁶⁵ Ueber den Ursprung der katholischen Kirche, i J. E. C. Schmidt Bibliothek für Kritik und Exegese des N. T. und älteste Christengeschichte. 2 Bd. 1 St.

⁶⁶ L. E. Du Pin de antiqua Ecclesiae disciplina. Diss. I., II. et III. Irenæi Vidnesbyrd (Adv. hæreses (III. c. 3) og Tertullians (contra Marcion. I. IV. c. 3. et de præscript. advers. hæreticos c. 36.) for den Romerske Kirkes Unseelse.

⁶⁷ Joh. Pearson de serie et successione primorum Romæ Episcoporum, in E. operibus posthumis. Lond. 1688. 4. I. Ph. Baraterii disquisitio de successione antiquissima Epp. Romanorum. Ultrajecti 1740. 4.

skrifter, og navnlig til at byde over den africanste Kirke, hvilket dog ei vilde lykkes*.

§. 37.

Kirkeskikke⁶⁸.

De Christnes Selskab maatte have visse Skikke, hvorved deres Forbindelse blev underholdt og stadfæstet. I Begyndelsen vare de kun faa og simple, men de bleve med Tiden forøgede. De Christne kom sammen om Søndagen, først i Privathuse, derpaa i Kirker, hvorved enkelte bibelske Stykker bleve forelæste, en Formaningstale holdt, fælleds Bønner og Sange anstillede, den hellige Nadvere nydt af alle Tilstedeværende. Foruden Søndagen, tilligemed hvilken nogle Christne i Begyndelsen helligholdt Sabbaten, bleve Paasken og Pintsen feirede som Fester⁶⁹. Om Tiden, naar Paaskefesten skulde holdes, opstode Tvistigheder imellem de Romerske og Asiatiske Menigheder⁷⁰. Liturgier have vi ingen af fra dette Tidrum, og i Gudsdyrkelsesmaaden fand-

* Vid. *Fr. Münteri Primordia ecclesiae Africanæ. Hauniae 1829. 4.*

⁶⁸ *Jos. Bingham opera, ex Anglicano latine reddita, ed. 2. Halæ 1751-61. XI. Vol. 4. De antiquis Ecclesiae ritibus libri collecti ab Edm. Martene. Antw. 1736-38. IV. Voll. f. Ant. Blackmore christl. Alterthümer. N. d. Engl. Breslau 1768-69. E. J. Baumgartens Erläuterung der christl. Alterthümer. Halle 1769. 8. Joachim Hildebrand har oplyst de ældste Christnes fleste Skikke i smaa Afhandlinger. Helmst. 1652-67. Jo. Laur. Selvaggi antiquitatum Christianarum Institutiones, Voll. VI. Neapoli 1773. 8. Dr. J. C. W. Augusti Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archæologie. Leipzig. Hidindtil 9 Bd.*

⁶⁹ *I. Andr. Schmidii Historia festorum. Helmst. 1729. 8.*

⁷⁰ *Walch Historie der Keisereyen. 1 Th. S. 666.*

tes iblandt Menighederne stor Forskiel. Korsets Tegns blev anseet for heiligt og Fasten betragtet som en vigtig Religions=ovelse ⁷¹. Nye tiltrædende Christne bleve kun med Forsigtighed og efter en Forberedelse stredede til Daaben, og de kaldtes for Daaben Katechumenen ⁷². Ved Daaben bleve flere Cere=monier ⁷³, s. Er. abrenuntiatio Diaboli, Exorcismen ⁷⁴, ogsaa Faddere indførte. Man døbte og Børn ⁷⁵, omend=skjøndt man for det meste var tilbøielig til at opsætte Daaben ⁷⁶. Om Kjetterdaabens Gyldighed stred i det tredie Aarhundrede den Romerske Biskop Stephanus med Cyprian, de Afrikaanske og Asiatiske Menigheder ⁷⁷. Madveren blev holdt af de Christnes frivillige Gaver, og var forbunden med Kiærligheds=Maaltider ⁷⁸. For de Udobte pleiede man at

⁷¹ *J. Dallaci* de jejuniis et quadragesima liber. Darentriae 1654. 8. cf. *Natalis Alexandri* Historia ecclesiast. T. III. p. 331 seqq. (ed Par. 1690). *Beveregii* Codex canonum ecclesiae primitivae L. III. (in Patribus Apostolicis ed. Clerici. Vol. II. p. 134.)

⁷² *Sam. Basnage* diss. de Catechumenis et eorum baptismo in ej. Annalibus politico-eccles. T. II. p. 563.

⁷³ *Joch. Hildebrandi* rituale baptismi veteris. Helmst. 1771.

⁷⁴ *Joh. Meib.* Krafft ausführliche Historie vom Exorcismo, Hamburg 1750. 8.

⁷⁵ *Guil. Wallii* Historia baptismi infantum, latine vertit et auxit *Lud. Schlosser*, Vol. I. Bremae 1748; Vol. II. Hamb. 1753. 4.

⁷⁶ *Ant. Fr. Büsching* diss. de procrastinatione baptismi apud Veteres. Halae 1747.

⁷⁷ *Walch* Historie der Ketzereyen. 2ter Th. S. 210.

⁷⁸ *Conr. Sam. Schurzfleisch* Diss. de veteri Agapae ritum, Witeb. 1690. *Joh. Gottf. Mörlini* Diss. de Agapis veterum Christianorum. Lips. 1730. Die Agape oder der geheime Weltbund der Christen, dargestellt von H. Köstner. Jena 1819. 8. (Et Skrift der er fuldt af urimelige Hypotheser.)

skule nogle Stykker af den christelige Lære og den christelige Gudstjeneste ⁷⁹.

§. 38.

Kirketugt.

For at vedligeholde Orden i deres Menigheder, laante de Christne nogle Anordninger om Kirketugten af de jødiske Synagoger. Hvo der affaldt fra den christelige Troe, foredrog falske Lærdomme, eller gjorde sig skyldig i grove Forbrydelser, saasom Mord og Utugt, blev udeluft af Kirkens Selskab, og turde, som Nogle troede, aldrig, men som de Fleste holdt for, kun efter en besværlig Bod igjen optages. I det tredie Aarhundrede gav man denne Bod en regelmæssig Form og adskilte visse Grader i samme ⁸⁰.

§. 39.

De Christnes religiøse Tænkemaade.

De daværende Christnes Tænkemaade blev dannet ved Lærernes mundtlige Underviisning, hvortil endnu kom Forelæsnngen af den hellige Skrift, i Særdeleshed af det G. T. Af det N. T. blev efterhaanden flere Bøger bragte i Omløb og allerede i det andet Aarhundrede foranstaltet Samlinger

⁷⁹ *Wilh. Ernest. Tenzelius de disciplina arcani.* Witteb. 1685. 4. *Emanuel a Schelstrate de disciplina arcani contra Tenzelium.* Rom. 1685. 4. *I. Lud. Schedii commentatio de sacris opertis Christianorum.* Goett. 1790. 4. *A. F. Silberberg de disciplina arcani.* Hafniæ 1830. 8.

⁸⁰ *I. H. Böhmer Diss. III. de confoederata Christianorum disciplina in Diss. juris eccles. antiqui.* — *Du Pin de antiqua eccles. disciplina Diss. III.* — *Commentarius historicus de disciplina in administratione sacramenti poenitentiae auctore I. Morino.* Antw. 1682. I.

af samme til Brug for Menighederne; men ogsaa Tids-
omstændighederne havde en meget stor Indflydelse paa de
Christnes Tænkemaade. De Indskrænkninger og den Under-
trykkelse, hvori de levede, opluede stærkere Troen for deres
Tro, saa at samme meget ofte gik over til Sværmerie. De
nyomvendte Christne afslagde sjelden deres forrige jodiske eller
hedenske Tænkemaade saa meget, at jo mærkelige Spor deraf
bleve tilbage. Meningerne om Christi Tusindaarsrige paa
Jorden og om Menneskenes noiere Forbindelse med Aanderi-
get havde ingen ringe Indflydelse paa deres Sindstemning.
Ogsaa viste sig allerede en vis Tilboielighed til at vente hem-
melighedsfulde overordentlige Virkninger af udvortes Skikke,
f. Ex. af Korsets Segn, Daaben og Nadverens legemlige Ny-
delse. De Christnes Sæder vare, i det hele taget, strenge, og
i mange Stykker dannede efter overspændte Grundfætninger⁸¹,
hvoraf Virkningerne viste sig i mange Christnes asketiske og
censomme Liv; men en kraftfuld Bestræbelse for at efterkomme
Christi Bud, endog med de største Døffrelser, er i denne
Periode umiskjendelig.

§. 40.

Kirkelære⁸².

Hele den Katholske Kirke stemte overeens i at antage
det G. T. Skrifter, uden dog at forpligte de Christne til at

⁸¹ *Willh. Cave primitive Christianity*. ed. 4. Lond. 1689. 8.;
paa tydsk: Leipzig 1723. — *Lug. Aug. Pactz commentatio*
de vi quam religio Christiana per tria priora saecula ad ho-
minum animos, mores et vitam habuit. Goett. 1799. 4.
E. F. Stäudlin's *Geschichte der Sittenlehre Jesu*, 2ter Bd.
Gött. 1802.

⁸² *Lehrbegriff der christlichen Kirche in den ersten drey Jahrhunder-*
ten, von Christ. Friedr. Köpfler. Frankfurt. 1775. 8.

følge de jodiske Skikke. Dens Lærebegreb var i Begyndelsen meget simpelt, men blev ved Omhyggelighed i at adskille sig fra andre Partier, som forte Navnet af Christne, efterhaanden beriget med nye Bestemmelser. Troesbekjendelserne i Irenæus's, Tertullians og Origenes's Skrifter, give os den sikkestes Underretning om det væsentlige Indhold af den Tid's Lære⁸³. De, som ikke vilde erkjende den Katholske Kirkes Troesregel, bleve anseete for Kjættre⁸⁴ (hæretici).

§. 41.

Jodechristne.

Den allerede ved Christendommens første Stiftelse synlige Vedhængen, som mange Jodechristne viste til deres forrige Skikke, imod hvilke Paulus havde at kjæmpe, vedvarede i lang Tid. Selv den christne Menighed i Pella (som dannede sig af dem, der forlode Jerusalem i Krigen med Nero og Vespasian) styredes af omkaarne Biskopper. Et Skridt videre gif andre Christne i Palæstina, som forbandt Jesu

⁸³ Iren. adv. haer. l. 1. c. 10. Tertull. de velandis virginibus c. 1. Adv. Praxeam c. 2. De praescript. haeret. c. 13. (Schütz Progr. de regula fidei apud Tertullianum. Jenae 1781). Orig. de Princip. praefat. — I. P. Kurzmänn de vi symbolorum obligandi in vetere Ecclesia. Goett. 1792. 4.

⁸⁴ C. W. Fr. Walch's Entwurf einer vollständigen Historie der Ketzereyen, Spaltungen und Religionsstreitigkeiten. Leipzig 1762-85. 11 Bd. 8. — Storia critica delle vite degli Eresiarchi del primo secolo, da Gaetano Maria Traversa, in Venezia 1752. 54. 2 Voll. 8. Del secondo secolo 1754. 57. 8. — Ueber die Partheien, mit welchen die Christen in den ersten drey Jahrhunderten und im Anfang des vierten zu streiten hatten, von J. Friedr. Gaab. Tab. 1801. 8. Ueber den Ursprung und die Entwicklung der Orthodorie und Heterodorie in den ersten drey Jahrhunderten des Christenthums von Marheineke in den (Heidelberger) Studien, 3 Band, 1807.

Dyrkelse med den mosaiske Lovs Sagttagelse. De kaldtes Nazarener og Ebionæer, eller Ebioniter. De Første havde et Evangelium i det hebraiske Sprog, som meget lignede Matthæi, holdt Christus for en stor Prophet, og forkastede Pauli apostoliske Anseelse. De sidste erkjendte Christus blot for et Menneske, og stode ogsaa i flere Henseender fjernere fra de Christne end Nazarenerne. Begge Partier aftog og tabte sig omsider blandt Jøder og Christne, imellem hvilke de ligesom stode i Midten ⁸⁵.

§. 42.

Gnostiker.

Andre Christne gjorde sig Umage for at forene nogle den Tid i Orienten herskende Ideer, som i Særdeleshed angik det Ondes Oprindelse i Verden, med Christendommen ⁸⁶, og at give denne en høiere Fuldkommenhed, ved ganske at skille den fra Jødedommet. De Mænd og Partier, som be-
kjendte sig til disse Grundsætninger, bleve kaldte Gnostiker. Deres characteristiske Læresætninger bestode deri, at de adskilte Verdens Skaber fra den høieste Gud, forkastede det G. L., frakjendte Christus et jordisk Legeme, og nægtede Legemernes Opstandelse. Ogsaa deres Skikke havde mange Egen-

⁸⁵ *Christ. Alb. Doederlein* Commentarius de Ebionæis ex numero hostium divinitatis Christi eximendis. Buzov. 1769. 8. — Om Elcesaiterne: *Waldy* Keiserhistorie. 1 Th. S. 537.

⁸⁶ Forstjellige Meninger om Oprindelsen og Kilden til de gnostiske Læresætninger: af Jødedommen, af den græske Philosophie, af de østerlandste Emanationsideer.

heder, ligesom og deres Sædelære snart bliver forestillet som overspændt streng, snart som gunstig for Lasten ⁸⁷.

§. 43.

Enkelte Gnostiske Partier.

De Gnostiske Partiers almindelige Grundsatninger bleve paa mangfoldige Maader bestemte og videre udførte af enkelte Partier og deres Anførere. Foruden Magieren Simon ^m, Dositheus og Menander, som slet ikke høre til de christelige Hæresiarchers Tal, skal allerede i Apostlernes Tider Cerinthus have foredraget gnostiske Meninger ⁸⁸. Efter Keiser Hadrians Regjering optraadte Saturnin, en Syrer, Basilides, Karpokrates og Valentin ⁸⁹ fra Ægypt-

⁸⁷ *I. N. Kieferi* Commentarius de Gnosticis in N. T. tactis. Saraeponti 1772. 4. *C. C. Tittmanni* tractatus de vestigiis Gnosticorum in N. T. frustra quaesitis. Lips. 1773. (Fr. Münter's) Versuch über die kirchlichen Alterthümer der Gnostiker. Rinspach 1790. 8. *Beausobre* Histoire de Manichée. 2 Voll. 1734. Dr. A. Neanders Genetische Entwicklung der vornehmsten gnostischen Systeme. Berlin 1818. 8. *I. Matter* Histoire critique du Gnosticisme. 3 Voll. Paris 1828. 8.

^m *I. L. Moshemii* de uno Simone Mago in Dissert. ad hist. eccles. pert. Vol. II.

⁸⁸ Forstjellige Meninger om Cerinth. Ueber den Zweck der evang. Geschichte und der Briefe Johannis, von G. Christ. Storr. Züb. 1789. S. 52, 150, 164. Commentationes theologicae potissimum Cerinthi Historiam illustraturae, scripsit *H. E. G. Paulus*. Jenæ 1795. 8. — Cerinth, ein judaisirender Christ, i *J. E. C. Schmidt* Bibliothek für Kritik und Erregese des N. T. und älteste Christengeschichte. 1 Bd. 2 St. S. 181 ff.

⁸⁹ *I. Franc. Buddei* Diss. de haeresi Valentiniana, adjecta ej. Introductioni ad Historiam Philosophiae Hebraeorum. Ha-

ten. Ogsaa Tatian⁹⁰ bliver som Enkratiternes Stifter regnet hertil. Cerdo og Marcion, der ikke, som de øvrige Gnostiker, antogte Nækker af Vener, gjorde en endnu større Opsigt⁹¹. De ældste Esterretninger om de gnostiske Sæfter, forbundne med en udførlig Gjendrivelse af deres Meninger, har Ireneus, Biskop i Lugdunum i Gallien (d. efter 202) efterladt os⁹². Ogsaa har Tertullian (d. om trent A. 220), ivrig kæmpet imod dem⁹³.

§. 44.

Manichæer.

Megen Lighed med Gnostikerne havde Manichæerne, hvis Stifter, Perseren Mani (d. 277) søgte at smelte Persernes Religionsideer sammen med Christendommen. De adskilte Lysets og Mørkets Rige, og betragtede de menneskelige Sjæle som Dele af Lysets Rige, der skulde føres tilbage til deres første oprindelige Tilstand af Gud ved Kristus, hvem de frakjendte et menneskeligt Legeme. Det G. T. forkastede de, og holdt ei heller det N. T. for tilforladeligt, uden for saavidt som det var billiget af Mani, den forjættede Paraklet. Derhos var deres Sedelære streng og deres Gudstjeneste sim-

lae 1720. 8. (*G. Hooper*) de Valentinianorum haeresi conjecturae. Lond. 1711. 4. — Valentini Disciple Ptolemæus, Secundus, Heraclion. Om Valentini Bog jævnf. J. N. Cramers Beyträge zur Beförderung theologischer Kenntnisse. 3 Th. S. 82 ff.

⁹⁰ Evangelium dicitur ἑσχατόν.

⁹¹ Bardesaniæster, Dphiter og ændre, Jmaac Sæfter.

⁹² Opera ex ed. *I. Ern. Græbii*. Oxon 1702. t. *Renati Masueti*. Par. 1710.

⁹³ Opera ex ed. *Nicolai Rigalti*. Par. 1741. cura Priorii 1675. f. *I. S. Semleri*. Halae 1770-76. VI. Voll. 8.

plere end de øvrige Christnes. I den følgende Periode udbredte Manichæerne sig meget og paadroge sig de Katholikes heftigste Modsigelse ⁹⁴.

§. 45.

Videnskabernes Tilstand iblandt de Christne.

Paa den Tid, da Christendommen opstod, vare Videnskaberne vel noget sjunkne hos Grækerne og Rømerne, men dog endnu altid agtede og flittig studerede ⁹⁵, men i Begyndelsen havde samme overmaade liden Indflydelse paa den christelige Læres Bearbejdelse og Dannelselse. De Christnes ældste Forfattere, saasom Barnabas, Clemens Biskop i Rom, Hermas, Ignatius og Polykarpus, som man pleier at kalde apostoliske Fædre, røbe ingen videnskabelig Dan-

⁹⁴ En dobbelt Beretning om Manichæerne. *Acta disputationis Archelai*, først udg. af Saccagni og siden med hans Indledn. indførte i *Opp. Hippolyti*, cura *I. A. Fabricii*. Vol. II. Hamb. 1718. — *I. C. Wolfii* Manichaeismus ante Manichaeos. Hamb. 1707. 8. — *Histoire critique de Manichée et du Manichéisme* par Mr. de *Beausobre*. Amst. 1734. 39. 2 Voll. 4. *Moshemii* Commentarii de rebus Christianorum ante Constantinum p. 728 sqq. *N. Lardner* credibility of the Gospel's History. P. II. Vol. VI. — Om Hierarkierne *Walch* Kirkehistorie. 1 Th. S. 815.

⁹⁵ De florente litterarum statu et habitu ad religionis Christianae initia, in *I. Dav. Heilmann* opusculis, collegit et edidit *Joh. Ern. Danovius*. Jenae 1774. Vol. I. p. 234 Om Philosophiens Tilstand: Geist der speculativen Philosophie, durch *Diedr. Tiedemann*. 3 Bd. Marburg 1793. *Ch. Meyners* Beyträge zur Geschichte der Denkart der ersten Jahrhunderte nach Christi Geburt, in einigen Betrachtungen über die neuplatonische Philosophie. Leipz. 1782. 8. Gaves der en egen østerlandsk Philosophie?

nelse ⁹⁶. Derimod gif i det andet Aarhundrede adskillige Mænd over til Christendommen, som vare bekendte med Videnskaberne og især med Grækernes Philosophie og gjorde deraf Brug ved den christelige Læres Foredrag ⁹⁷ (s. Gr. Justinus Martyr). Denne Philosophiens Anvendelse paa Christendommens Læresætninger fremkaldte den christelige Theologie. Navnligen opblomstrede i Alerandrien en berømt Læreanstalt for lærde Religions-Kundskaber ⁹⁸, (*Schola catechetica*), hvis fornemste Prydelser vare Clemen s af Alerandrien (d. 218) ⁹⁹ og Origenes (d. 254) ¹⁰⁰.

⁹⁶ Patrum qui temporibus Apostolorum floruerunt, opera, illustravit *I. B. Cotelerius*, recensuit *I. Clericus*. Amstel. 1724. 2 Voll. f. Patrum Apostolicorum opera genuina, cura *Richardi Russel*. London 1746. 2 Voll. 8. — Undersøgelserne om disse Skrifters Ægthed, isærdeleshed om Ignatii Breve af Prof. Schmidt i Henkes Magazin für Religionsphil., Exegese und Kirchengesch. 3 Th. S. 91.

⁹⁷ Versuch über den Platonismus der Kirchenväter (von Souverain), übers. von Jos. Fr. Löfler. 2te Aufl. Süllichau 1792. 8. (*Baltus*) Defense des Saints Peres accusés de Platonisme. Par. 1711. 4. *I. L. Moshemi* Diss. de turbata per recentiores Platonicos Ecclesia, in Ej. Dissert. ad Historiam eccles. Vol. I. Altona 1743. *C. F. Rössler* de origine Philosophiae ecclesiasticae. Tub. 1788; paa Tydsk i hans Bibliothek der Kirchenväter. 6 B. S. 403. *C. A. Theoph. Keil* de doctoribus veteris Ecclesiae culpa corruptae per Platonicas sententias Theologiae liberandis. Lips. 1793. sqq. *II. Nic. Clausen* Apologetæ ecclesiae Christ. ante-Theodosiani, Platonis ejusq. philosophiae arbitri. Hauniæ 1817. 8.

⁹⁸ *I. Ge. Michaelis* de scholae Alexandrinae catecheticae origine progressu et doctoribus in Symbolis literar. Bremæ 1745. Tom. 1. p. 195. *J. A. Flessa* de seminariis Theologicis priscae ecclesiae Christianae. Altonæ 1745. 4. *Jo. And. Serrai* de claris Catechistis libri IV. Neapoli 1769.

⁹⁹ Opera ed. *I. Potteri*. Oxon. 1715.

¹⁰⁰ Opera, cura Car. et Car. Vinc. de la Rue. Par. 1740-59. 4 Voll. f.

Derimod manglede det ikke paa Christne, som af Videnskaberne, i Særdeleshed Philosophien, befrygtede Fare for Christendommen. I Spidsen for dette Partie stode Trenchæus og Tertullian.

§. 46.

Christendommens Forsvar.

Fra det andet Aarhundrede af vare ikke alene blandt de hedenske Folk alle Slags ærerørige Beskyldninger imod de Christne i Omløb, men selv Skribenter yttrede deels leilighedsviis Spot og Foragt for de Christne, deels angrebe de, som Celsus*, Porphyrus, Hierocles^{101a}, den christelige Troe i særegne Skrifter. Imod alle disse Angreb opstode flere Forsvarere. Vi have af Justinus Martyr to Forsvars-skrifter for de Christne, og en Samtale med Joden Tryphon. Athenagoras havde i sit Brevskrivt for de Christne samme Diemed som Justin, foruden hvilket vi endnu have en Bog af ham om Opstandelsen. Theophilus, Tatian, Hermias^{101b} vilde ligeledes forstærke¹⁰² Christendommen Indgang hos Hedenskabet. Den

* I. F. Fenger de Celso, Christianorum adversario, Epicureo. Hauniae 1828. 8.

^{101a} C. A. Th. Keil de causis alieni recentiorum Platoniorum a religione Christiana animi. Lips. 1783. 4. C. F. Roessler de commentis Philosophiae Ammonianae fraudibus et noxis. Tub. 1786. 4. Skrev ogsaa Philostratus af fiendtlig Hensigt imod Christendommen Apollonii af Tyana Levnet?

^{101b} Chr. Rördam de Hernia Philosopho, ejusq. opusculo Irrisio Philosophorum, inscripto. I Nyt theol. Bibl. 15 Bd.

¹⁰² Disse Mænds samtlige Skrifter ere bedst udgivne opera et studio unius ex Monachis Congreg. S. Mauri (Prud. Marani) Hagae Com. 1742. f. Quadratus', Aristides', Miltiades', Miltio's tabte Apologier.

Karthaginensiske Presbyter Tertullian¹⁰³, Minutius Felix¹⁰⁴ og Clemens af Alexandrien¹⁰⁵ skrevne Ubefalelseskrifter for Christendommen, og endnu i det tredie Aarhundrede gjentog Cyprian¹⁰⁶ de gamle Skribentenes Indvendinger imod den hedenske Afgudsstjeneste, hvorover Arnobius (d. efter A. 300) endnu videre udbredte sig¹⁰⁷. Celsi Indvendinger imod den christelige Lære besvarede Origenes i et udførligt Værk*.

§. 47.

Bibelstudium.

Hvilke Bøger der skulde regnes til den hellige Skrift, saavel i det G. som N. T., derom vare de christelige Lærere vel ikke fuldkommen enige, derimod vare de alle overbeviste om deres guddommelige Oprindelse¹⁰⁸, og om Bibel læsningens Gavnlighed og Tilladelighed for hele det christelige Folk. Af det Gamle Testaments Tert erhvervede Origenes

¹⁰³ Apologeticus enim commentario Sigeb. Havercampi. Lugd. 1718. 8. Ad nationes l. II.

¹⁰⁴ Octavius ex ed. Jac. Gronovii. Lugd. Bat. 1709. 8. I. Ge. Lindneri. Ed. 2. Longol. 1773. 8.

¹⁰⁵ Προτροπτικός προς Έλληνας, §. 45. N. 99.

¹⁰⁶ De vanitate idolorum.

¹⁰⁷ Adversus gentes l. VII. Lugd. 1651. 4. Cfr. P. Krog Meyer de ratione et argumento apologetici Arnobiani. Havnæ 1815. 8.

* H. G. Tzschirners Gesch. der Apologetik, 1 Th. Leipz. 1805.

¹⁰⁸ Handbuch der christl. Dogmengeschichte. 1 B. 2te Abthl. 2-4 Abschnitt. Münters Dogmengeschichte. 1 Deel. 2 Kap. S. 220. fg. Om de ældste Kirkesædres Domme om det G. T. Apocrypher, see Bertholdt i Einleitung in die Schriften des N. und N. T. 1 Th., og S. Møller i Nyt theol. Bibl. 15de B. S. 53 fg.

nes sig megen Fortjeneste ved sit Værk: kaldet snart *Hexapla*¹⁰⁹, snart *Tetrapla*, og tillige som Bibelfortolker et stort Navn. Den allegoriske Fortolkningsmaade var vel allerede for længe siden opkommen iblandt Jøderne, endog bleven brugt af tidligere Lærere; dog var det Origenes, der anvendte den i største Omfang og søgte at føre den tilbage til visse Regler¹¹⁰. Med alt dette forsømte han dog ikke den grammatiske Fortolkning¹¹¹. Ved Siden af den hellige Skrift blev ogsaa Traditionen anseet for en Kundskabsfilde og et Stadfæstelsesmiddel for den christelige Lære.

§. 48.

Troeslære¹¹².

Troeslæren var simpel, og paa det nær, som var bestemt ved Troesreglen, herskede en stor Frihed i at domme og

¹⁰⁹ *Hexaplorum Origenis quae supersunt* eruit *Bernardus de Montfaucon*. Par. 1714. 2 Voll. f. Haand-udgave af E. J. Bahrtdt. 2 Voll. 8. Lips. 1769-70.

¹¹⁰ Praefat. Anonymi de litterali et mystico sensu scripturae sacrae ex mente patrum, ad Tom. II. Opp. *Origenis* ed. *Ruaci*. *Moshemii* Commentarii de rebus Christ. ante Constant. p. 629 sqq.

¹¹¹ De Origene interpretationis librorum sacrorum grammaticae auctore, in *I. A. Ernesti* opusc. philol. criticis. Lugd. 1764. p. 288. Om Bibelfortolkningsens Tilstand hos Kirkelærerne: *I. G. Rosenmülleri* Historia interpretationis librorum sacrorum in Ecclesia Christiana, usque ad Origenem. Hildburghus. 1797-98. 2 Voll. 8. De sacrarum Scripturarum interpretatione secundum Patrum Commentarios auctore *Daniel Whitby*. Lond. 1714. 8.

¹¹² *Dion. Petavii* de dogmatibus theologicis opus cum notulis *Theoph. Alethini*. Antv. 1700. 6 Voll. f. J. S. Semlers Einleitung foran: Baumgartens Untersuchung theologischer Streitigkeiten. Halle 1762-64. 3 Bd. 4. Handbuch der

lære. Smidlertid gaves der ved Philosophiens Brug, og ved de Stridigheder, som de Christne indbyrdes førte, Anledning til noiere Undersøgelser og skarpere Bestemmelser af mange Læresætninger og til Brugen af flere Kunster¹¹³. Meningen om Chilasmus blev antaget af de fleste Christne, men bestredet af Gnostikerne og endelig fortrængt af Origenes og hans Discipel, den alexandriniske Dionysius¹¹⁴. De bibelske Dogmer, at den højeste Gud er Verdens Skaber¹¹⁵, at Christus havde et menneskeligt Legeme¹¹⁶ og at Legemernes Opstandelse er at vente¹¹⁷, bleve haandhævede imod Gnostikerne og understøttede med Beviser. Læren om Menneskenes frie Villie blev ivrigt taget i Forsvar imod nogle græske Philosopher¹¹⁸.

§. 49.

Læren om Logos.

Mest speculerede man paa Logos eller Guds Søns Natur og Forhold. Ved det forskjellige Resultat, man fik ud,

christlichen Dogmengeschichte von W. Münchler. 1 B. 2 U. Marb. 1802; 2 Bd. 2 U. 1803. Fr. Münters Haandbog i den ældste christelige Dogmehistorie. 2 Dele. Kbhvn. 1801-4.

¹¹³ I. G. Rosenmüller de Christianae Theologiae origine liber. Lips. 1786.

¹¹⁴ Kritische Geschichte des Chilasmus, von Heint. Corodi. Zürich 1794. 4 Bd. 8. P. H. Münster om Chilasmen, i Sixt. Vidst. Forhandl., 1 Bd.

¹¹⁵ C. F. Rössler veteris Ecclesiae Philosophia de Deo. Tub. 1782.

¹¹⁶ Gottl. Jac. Planck observationes in primam de naturis Christi historiam. Gött. 1787-89. rec. in Velthusen, Ruperi et Kuinoel commentat. theol. Vol. I.

¹¹⁷ Fides dogmatis de resurrectione carnis per IV. priora secula. — G. A. Telleri. Halae et Helmst. 1766. 8.

¹¹⁸ I. G. Walch diss. de Pelagianismo ante Pelagium, in ej. Miscellaneis sacris. Amst. 1744. 4.

fremkom de tvende Partier: Trinitarier og Antitrinitarier. Ebioniterne, Theodot af Byzanz og Artemon nægtede Christi Guddom. Praxeas blev angrebet af Tertullian, fordi han ei anfaae Logos for en fra Faderen forskjellig Person. For lignende Forestillingers Skyld blev i Begyndelsen af det tredie Aarhundrede Noetus af Smyrna, imod hvem Hippolitus stred ¹¹⁹, og i Midten af samme Aarhundrede Sabellius, en Afrikaner, hvis Modstander var Dionysius af Alexandrien, regnet iblandt Branglererne. Veryllus, Biskop i Bostra, blev ved Origenes bragt tilbage fra sine Meninger. Meest Opsigt vakte Paulus af Samosata, Biskop i Antiochien, som ligeledes beskyldtes for falske Forestillinger om Logos, og blev endelig affat fra sit Embede af en Synode i Antiochien ¹²⁰. Ved disse Stridigheder bleve de vigtige Dogmer udviklede og befestede i det kirkelige Lærebegreb, især ved Origenes' Skarpsindighed: at Logos eller sin Guds Son er forskjellig fra Faderen og har Oprindelse fra Guds Væsen ¹²¹.

§. 50.

Origenes's dogmatiske Bestræbelser.

Efterat de tidligere Lærere havde ladet sig nøie med at sætte enkelte Troeslærdomme ud fra hinanden, gjorde Origenes Forsøg paa, med Forudsætning af Kirkelæren, at anstille

¹¹⁹ *Hippolyti opera, cura I. A. Fabricii.* Hamburg. 1716-19. 2 Voll. f.

¹⁰² Om Synoderne i Antiochien. Keiser Aurelians Dom.

¹²¹ *Ge. Bulli opera cum annotatis I. Ern. Grabii.* Lond. 1703. f. Souverain, s. §. 45. Note 97. Chr. David Ant. Martini Versuch einer pragmatischen Geschichte des Dogma von der Gottheit Christi in den vier ersten Jahrhunderten. 1 Th. Rostok und Leipzig 1801.

videre Undersøgelse over det, som i denne var blevet ubestemt. Hans filosofiske Grundsætninger forte ham herved paa en Mængde Hypoteser om Verdens Evighed, om Sjælenes Præexistens, de Fordømtes Skjebne o. s. v., hvilke han kunstigen søgte at forene med Bibelen¹²². Allerede imedens han levede, gjorde nogle af disse Sætninger Opsigt og efter hans Død fremtraadte Methodius som Modstander af samme¹²³. Pamphilus forfærdigede derimod i Forening med Eusebius en Apologie for Origenes¹²⁴.

§. 51.

Kirkens Eenhed og Bestaafenhed.

Den Læresætning, at Kirken kun er een, har allerede Irenæus yttret¹²⁵. At Kirken burde renses fra alle offentlige Syndere, paastod Phrygieren Montanus, som ellers stemte overeens med de katolske Christne i Troes- og Sædelæren, men viste stort Hang til Sværmerie, anbefalede strengere Religionsøvelser, især megen Faste, og nægtede de Faldne Gjenoptagelse i Kirkens Fælledsstab¹²⁶. Tertul-

¹²² *Dun. Huetti* Origeniana i fjerde Bind af den Rucæiske udgave af Origenes Værker. *Moshemii commentarii de rebus Christ.* ante Const. p. 628 sqq.

¹²³ *Photii Bibliotheca* Cod 234-237.

¹²⁴ *In. Opp. Origenis* T. IV. — Origenes's Discipler: Dionysius Alexandrinus, Gregorius Thaumaturgus, Picrius, Theognostus.

¹²⁵ *Historia antiquior dogmatis de unitate Ecclesiae*, in *II Ph. Conr. Henke* opusculis academicis. Lips. 1802.

¹²⁶ *Ge. Wernsdorfi* de Montanistis seculi II. haereticis commentatio. Gadan. 1751. *Fr. Münteri* Effata et oracula Montanistarum. Hauniæ 1829. 4.

lian var den berømteste Tilhænger af hans Partie ¹²⁷. Et stridigt Bispevalg i Rom gav Anledning til Novatianernes Adskillelse ¹²⁸, hvilke ligeledes paastode Kirkens fuldkomne Renselse fra uværdige Medlemmer. Den paa samme Tid i Carthago opkomne Strid med Felicissimus gav Biskoppen i Carthago, Cyprian ¹²⁹, Anledning til ret stærkt at stille Dogmet om Kirkens Eenhed i et klart Lys, ligesom samme Biskop modig forsvarede imod Stephanus de africanste Menigheders Uafhængighed af den romerske Biskop.

§. 52.

De Christnes Sædelære ¹³⁰.

De Christne pleiede for det meste at indskærpe de sædelige Forskrifter i korte Sentenzer eller leilighedsviis i Formaninger, undertiden ogsaa at anbefale dem ved en billedlig Indklædning. Tertullian har efterladt en Mængde Afhandlinger af moralsk Indhold, i hvilke der hersker en mørk Haardhed og Tilboielighed til Sværmerie. Clemens af

¹²⁷ S. §. 43. N. 93. I. Aug. Noesselt de vera aetate scriptorum, quae supersunt Tertulliani, Dissert. III. Halae 1737-59. 4. Antignosticus, Geist des Tertullianus und Einleitung in dessen Schriften, mit archäologischen und dogmenhistorischen Untersuchungen, von Dr. H. Reander. Berlin 1825. 8.

¹²⁸ *Novatiani liber de trinitate in Opp. Tertulliani.* Par. 1675.

¹²⁹ Opera (cura I. Felli cum I. Pearson annalibus Cyprianicis et II. Dodwelli dissert. Cyprianicis.) Lond. 1682; Breae 1690 f. ed. Steph. Baluzii et Prud. Marani. Par. 1726 f.

¹³⁰ Apologie de la morale des Peres de l'Eglise par Remy Ceillier. Par. 1718. 4. (stilet imod, men atter gjendrevet af Jean Barbeyrac traité de la Morale des Peres de l'Eglise. Amstel. 1728. 4. C. F. Stäudlin's Geschichte der Sittenlehre Jesu. 2ter Bd. Gött. 1802.

Alexandrien viser i sin Pædagogus og sine Stromata klarere Ideer og rigtigere Grundfætninger, og ham kommer Origenes nær. Cyprian nærmer sig derimod Tertullian, og er mere Deklamator end systematisk Sædelærer. Som det var et Fortrin ved den Tid's Sædelære, at man holdt sig meget fast til Læren om Friheden, saa blev den derimod besmittet ved den høie Værdie, man satte paa udvortes Handlinger, og ved den Mening, at man kunde forsones begangne Synder ved mange Slags udvortes Midler, s. Er. Faste og Almisser.

Tidstabel over den første Periode.

Åar

1. Christi Fødsel (efter den Dionysiske Tidregning).
2. Herodes' Død, Archelaus, Herodes Antipas, Philippus.
10. Judæa bliver en romersk Provinds.
14. Augustus dør. Tiberius bliver Keiser.
26. Pilatus bliver Profurator af Judæa.
30. Jesus begynder sit Læreembede.
33. Jesu Død og Opstandelse.
35. Paulus bliver en Christen omtrent i dette Åar.
37. Cæsar Caligula bliver Keiser. Herodes Agrippa bliver Konge.
39. Herodes Antipas bliver forjaget.
41. Tiberius Claudius Keiser.
43. Jakob den ældre bliver henrettet. Agrippa dør.
47. Forsamling i Jerusalem, Apostl. Gjern. 15 Cap.
49. Claudius fordriver Jøderne fra Rom.
54. Nero bliver Keiser.
64. Nero forfølger de Christne i Rom.
67. Petrus og Paulus lide Martyrdøden.
68. Nero omkommer. Galba.
69. Otho. Vitellius. Vespasian.
70. Jerusalem indtages og ødelægges.
79. Vespasian den ældre dør.
81. Vespasian den yngre dør. Domitian.
83. Apollonius af Tyana kommer til Rom.

95. Domitian forfølger de Christne.
96. Domitian dræbes. Nerva Keiser.
98. Trajan bliver Keiser.
100. Apostelen Johannes doer ved denne Tid. Clemens Biskop i Rom doer.
110. Plinii Brev til Trajan angaaende de Christne.
115. Ignatii Martyrdød. Jodernes Opstand i flere Egne.
117. Trajan doer. Hadrian. Gnostiske Sekter fristede af Saturnin, Basilides, Karpocrates.
119. Ælia Capitolina opbyggt isteden for Jerusalem.
126. Quadrati og Aristidis Apologier. Lov om Tolerance for de Christne.
132. Jodernes store Opstand under Barcochba.
138. Hadrian doer. Antonin den Fremme.
140. Cerdo og Valentin komme til Rom. Celsus skrev omtrent paa samme Tid mod de Christne.
150. Pius den I. Biskop i Rom. Marcion gjør ved denne Tid Opsigt i Rom. Unicetus Biskop i Rom. Pothinus og Treneus kom ved denne Tid fra Lille-Asien til Lyon i Gallien.
157. Montanismens Begyndelse.
- 158-159. Polykarpus af Smyrna holder Samtale med Biskop Unicetus angaaende Paaskefesten. Hegesippus opholder sig i Rom.
161. Markus Aurelius bliver Keiser.
165. Justinus Martyr henrettes.
169. Polykarpi Martyrdød. I Asien holdtes paa denne Tid Kirkeforsamlinger imod Montanisterne.
171. Tatian, Melito og Praxas blive ved denne Tid besjendte.
174. Seier over Quaderne. Fortælling om Tordenlegionen. Bardesanes.

177. De Christnes Forfølgelse i Gallien. Trensæus bliver Biskop i Lugdunum.
180. Commodus bliver Keiser. Theophilus, Biskop af Antiochien, skriver til Autolykus. Praxæus modsætter sig Montanisterne i Rom.
185. Viktor bliver Biskop i Rom, som udstøder Theodotus fra Byzanz af Kirkens Samfund. Origenes' Fødsel.
188. Demetrius bliver Biskop i Alexandrien.
192. Commodi Død. Pertinax.
193. Pertinax og Didius Julianus omkomme. Septimius Severus bliver Keiser.
194. Pantæus bliver bekjendt.
196. Strid om Paaskefesten imellem Viktor og de Asiatiske Biskopper.
202. Keiser Severi Lov, at Ingen maa gaae over til den jødiske eller christelige Religion. Paa denne Tid gjore Tertullian og Clemens af Alexandrien sig bekjendte.
210. Cajus Presbyter i Rom modsætter sig Montanisterne og Chiliasterne.
211. Severus doer. Geta og Caracalla.
217. Caracalla dræbes. Macrinus.
218. Macrinus henrettet. Heliogabalus.
220. Biskoppernes tiltagende Myndighed bliver omtrent ved denne Tid synlig. Ordines minores danne sig efterhaanden.
221. Julius Afrifanus.
222. Alexander Severus bestiger Thronen.
231. Origenes forlader Alexandrien.
235. Alexander Severus dræbes. Maximin.
238. Begge Gordianerne blive Keisere.
239. Maximin omkommer. Pupienus og Balbinus. Gordian den tredje.

240. Noet.
244. Philippus Arabs bliver Keiser. Beryllus af Bosra.
247. Dionysius bliver Biskop i Alexandrien.
248. Cyprian Biskop i Carthago.
249. Decius bliver Keiser. De Christne forfølges.
250. Felicissimi Schisma.
251. Decius omkommer. Gallus. Novatiansk Schisma.
252. Valerian bestiger Thronen.
254. Origenes doer.
255. Strid om Kjetterdaaben.
256. Den Romerske Biskop Stephanus doer.
257. De Christne forfølges.
258. Cyprian halsbugges.
259. Dionysius bliver Biskop i Rom.
260. Valerian kommer i Persernes Magt. Gallienus. Nigets Forvirring.
262. Dionysius modsætter sig Chiliasmens og Sabellianismens Udbredelse.
265. Første Synode i Antiochien imod Paul af Samosata. Dionysius af Alexandrien doer.
268. Claudius bliver Keiser. Anden Synode i Antiochien.
269. Tredie Synode i Antiochien, paa hvilken Paul af Samosata bliver affat.
270. Aurelian bliver Keiser. Undergjøreren Gregorius og Plotinus doe. Systemet af det kirkelige Aristokrati bliver omtrent ved denne Tid mere udviklet.
274. Aurelian triumpherer over Zenobia, vil forfølge de Christne.
275. Aurelian omkommer. Tacitus Probus.
277. Mani doer.
282. Probus ombragt. Carus. Carinus. Numerianus.
283. Carus omkommer.

284. Diocletian. Maximianus.
292. Galerius og Constantius Chlorus blive Medregenter.
296. Edikt mod Manichæerne. Hierax, Stifter af et Partie.
397. Fortælling om den Thebanske Legion. Arnobius af Sicca.
300. Porphyrius døer.
303. De Christne forfølges. Methodius omkommer. Hierocles.
305. Diocletian og Maximian nedlægge Regjeringen. Synoden til Illiberis (Elvira) forbyder iblandt andet Billeder. Hosius Bisshop af Corduba. Antonius Eremiternes Fader i Egypten.
306. Constantius døer. Constantin bliver hans Efterfølger. Det Christne Parties politiske Bigtighed i det romerske Rige begynder.
-

Den christelige Kirkehistories anden Periode.

Fra Constantin den Store til Gregor den Store A. 306-604.

§. 53.

Constantin den Store.

Constantin, som snart erhvervede sig Herredømmet over de vestlige Lande ¹ og havde fattet en særdeles Forkjærlighed for Christendommen, skjenkede tilligemed Licinius de Christne i Aaret 313 fri Religionsøvelse, og gav dem siden, som det hele Riges Behersker, endnu flere Forrettigheder. Hans Exempel og Foranstaltninger, hvorved Christendommen gjordes til Statsreligion, forarsagede, at de Christnes Antal overmaade formerede sig. Fra nu af blev den christelige Religion herskende i det romerske Rige, uagtet Constantin først kort for sin Død (A. 337) antog Daaben, og med sin Tver for Christendommen ei forbandt rene Sæder ².

¹ Nye Rigsforfatning under Constantin. *Gibbon* Vol. II. ch. 17.

² *Eusebii de vita Constantini* I. IV. *Zosimi Historiae*, illustravit I. Fr. Reytmejer. Lips. 1784. 8. Constantin den Stores Levnet, i Schröder's allgemeine Biographie. 4 Th. Leben Constantin des Großen, von Manso. Breslau 1817. 8. Maaden hvorpaa Constantin blev omvendt til Christendommen. Hans foregibne Foræring.

§. 54.

Christendommens endelige Triumph i det Romerske Rige.

Constantins Søner fulgte hans Exempel i at begunstige de Christne. Julian deres Efterfølger, Philosophien og Overtroen ret ivrig hengiven, søgte derimod at standse Hedenkabets Fald, og blev undertiden, uagtet han afskyede Forfølgelser, dog uretsfærdig imod de Christne³. Under de følgende Keisere nedsaak den hedenste Gudstjeneste stedse dybere og dybere, og det ikke uden voldsomme Forholdsregler; i Særdeleshed gav Theodosius den Store den sit Banesaar. Levningerne af Hedenkabet tabte sig efterhaanden fuldkomment i det romerske Rige⁴. Imedens dette skede, havde ogsaa nogle andre Folk, Abyssinier, Iberier og Indier* antaget den Christelige Lære⁵.

³ Julians Levnet, i Schröder's allgemeine Biographie, *Gibbon*. ch. 23. Berliner Monatschrift 1794, April, S. 549. Mai, S. 470. De Theologia Juliani i *Henke* opusc. academicis. Ueber den Kaiser Julianus und sein Zeitalter. Ein historisches Gemählde von Dr. A. Neander. Leipz. 1812. 8. Keiser Julians Levnet af Pastor N. Sadolin i Theol. Bibliothek, 20de Bd.

⁴ Keiserens Love i 16de Bog af Cod. Theodos. Tit. X. Navenet Pagani ib. l. 22. Den Theodosianske Tidsalders Tænkesmaade. *P. F. Müller* de genio moribus et luxu ævi Theodosiani. I. Hauniæ 1797. II. Goett. 1798. Der Fall des Heidenthums. Von Dr. Eschirner. 1 Bd. 1830. Herausgeg. von M. E. W. Niedner.

* De her omtalte Indier ere formodentlig Araber. Hvorvidt det er rimeligt, at Christendommen i de ældste Tider er kommen til det egentlige Indien, see M. H. Hohlenberg de originibus et fatis ecclesie Christ. in India Orientali. Hauniæ 1822. 8.

⁵ *Sozom.* Hist. eccles. II. c. 8. 24. 33. De Christnes Skjebne i Persien.

§. 55.

Fremmede Folk gaae over til Christendommen.

Det romerske Rige blev angrebet af nærboende, for største Delen tydske Nationer, som brød ind over sammes Grændser og tildeels nedsatte sig der. Alle disse Folk antog dog snart de overvundne Romeres Troe. Gotterne, af hvilke Vestgotterne satte sig fast i Spanien, Ostgotterne i Italien, havde i Ulphilas en berømt Lærer ⁶. De Stater, som Vandalerne oprettede i Afrika, Burgunderne i Gallien, vare christelige. Ogsaa den Franske Konge Chlodowig troede at sikke sig Besiddelsen af det af ham erobrede Gallien derved, at han antog Daaben i A. 496 ⁷. Ogsaa Longobardeerne, som i det fjette Aarhundrede bemægtigede sig Dvre=Italien, vare Christne. I England var Christendommen vel bleven undertrykt ved Sachsernes og Anglernes Indbrud; men den romerske Missionair Augustinus forsøgte med Lykke ogsaa at omvende disse Folk ⁸, ligesom Patricius allerede et Aarhundrede tidligere havde forsøgt det samme hos Irlænderne.

⁶ Jo. ab *Ihre* scripta versionem Vlphilanam illustrantia, edita ab *Ant. Fr. Büssing*. Berol. 1773. 4. Oversættelsen af Evangelierne er udgivet flere Gange, f. Ex. af E. v. Lye. Oxford 1750. Et Fragment af Brevet til Romerne har Knittel udgivet. Senere Udgaver af A. Mai og Zahn.

⁷ Gregorii Turonensis *Historiae Francorum* L. X. in ej. Opp. ed. *Theod. Ruinart*. Par. 1699. f.

⁸ *Bedae* *Historiae eccles. gentis Anglorum* l. V. cura *Joh. Smith*. Cantabr. 1720 f. *Jac. Vsserii* *Britanicarum Ecclesiarum Antiquitates*. Lond. 1687. f. *Day*. *Hume* *Geschichte von England*. 1 Bd. S. 19 ff. *History of England*, by *John Liugard*. Lond. 8. (Sidindtil 12 Bind), ogsaa oversat paa Tydsk.

§. 56.

Nye Kirkeforfatning. Biskopper.

Den Forandring, hvorved den christelige Lære blev her-
skende i Staten, maatte nødvendig have den vigtigste Indfly-
delse paa Kirkens Tilstand. Biskopperne erholdt nye Ures-
beviisninger, rigere Indkomster, høiere Forrettigheder og en
mere udbredt Magt. De bleve ikke allene for største Delen
frie for den borgerlige Jurisdiction, men fik ogsaa Deel i det
verdslige Dommerembede⁹. Antallet af de Geistlige, der
vare dem underordnede, blev uhyre foreget, og der bleve og-
saa nogle nye Kirkeembeder indførte, saasom Archidiaconer-
nes, Parabolanernes og Koptaternes¹⁰. Geistlighedens Eg-
testaber bleve sjeldnere og mere indskrænkede, skjøndt endnu
ikke ved Lov forbudne¹¹.

§. 57.

Almindelige Synoder.

Geistlighedens og i Særdeleshed Biskoppernes Forrettig-
heder bleve forsøgede ved de okumeniske Synoder. Til dem
bleve Biskopperne sammenkaldte fra alle det Romerske Riges
Provindser, og deres Beslutninger gjaldt for almindelige
Rigslove, saasnart de havde erholdt Keiserens Stadfæstelse.
Disse Sammenkomster, hvoraf den første blev holdt i Ni-
cæa i Aaret 325 (*prima Synodus oecumenica*), vare me-

⁹ Cod. Theodos. L. XVI. Tit. 2.

¹⁰ Landbiskoppernes Uffkæffelse.

¹¹ *Georgii Calixti de conjugio Clericorum liber, emenda-
tius edid. H. P. C. Henke. Helmst. 1783. 4. Joh.
Gottfr. Körner vom Celibat der Geistlichen, Leipz. 1784.
8. Fr. A. Zaccaria storia pelemica del celibato sacro.
Roma 1774. 8.*

get stiftede til at forbinde det romerske Niges Menigheder til eet Legeme, men ogsaa saare virksomme til at forhoie Biskoppernes Anseelse og at grundfæste deres geistlige Herredomme ¹².

§. 58.

Kirkelig Subordination.

Ved de økumeniske Synoder og ved en Mængde Provindsialsynoder blev Biskoppernes Ulighed meget forøget, Den allerede i forrige Periode begyndte Metropolitanforfatning blev noiere bestemt og udvidet. Iblandt Metropolitanerne selv, erhvervede nogle, nemlig Biskopperne i Rom, Alexandrien og Antiochien sig en overveiende Anseelse. Med dem blev Biskoppen i Constantinopel ved den første Constantinopoltanske og Chalcedonensiske Synode sat i Klasse, og beholdt Rang strax efter den romerske Biskop. Disse, til hvilke endnu Biskoppen af Jerusalem kom (formedelst den ham tillagde ἀρχιεπισκοπία τυρας) forte Navn af Patriarcher, og havde virkelig den høieste Kirkemagt ihænde, omendstjøndt endnu ikke alle Metropolitaner vare underkastede en af dem ¹³. Biskoppen af Carthago gjaldt som *Primas Africae* i sit Dico-

¹² S. §. 35, Note 63. Se. Dan. Fuchs Einleitung in die Synoden des 4ten und 5ten Jahrhunderts, i første Bind af hans Bibliothek der Kirchenversammlungen. *Historia Conciliorum generalium*, auctore *Edmundo Richerio*. Colon. 1683. 3 Voll. 8.

¹³ S. §. 36. *Jaq. Basnage Hist. de l'Eglise*. Tom. I. p. 1. sqq. *L. Ellies Du Pin de antiqua ecclesiae disciplina*. Colon. 1691. 4. *De republica ecclesiastica*, auctore *Marco Ant. de Dominis*. T. I. Heidelberg 1681; Tom. II. Francf. 1620; Tom. III. Hannov. 1622 f. *De ecclesiasticae Hierarchiae originibus dissertatio*, auctore *Benedicto Bacchinio*. Mutinae 1703. 4.

ces ligesaa meget som en Patriarch; men han blev aldrig af de øvrige Patriarcher erkjendt derfor*.

§. 59.

Romerke Biskopper.

Med Statsklogskab og gunstige Omstændigheder lykkedes det de romerke Biskopper at svinge sig overordentlig i Weirret. Byens Velde og Storhed, deres Bispesædes Glæds, og deres Menigheds formcæntlige Oprindelse fra de to berømteste Apostler, skaffede dem den fortrinlige Anseelse, som dertil var nødvendig. Den Nicænske Synode havde stadfæstet deres Metropolitanrettigheder. Stridighederne om Troen, som odelagde Orienten, gave dem Leilighed til at gjøre sig gjældende, og Julius den første kunde af Synoden i Sardica (A. 344 eller 347) erholde en ham fordeelig Beslutning, og Damasus (A. 366) af Keiser Valentinian en ham fordeelig Lov. Innocentius I. (A. 402-417) forte allerede et bydende Sprog og vidste at forskaffe sig Indflydelse endog i fremmede Provindser. Zosimus (A. 417-18) og Celestin (422-432) forsøgte at udvide deres Jurisdiction over Gallien og Afrika. Den statskloge og veltalende Leo (A. 440-461) lod sig af Valentinian den Tredie tildele fuldkommen Magt over Kirkerne i Riget, og haandhævede selv i Orienten en stor Anseelse, omendstjondt han solte sig bitterligen krænkede ved den Konstantinopolitanske Patriarches

* Den første Biskop i Carthago, som arrøgere sig Titelen, var Arianeren Cyrila, som forfulgte de Catholske, og imod hvem disse for første Gang eiterede det indstudte Sprog, 1 Joh. 5, 7. Vid. Victor Vitensis de persecutione Vandalica cap. 18.

Ophoielse ¹⁴. Hilarius hans Efterfølger (A. 461-467) blandede sig med Eftertryk i de Galliske og Spaniske Kirkeanliggender. Gelasius I. (A. 492-496) fremsatte det endog, om ellers Synodalbeslutningen er ægte som en Troes=Artikel, at den romerske Kirke, ikke ved Synodalbeslutninger, men ved Jesu Ord, Matth. 16, 18, har Forrang for alle Menigheder. Den Palmariiske Synode i Rom ¹⁵ (A. 503) og Skribenten Ennodius kappedes om at gjøre de meest forherligende Skildringer af en romersk Biskops Værdighed. Gregor den I. (A. 590-604) forstod endelig den Kunst, at skjule sin Uergjerrighed under Ydmygheds Skin, hvilket hans Strid om Titel af økumenisk Biskop beviser ¹⁶. Imod Enden af denne Periode havde Biskopperne i Rom en langt større Magt, end i Begyndelsen, og man begyndte allerede udelukkende at kalde dem Paver ¹⁷.

¹⁴ Leonis M. opera (cura Pasch. Quesnel). Ed. 2. Lugd. 1700. 2 Tom. f. cura Petr. et Hier. Ballerinarum. Venet. 1753-57. 3 Voll. f.

¹⁵ Carl Lud. Nitschii Diss. de Synodo palmari. Viteb. 1775. 4.

¹⁶ Opera studio Monachorum Ordinis S. Bened. Par. 1705. IV. Voll. f. Venet. 1768-76. XVII. Voll. 4.

¹⁷ Anastasii Bibliothecarii de vitis Pontificum. Romae 1718-35. 4 Voll. f. B. Platinae Cremonensis opus de vitis et gestis summorum Pontificum. Col. 1600. 4. Reriarium, illustriora Pontificum Romanorum gesta complectens, studio Franc. Pagi. Luceae 1724. 4 Voll. fol. Archibald Bowers unparteyische Historie der Päbste. Aus dem Engl. von Ramburg. Magdeb. 1851-80. 10 Th. 4. C. W. F. Walch Entwurf einer vollständigen Historie der Römischen Päbste. 2te Aufl. Gött. 1758. 8. — Ueberzeugende Belehrung vom Ursprung und Wachsthum des Päbstthums, abgefaßt von Ernst Sal. Cyprian. 2te Aufl. Hof. 1769. f.

§. 60.

Statens Forhold til Kirken.

Vel blev Regenternes Magt indskrænket ved de store Forrettigheder, som Biskopperne, i Særdeleshed de høiere Biskopper, erhvervede sig, og den ordentlige Retspleie, indskrænket ved den geistlige Jurisdiktion og Fristedernes Rettighed. Imidlertid ophorte Kirkens Underordnelse under Staten ingenlunde. Constantin den Store deelte Kirkeregimentet i det ydre og indre, han forbeholdt sig selv hiint, idet han overlod dette til Biskopperne. Ogsaa de følgende Keisere indsatte og affatte Biskopper, sammenkaldte, styrede og stadfæstede Kirkesamlingerne, og gave mange Love om kirkelige Anliggender. Selv den romerske Biskops Valg beholdt forst Gyldighed ved deres Stadfæstelse, og endnu Justinian lærte Vigilius med Haardhed at beqvemme sig efter hans Villie. Ogsaa de nyoprettede Staters Beherskere ærede vel Biskopperne, men lode dem ikke vriste sig Magten af Hænderne ¹⁸.

§. 61.

Kirkelove.

Ved Kirkens forandrede Forfatning blev en Mængde nye Love indførte. De mange Synoder gave Forordninger (Canones), deraf Navnet Kanonisk Ret. Fra det femte Aarhundrede af bleve Samlinger deraf foranstaltede, men som vare af ulige Omfang. Den Samling, som hidrører fra Dionysius den lille (Exiguus, omtr. A. 526), var vel ikke den ældste, men den berømteste i den latinske Kirke,

¹⁸ *Petri de Marca de concordia sacerdotii et imperii. Libri VIII. ed. J. H. Boehmer. Francof. 1708. fol.*

og da de romerske Biskoppers Skrivelser ogsaa vare seiede til den: saa erholdt disse derved desto lettere lovmæssig Anseelse i i Kirken¹⁹. Til Brug for den græske Kirke besegede kort Tid efter Johannes Scholasticus en Samling af de gjældende Anordninger i Kealorden, siden ogsaa en Nomokanon. Ved Kirkefædrenes Kjendelser og Kirkeforsamlingernes Beslutninger fik især de Christnes Egteskabsret mange nye og noiere Bestemmelser.

§. 62.

M u n k e²⁰.

Lyst til at udmærke sig ved fromme Dvælsler frem for andre Menneſker havde i Begyndelsen af det fjerde Aarhundrede Munkelivet at takke for sin Oprindelse. Antonius (d. 357) var den første Munk, og Pachomius Stifter af Klosterlivet. Det udbredte sig meget hurtigt formedelst denne Levemaades Overensstemmelse med Tidsalderens herskende Ideer, og derved at det blev anbefalet af en Hilariion, Athanasius, Basilus, Martinus af Turonum, Chrysostomus,

¹⁹ Især Brødrene Ballerini's hyppelige Undersøgelser i Leonis M. operibus t. III. Ogsaa i De vetustis Canonum collectionibus dissertationum sylloge, collegit *Andreas Gallandus*. Moguntiaci 1790. 2 Voll. 4. (Spittler's) Geschichte des Kanonischen Rechts §. 35. Nr. 63.

²⁰ De Monachis libri VI. *Rudolpho Hospiniano* auctore. Genev. 1669 fol. Histoire des Ordres Monastiques (par *Hippol. Helyot*). Par. 1714-19. VIII Voll. 4.; paa tydsk, Leipzig 1753-56. 8 Bind. Pragmatifche Geschichte der vornehmsten Mönchsorden (von Ludw. Gottl. *Er om e*). Leipz. 1774-84. 10 Bind. 8. Asceticon libri X., auctore *Anton. Dadino Alteserra*, notas quasdam adjecit *Christ. Fried. Glueck*. Halae 1782. 8.

og Hieronymus²¹. Benedict af Nursia (d. 543) blev Stifter af den berømte Orden, som fik Navn efter ham²². Munkene, som i Begyndelsen ikke regnedes til Clerus, nærmede sig efterhaanden mere og mere til den geistlige Stand, og fik i mange Dele en udmærket vigtig Indflydelse paa Kirkens Stilling og Begivenheder; de begyndte endelig ogsaa at antage sig de mere og mere synkende Videnskaber, ligesom de overhovedet gjorde sig fortjente af Culturens og Christendommens Udbredelse.

§. 42.

Kirkeskikke.

For at give Gudsdyrkelsen mere Værdighed og Høitidelighed, ogsaa for at vinde Hedningerne desto lettere²³, blev Skikkens Mængde overmaade formeret. Kirkerne's Mængde og Pragt, Festerne's forøgede Antal²⁴, Litanierne, den prunkfulde Maade, hvorpaa Gudstjenesten overhovedet og Nadve-

²¹ *Palladii Historia Lausiaca in Cotelerii monumentis Ecclesiae Graecae. Tom. III. — Joh. Cassiani de institutis Coenobiorum libri in opp. ed. Al. Gazaci. — Theodoreti φιλοθεος ἱστορία in Opp. ed. Schulzii. Udsævelser ved Munkelævet. Simon Stettebeøren.*

²² *Annales Ordinis S. Benedicti auctore Joh. Mabillon. Paris 1703-39. VI Voll. f. ed. 2. Luccae 1739-45. Acta Sanctorum Ordinis S. Benedicti, collegit Lucas d' Achery ac cum eo edidit Jo. Mabillon. Paris 1668-1701. 9 Voll. f.*

²³ *Hedenske Skikkens Esterlignelse. Ge. Christ. Hamberger rituum, quos Romana Ecclesia a majoribus suis gentilibus in sua sacra transtulit, enarratio. Goett. 1751. Conyers Middleton lettre ecrite de Rome. Lond. 1729. Conformités des ceremonies modernes avec les anciennes. Amsterd. 1744.*

²⁴ *Nicænste Bestemmelse om Paastefesten. Quartodecimaner.*

ren i Særdeleshed blev helligholdt, gav den religiøse Cultus et skuespilagtigt Udseende. Iblandt Liturgiernes, af hvilke der endnu ere flere tilovers fra denne Tidsalder, fortjener isærdeleshed Gregors I. Messeskanon at bemærkes, som dog dengang endnu ingenlunde var almindeligen indført i de vestlige Lande ²⁵, ja ei engang i Italien, hvor den havde at kæmpe med den Ambrosianske (*Liturgia Mediolanensis*.)

§. 64.

Kirketugt.

Den gamle Kirketugts Strænghed tog nu mærkelig af. Udelukkelse af det kirkelige Samsfund blev ofte for meget ubetydelige Aarsagers Skyld foretaget, og var allerede blevet et Middel, til at tilfredsstille enkelte Geistliges Ergjerrighed og Herskesyge. Ogsaa de Udeluktes Gjenoptagelse blev forandret. Man forøgede Tallet paa de Synder, for hvilke der skulde gjøres Kirkebod, beskaffede egne Skrifteædre (*poenitentiariorum*), hvis Pladser man dog igjen lod gaae ind, og skrev Pönentialbøger til Brug for Geistligheden. Leo den Store erklærede, at istedenfor den offentlige Synds Bekjendelse for Menigheden, kunde det være tilstrækkeligt at bekjende sine

²⁵ §. 4. N. 11. §. 37. N. 68. *Αρχιερατικόν*, liber Pontificalis Ecclesiae Graecae, labore *Isaaci Haberti* Par. 1643. *Ευχολογιον* s. Ritnale Graecorum, opera *Jacobi Goar*. Paris 1647. *Gregorii Papae*, cognomento Magni liber sacramentorum opera *Hugonis Menardi*. Par. 1624. 4. *Joh. Mabillon* Museum Italicum. T. 2. ed. 2. Par. 1721. 4. *Liturgia antiqua hispanica* (cura *Jos. Mariae Thomasi*). Rom. 1746. fol. *De Liturgia Gallicana libri VI.*, opera *Joh. Mabillon*. ed. 2. Par. 1729. — *Joh. Bona* de rebus liturgicis, in *Opp.* Antw. 1783. f. — *Joh. Dallaci* de cultibus religiosi Latinorum libri IX. Genevae 1671.

Synder for Præsten ²⁶. Dog blev *confessio auricularis* endnu ikke gjort til Pligt.

§. 65.

De Christnes religiøse Tænkemaade.

Alle disse Forandringer i den kirkelige Stat maatte have en stor Indflydelse paa de Christnes religiøse Tænkemaade. Vel viiste man en dyb Vrefrygt for den christelige Religion og de bibelske Skrifter ²⁷; vel blev der vaaget med stor Omhyggelighed over den rene Læres Bedligholdelse, og i denne Hensigt bleve undertiden anvendte voldsomme Forholdsregler; vel blev der ved Prædikener sørget for Almuens Underviisning, og Synoderne søgte ei uden Held ved deres Beslutninger at standse Sædernes Forfald. Men ved Biskoppernes overveiende Anseelse bleve Menighederne nødte til at antage alt det for Sandhed, og at følge alt det som Lov, hvad Geistligheden sandt for godt at foredrage og foreskrive dem. Ved Mængden af Skikke bleve de Christne ledte fra det aandelige til det sandfælige. Ved Munkelivet næredes en menneskelig og uwirksom Fromhed, som sætter den menneskelige Fuldkommenhed i udvortes Øvelser.

²⁶ §. 38 N. 80. *Jo. Dallaci de sacramentali sive auriculari Latinorum confessione disputatio*. Genevæ 1661. 4. Versuch einer Geschichte der Entstehung und Ausbildung der Kirchenbuße, in Flüggés Beyträgen zur Geschichte der Religion. Hannover 1797. 98. 2 Bd. S. 1. ff.

²⁷ Flere Oversættelser af Bibelen gjordes i dette Tiderum: den Armeniske, Ægyptiske, Gorthiske, Latinske, Philorenianiske, Syriske.

§. 66.

Overtroe iblandt de Christne.

Hang til Lettroenhed og til Overtroe tiltog tillige stedse mere, og yttrede sig stærkere iblandt de Christne²⁸. Verbodigheden for Korsets Segn, hvilket man tillagde høie Kræfter, vorede. Helgnenes, især Jomfrue Mariés²⁹ og Englenes Dyrkelse³⁰ blev ganske almindelig. Reliquierne bleve samlede og holdte høit i Ære. Paa Pillegrimsreiser til hellige Steder (peregrinationes sacræ) i Særdeleshed til Jerusalem blev sat en høi Priis. Fasten blev anseet for yderst vigtig og nødvendig. De seltsomste Fortællinger om Under og guddommelige Aabenbaringer fandt Opmærksomhed og Tiltro. Om endog nogle Mænd, som Merius og Jovinian i det fjerde, og Vigilantius i det femte Aarhundrede modsatte sig nogle Arter af Overtroe, saa blev deres Stemme dog snart undertrykt³¹. I Særdeleshed udmærkede Hieronymus sig som Overtroens ivrigste Forfægter.

²⁸ *Joh. Dallaci adversus Latinorum de cultus religiosi objecto traditionem disputatio.* Genev. 1664. 4. I. *Basnage* Historie de l'Eglise, p. 967 sqq.

²⁹ *Selsomme Fortællinger om Hellige.* Acta Sanctorum. Antv. 1658-1780. 50 Voll. f. — *Joh. Lannoï de cura Ecclesiae pro sanctis etc.* Opp. T. II. Part. 1. p. 338. — *Euschiï Romani* (Mabillon) *epistola de cultu sanctorum ignotorum.* Par. 1705. 8.

³⁰ *Collyridianerinder, Antidikomarianiter, Helyvidius.* Bonofus. *Sevnf. Walch Historie der Keiseren.* III. S. 577. ff. *J. Andr. Schmidii prolusionum Marianarum* I-X. Helmst. 1712-19. 4. *Collyrid.* synes at have forenet Ceres' Dyrkelse med Jomfrue Marias. Vid. *Er. Münter Miscell. Hauniens.* Tom. I. fasc. II. p. 155.

³¹ *Walch Historie der Keiseren.* 4 Th. S. 321. 635. 673

§. 67.

De Christnes Sæder.

I Folge disse Omstændigheder kunde den christelige Religion, i hvor meget Ondt den forebyggede, og hvor meget Godt den end udrettede, dog kun usuldkomment yttre sin velgjørende Kraft. Udsævvelser af mange Slags toge desto lettere overhaand, fordi man indbildte sig, at kunne forsonse alle Synder ved mange Slags Midler, i Særdeleshed ved Gaver til Kirker og Kloostere³². Navnligen herskede en stor Naahed og vild Grusomhed iblandt de nyomvendte Folk. Omendstjondt Christendommen i en ikke ringe Grad formildede disses raae Sæder, og omendstjondt selv Geistlighedens Overmagt ikke var uden Nytte, da den forebyggede mange Voldsomheder: saa bleve dog disse Virkninger afstungne ved Skræk, ikke frembragte ved reen Kjerlighed til det Gode. Endelig i hvor talrige Monstere man dengang troede at have paa den reneste Hellighed, saa vilde en ægte Moral dog neppe lade dem gjelde derfor.

§. 68.

Kirkelære.

De Christnes Kirkelære blev betydeligen udvidet og forøget ved nye Sætninger. Stridighederne, som fortes om flere Troesartikler, gave fornemmelig Anledning dertil. De Troesbekjendelser, som paa Synoderne, i Særdeleshed de okumeniske, udkastedes, stode i den høieste Anseelse³³. Ogsaa berømte Læreres Vidnesbyrd, fornemmelig fra Forti-

³² *Salviani Massiliensis adversus avaritiam ecclesiasticam liber*, in opp. ed. Baluzii. Bremæ 1688. *I. A. Ernesti de Salviani adversus avaritiam ecclesiasticam libello*, in opusc. theologicis. Lips. 1773.

³³ s. 4. N. 10.

den, gjaldt for en Troesgrund. At forkaste denne Kirkelære eller afvige fra den, blev anseet for Ugudelighed. Ikke alene Geistlige og Munkte vare forfølgelsesfyge imod anderledes Tænkende, men selv Regenterne troede derved at maatte give Beviis paa deres religiøse Iver ³⁴.

§. 69.

M a n i c h æ e r.

Med al Omhyggelighed for at forebygge Kjetterier, opstod en uafbrudt Række af dem. Manichæerne (§. 42) udbredte sig fra det fjerde Aarhundrede af overmaade stærkt i det romerske Rige. Alle Bestræbelser af enkelte Kirkelærere, saasom af Biskop Titus i Bostra ³⁵, Augustinus ³⁶, der selv engang havde hørt til deres Partie, og andre Lærere, formaaede ligesaa lidet som Keiserens skarpe Love, at standse deres Fremgang. Den Lære, som Spanieren Priscillian fo-

³⁴ Cod. Theodos. I. XVI. Tit. IV. et V. — Om Bestrævelserne over Kjetterne. *Epiphani* (Biskop i Salamis d. 403) *Panarium*. Ej. *Ανακροαλασις*, in ej. Opp. ed. *Dion. Petavii*. Par. 1622. Col. 1682. 2 Voll. fol. *Philustrii* (Biskop i Brescia d. omtrent 387) *liber de haeresibus*, cura I. A. Fabricii. Hamb. 1821. 8. *Augustini* *liber de haeresibus ad Quodvultdeum*, in ej. opp. T. VIII. ed. *Ben. Theodoret* *haereticarum sabularum epitome* l. V. in. ej. opp. ed. *Schulzii*. T. IV. *Praedestinatus*, in opp. *Jac. Sirmondi*. Par. 1795. V. Voll. T. 1. p. 465. — Desputeremaaden med Kjetterne. — *Disputatio κατ' οικονομίαν* sive *συγκραταβασιν*: Forstjellen imellem: *disputare γυμνασικως* og *δογματικως*).

³⁵ *Libri tres contra Manichaeos* in *Canisii* *lectionibus antiquis* ed. *Basnage*. Tom. 1. p. 59.

³⁶ Skrifterne imod dem staae i Tom. VIII. Opp. ed. *Ben*.

redrog, var lig den Manichæiske, og blev ingenslunde udryddet ³⁷ ved den Stifters Henrettelse (i A. 385).

§. 70.

Donatister³⁸.

Cæcilians Vatg til Biskop af Carthago (A. 312) gav Anledning til en langvarig Strid, da mange Afrikanske Biskopper ikke vilde erkjende ham, fordi han var ordineret af en Traditor, Felix, Biskop i Aptunga; og derfor dannede et eget anseeligt Partie, som befom Navn af Donatister. Deres Mening, at ingen Ureen burde taales i Kirken, og deres Gjentagelse af de Katholskes Daab, hvilken de erklærede for ugyldig, fordi den katholske Præst manglede den Hellig=Aands Gaver, gjorde dem forhadte. Alle Keiser Constantins og hans Esterfølgeres Bestræbelser for at ende Uenigheden enten med det Gode eller ved Magt, vare frugtesløse, indtil det lykkelige Biskop Augustins utrættelige Virksomhed, efter Samtalen i Carthago (Mar 411) deels at vinde den største Deel af Donatisterne, deels at tvinge dem til Underkastelse. I sine Skrifter viste Augustin med megen Skarpsindighed, at Sacramenterne ikke erholde deres Kraft af den administrerende Præsts Tro eller sædelige

³⁷ Dissertatio critica de Priscillianistis auctore Simone van Vries. Traj. ad Rhenum 1745. 4. Francisci Girvesii de Historia Priscillianistarum dissert. Romae 1750. 8.

³⁸ Augustins Skrifter imod Donatisterne. Opp. T. XI. ed. Benedictinor. Optati Milevitani Episcopi de schismate Donatistarum libri VII., opera et studio Lud. Ellies Du Pin. Antv. 1702. fol. Historiu Donatistarum ex Norisianis schedis excerpta in Henr. Norisii Opp. Veronae 1729-34. IV. Voll. f. Tom. IV. p. 1. seqq. Walds Historie der Ketzereyen. 4 B. S. 3. ff.

Opførelse, men have den ifølge Christi Indstiftelse og Forjættelser.

§. 71.

Den Arianske Strid³⁹.

De allerede flere Gange førte Stridigheder om Logos eller Guds Søns Natur (§. 49), bleve med større Hefighed fornyede, da den Alexandriniske Presbyter Arius påstod imod sin Biskop Alexander, at Guds Son var skabt af Faderen før de øvrige Ting, og skabt af Intet (ἐκ οὐθεν)⁴⁰, hvortil siden kom den tredje Påstand, at Sønnens Avling af Faderen ikke var nødvendig, hvilket Athanasius med streng Consequenz indskærpede. Den økumeniske Synode i Nicæa (A. 325) fordomte Arii Læresætninger og fastsatte en Troesformel, som blev underskrevet af de fleste Biskopper⁴¹. Men da denne Formel fandt Modstand, især i Orienten⁴², da Keiserne Constantius (d. 361)⁴³ og Valens (d. 378) begrundede Arianerne: saa udfordredes en Athanasii⁴⁴

³⁹ Walch 2 B. S. 385. (Joh. Aug. Stark) Versuch einer Geschichte des Arianismus. Berl. 1783. 84. 2 B. 8.

⁴⁰ Begges Breve: *Theodoret. Hist. eccles. L. 1. c. 4. 5. Soerat. Hist. eccles. L. 1. c. 6. Epiph. Haer. LXIX. Nro. 7.*

⁴¹ *Gelasii Cyziceni Historia concilii Nicaeni*, in Mansi Collectione Conciliorum T. II. *Athanasius de Decretis Concilii Nicaeni. Eusebii epistola* in *Theodoret. Hist. eccles. L. 1. c. 12.* W. Münscher Ueber den Sinn der Nicänischen Glaubensformel. I Hentes Neue Magazin, 6 B. 2 St.

⁴² Arii Tilbagekaldelse og Død: Kirkeforsamlinger i Tyrus og Jerusalem.

⁴³ Kirkeforsamlinger i Cardica og Philippopolis, i Cirmium, Rimini og Seleucia.

⁴⁴ *Opera ed. Bernh. Montefalconii. Par. 1692. 2 Tomi. fol. 3 Voll. fol. rec. opera N. A. Justiniani Patavii 1777.*

hele Standhaftighed (d. 373), for ikke at overvindes i denne Kamp. Modstanderne af den Nicænske Tro og Ordet *ὁμοούσιος* havde deelt sig i Partier, af hvilke Nogle bleve kaldte de rene Arianer, ellers ogsaa Anomøer, eller Metianer ⁴⁵ og Eunomianer ⁴⁶; det andet Partie udgjorde Homoiouisterne eller Semi-Arianerne. Med de Arianske Stridigheder bleve Undersøgelserne om den Hellig And forbundne ⁴⁷, hvem nogle holdt for en Guds Kraft, Andre, som Macedonius, for en Skabning og en Tjener, endnu Andre for en uskabt guddommelig Person, lig i Værdighed med Faderen og Sønnen. Den sidste Mening beholdt Overhaand, og blev stadfæstet af den anden økumeniske Synode i Constantinopel (381), hvor man forbedrede og fuldstændiggjorde den Nicænske Bekjendelse. Foruden Athanasius vare Basilus den Store ⁴⁸ (d. 379) Gregorius af Nazianzus ⁴⁹ (d. 391), Gregorius af Nyssa (d. efter A. 394) ⁵⁰, og iblandt Latinerne Hilarius af Pictavium ⁵¹ (d. 368) og Ambrosius ⁵² (d. 397), de Læ-

⁴⁵ Om dem see Epiph. Haer. LXXVI. Nro. 10.

⁴⁶ Af Eunomius en Apologie og en Troesbekjendelse i *Joh. A. Fabricii Biblioth. graeca*. Tom. VIII. p. 253.

⁴⁷ *Walch Historie* 3 Th. S. 70.

⁴⁸ *Adversus Eunomium libri III. De Spiritu S. ad Amphilo-*
chium. Opera ed. Jul. Garnier. Par. 1721-30. 3 Voll. f.

⁴⁹ *Orationes V. de Theologia. Opp. Par. 1630. rec. Col.*
(Lips.) 1690. 2 Voll. f. Opp. omnia studio Monachorum
S. Benedicti. Tom. I. Par. 1778. Gregor von Nazianz,
der Theologe. Von Dr. C. Ullmann. Darmstadt 1826. 8.

⁵⁰ *Contra Eunomium libri XII. Opera Par. 1638. 2 Voll. f.*

⁵¹ *De Trinitate libri XII. Opera studio Petri Constant. Par.*
1693. cura Scipionis Maffei. Veronae 1730. 2 Voll. f.

⁵² *De fide libri V. De Spiritu S. libri III. Opera studio Mona-*
chorum S. Benedicti. Par. 1686. 90. 2 Voll. fol.

rere, som meest udmærkede sig ved Arianernes Bestridelse. Ved Theodosii I. eftertrykkelige Forholdsbregler blev Arianismen undertrykt i det romerske Rige; men af de indvandrede nordiske Nationer var den antaget, og ophorte hos Vandalerne⁵³ og Ostgotherne med deres Staters Odelæggelse, men af Burgunderne, Vestgotherne og Longobarde blev den derimod frivilligen forladt.

§. 72.

Andre Stridigheder, som derved tillige forekom.

Med den Arianske Strid vare mange andre mindre sammenvævede. Marcellus, Biskop af Ankura⁵⁴, blev af Østerlænderne beskyldt for at nægte Logos' Personlighed, og deskaarsag affat fra sit Embede, da derimod Vesterlænderne erklærede ham for uskyldig. Hans Discipel Photinus, Biskop af Sirmium gif videre, og blev for sine Meninger fordømt⁵⁵ paa en Synode i Sirmium i A. 351. Biskop Lucifer af Calaris (d. 371) opvakte et Schisma, fordi han var utilfreds med den Tolerance, hvormed en Alexandrinsk Synode af A. 363 havde besluttet at behandle de til Arianerne overgangne, men siden tilbagevendte Biskopper⁵⁶. Det Meletianske Schisma i Antiochien, som vel maa ad-

⁵³ *Theodori Ruinarti Historia persecutionis Vandalicae.* Par. 1698. 8. Vonet. 1732. 4. Vigilius af Thapsus. Fulgentius af Ruspe. Det saakaldte Athanasianske Symbolum.

⁵⁴ *Marcelliana edidit et animadversionibus instruxit Christ. Henr. Ge. Rettberg.* Goett. 1794. 8. *Waldy Kirchengeschichte* 3 Bd. S. 229.

⁵⁵ *Stridskrifter af Dion. Petau og Jak. Sirmond om Photins Fordømmelse in Sirmondi Opp.* T. II. *Waldy* S. 3.

⁵⁶ *Waldy.* S. 338.

stilles fra et andet af samme Navn, der opkom i Ægypten efter A. 306, havde sin Oprindelse fra det Spørgmaal, hvo der var den retmæssige Biskop i Antiochien? Heri tog Orien-ten og Occidenten Partie, og det blev først bilagt i det femte Aarhundrede ⁵⁷, da derimod det meletianske Schisma i Ægypten blev ophævet paa Kirkemodet i Nicæa.

§. 73.

Apollinarismen og Nestorianismen.

Kirkelærernes ældre Mening om Christi Manddoms-ansammelse var, at Logos havde antaget et menneskeligt Legeme, derimod lærte Origenes, at han tillige havde antaget en menneskelig Sjæl. Apollinaris den yngre, Biskop i Laodica (d. omtrent Aar 382) valgte den første Mening, dog med den Bestemmelse, at Logos havde tilligemed Lege- met antaget af Menneskets Natur en sandselig, men ikke en fornuftig Sjæl ⁵⁸; thi dennes Sted indtog Logos hos Gudmennesket. Men hans Lære blev heftig bestreden af Gre- gorius Nazianzenus ⁵⁹ og Gregorius Nyssenus ⁶⁰, samt forka- stet ved Synoder og keiserlige Love. For at undgaae Apolli- narismen, bleve hos de østerlandske, navnlig de syriske Læ- rere saadanne Formeler brugelige, som ret stærkt udtrykte Forskjellen imellem det Menneskelige og Guddommelige i Christo. Da nu Nestorius, som fra Presbyter i Antio-

⁵⁷ Walch. 4 Th. S. 335 og 410.

⁵⁸ Om Apollinaris' Læret og Skrifter. I. A. Fabricii Bibl. Graeca cura Harles Vol. VIII. p. 584 seqq. Om hans Lære- sætninger. Jac. Busnagii Historia Haeres. Apollinaris in I. Vogtii Biblioth. Vol. 1. Fasc. 1. Walch 3 Th. S. 119.

⁵⁹ Epp. II. ad Cleodionum sive orat. LI. et LII.

⁶⁰ Sær Antirrheticus adversus Apollinarem in Gallandi Bibl. Patrum T. VI.

chien var bleven kaldet til Patriark i Constantinopel, betjente sig af disse Formeler ⁶¹, saa greb hans avindsyge Modstander Cyrillus, Patriark af Alexandrien ⁶², denne Leilighed, til at beskylde ham for Kjetterie, men erholdt af Nestorius den samme Beskyldning tilbage. Den økumeniske Synode i Ephesus i A. 431 soraarsagede en Splid, isteden for at bilægge Striden, der endelig i Mar 433 blev hævet derved, at Cyrillus ved Opoffrelsen af sine dogmatiske Formeler om Christi ene Natur tilkjøbte sig Nestorii Fordømmelse ⁶². Dog affødrede sig et Partie, utilfreds med Cyrilli Læresætninger, saavel som med den katholske Kirkes Opførsel mod Nestorius. Det fører efter ham Navnet Nestorianer, men kaldes ogsaa Chaldæiske Christne. De udbredte sig i Orienten, og kaldtes i Indien Thomaschristne.

§. 74.

Monophysiter ⁶³.

Cyrils Tilhængere havde med Uvillie opoffret deres dogmatiske Formeler. Da altsaa Eutyches, formedelst den Paastand, at Christus havde kun een Natur (unam naturam incarnatam α: μίαν φύσιν εκ δύο φύσεων), blev affat, frem-

⁶¹ *Marii Mercatoris opera* ed. I. Garnerii. Par. 1673. 2 Vol. I. ed. *St. Baluzii*. Par. 1684. 8. *Liberati breviarium causae Nestorianae et Eutychianae* ed. I. Garnerius. Par. 1673. 8. *Mansi Collectio Concil. T. IV. et V.* — *Christ. Aug. Salig Historia Eutychianismi ante Eutychen*. Wolfenbyttelae 1723. 4. *Exercitatio de Nestorianismo auctore Paul- Ern. Jablonsky*. Berol. 1724. *Ios. S. Assemani Bibl. orientalis. T. III. P. 1.* — *Walch 5 Bd. Progr. Iennense. De vera Nestorii sententia*. 1793.

⁶² *Opera cura I. Auberti*. Par. 1638. VI. Voll.

⁶³ *Mansi Coll. Conc. Vol. VI. sqq. Assemani. Bibl. orient. T. II. Walch 6 Bd. ff.*

stod den ægyptiske Patriark Dioskurus til hans Forsvar. Virkelig lykkedes det ogsaa denne rænkefulde Mand, at sætte sine Hensigter igjennem paa Noversynoden i Ephesus A. 449, men Striden tog en anden Vending ved den romerske Leos Modsigelse og en Regjeringsforandring i Constantinopel. Paa den økumeniske Synode i Chalcedon A. 451 blev Dioskurus affat, og Læren om Christi tvende Naturer stadfæstet. Men nu opstode frygtelige Uroligheder, og den chalcedonske Synode vedligeholdte sig vanskeligen, og kun efter heftig Modsigelse og nogle forgjæves Foreningsforsøg⁶⁴, i sin Anseelse; derimod affondrede Monophysitterne sig, deelte sig i flere Partier⁶⁵, indtil Jakob Baradai (d. A. 578) forenede dem, (efter ham kaldte Jacobiter.)

§. 75.

Andre deraf opkomne Stridigheder.

De Monophysitiske Stridigheder bleve en Kilde til andre. Om den Talemaade: Een af Treenigheden har lidt, (*Unus ex trinitate passus est*), som for Monophysitterne var meget vigtig, men ogsaa blev brugt af nogle katolske Lærere, opkom Uroligheder, og den blev, uagtet den romerske Biskop Hormisdas havde misbilliget den, dog antaget af dennes Efterfølger Johannes II. og af Keiser Justinian, samt stadfæstet paa den femte økumeniske Syn-

⁶⁴ Senes Henotikon A. 482.

⁶⁵ Acephali, Aphantodocetae, Phantolatrae (Corrupticolae), Agnoetae, Actistetae, Ktistolatrae, Philoponitae, Trithetae, Cononitae.

nede ⁶⁶. Endnu større Uroligheder forarsagede Striden de tribus capitulis, i hvilken det lykkedes Keiser Justinian, efter megen Modstand, at udvirke Fordommelsesdom over Theodor af Mopsvesthia, og nogle Skrifter af Biskopperne Theodor af Cyrus ⁶⁷, og Ibas af Edessa, samt at lade denne Dom stadfæste ⁶⁸ paa den økumeniske Synode i Constantinopel i A. 553. Facundus, Biskop af Hermiane, udmærkede sig fordeelagtigt ved sit Forsvar for de fordømte Kirkelærere ⁶⁹.

§. 76.

Pelagianst Strid ⁷⁰.

De ældre Kirkelærere havde alle tilskrevet Mennesket Kræfter til det Gode, uden dog at miskjende en guddommelig Bistands Nødvendighed, ja de havde endogsaa grundet Guds Raadslutning paa hans Forudvidenbed, ihvorvel Latinerne allerede antog en medfødt Syndighed og en stor Svagbed hos Mennesket til det Gode. Aurelius Augustinus

⁶⁶ *II. Norisii Historia Controversiae de uno ex trinitate passo, et Apologia Monachorum Scythiae. in ej. opp. T. III. p. 775 seqq. Walch 7 Bd. S. 232.*

⁶⁷ *Opera cura Jac. Sirmondi. Par. 1642. 4 Voll. f. Auctarium cura J. Gurnerii. Par. 1685. cura I. I. Schulzi et I. A. Nösselt. Halae 1769 74. V. Voll. 8.*

⁶⁸ *Norisii dissertatio de Synodo V. Opp. T. I. p. 341. Walch 8 Bd. S. 3 ff.*

⁶⁹ *Defensionis trium capitulorum l. XII. in Jac. Sirmondi opp. T. II. p. 393 et in Biblioth. max. PP. T. X. p. 1.*

⁷⁰ *Marii Mercatoris opp. §. 73. N. 61. Gerh. J. Vossii Historia controversiae quam Pelagius ejusque reliquiae moverunt ed. 2. Amstel. 1655. 4. et in ej. opp. T. VI. — Henr. Norisii Historia Pelagiana in ej. opp. T. I. p. 1. sqq. Walch 4 Bd. S. 519. -*

Biskop i Hippo (d. A. 430), den frugtbarste Skribent⁷¹ og en af de anseeligste Kirkelærere i sin Tid, fjernede sig fra disse Forestillinger, og geraadede derover i Strid med Pelagius⁷² og Coelestius. Efter Augustins Forestilling hviler paa alle Mennesker, formedelst deres Nedstammelse fra Adam, Syndighed, Brode (reatus) og Dodelighed, ligesom og Uuelighed til alt Godt. Kraft til det Gode erholde Menneskene kun ved Guds omvendende Raade; og at kun nogle Mennesker blive deelagtige i denne Raade, afhænger af Guds frie Villie. Pelagius derimod nægtede ikke allene al medfødt Synd og fremmed tilregnet Brode, men udledte endog Dodeligheden fra Menneskenes Natur, og tillagde disse, understøttede ved Guds Underviisning, Kraft til fuldkomment at iagttage de guddommelige Love. Augustinus bragte det dertil, at Pelagii Meninger bleve fordømte som fjætterske, uagtet han i A. 415 blev frikjendt af en Synode i Diospolis, og uagtet Pelagianerne havde en ivrig Forsvarer i Julian af Eclanum. Orientalerne toge dog ingen Deel i de nye Bestemmelser som herved bleve indførte i Kirkelæren, omendkjøndt Synoden i Ephesus A. 431 havde fordømt Pelagianerne.

§. 77.

Semipelagianer⁷³.

Med Augustins Lærebegreb vare dog mange Lærere, i Særdeleshed i Gallien, utilfreds: de bleve de græske Læreres

⁷¹ Opera studio *Bened. Congr. S. Mauri.* Par. 1679-1700. XI. Voll. f. Antv. (Amstel.) 1700. XII. Voll. f. — Skrifterne mod Pelagianerne i 10de Bind.

⁷² *Pelagii epistola ad Demitriadem* rec. *J. S. Semler.* Halae 1775. 8. Ej. expositiones in epp. Pauli, in Opp. Hieronymi et Augustini.

⁷³ §. 76. N. 70. *Walch* 5 Bd. S. 70 ff.

Forestillinger troe, som stode paa en vis Maade midt imellem hine og de Pelagianste. Derfor have de i sildigere Tider faaet Navnet Semipelagianer. Johan Cassian⁷⁴ og Faustus af Rhe i⁷⁵ vare deriblandt de fornemste. Da de i Særdeleshed fandt Augustins Lære om en ubetinget Forudbestemmelse (prædestinatio absoluta) anstodelig, bleve sammes Tilhængere af dem kaldte Prædestinatianer⁷⁶ og en af dem, Lucidus, paa Synoden i Arelate (A. 475) nødt til at tilbagefalde. Sildigere bleve de Semipelagianste Meninger vel forkastede af Synoderne i Arausio og Valentia (A. 529) og af de romerske Paver, men desuagtet ikke undertrykte.

§. 78.

Mindre Stridigheder.

I den sidste Halvdeel af det fjerde Aarhundrede bleve Audianerne, som have deres Navn af Syreren Audius eller Audæus, beskyldte, og ei uden Grund, for Anthropomorphismus⁷⁷. Messalianerne eller Eucheterne, som opkom paa selsamme Tid, vare Mystiker og Sværmere⁷⁸. Allerede tidligere vare Eustathianernes overspændte ascetiske Grundfætninger blevne forkastede⁷⁹ paa en Synode i

⁷⁴ *Joh. Cassiani opera cura Al. Gazaei.* Atreb. 1628. Lips. 1722. f. *Prosperi Aquitanica scripta in opq. Augustini et in Bibl. max. PP. T. VIII. p. 1.*

⁷⁵ *Opera in Biblioth. max. PP. T. VII. p. 523.*

⁷⁶ *Praedestinatus in Sirmodi Opp. T. 1. p. 463. Sirmondi Historia praedestiniana ib. T. IV. p. 398. Walch 5 Bd. S. 218.*

⁷⁷ *Walch 3 Th. S. 300.*

⁷⁸ *Sammeft. S. 381.*

⁷⁹ *Sammeft. S. 356.*

Gangra (omtrent A. 340). Mærkeligt var Striden om Origenes' Rettroenhed, hvorom allerede Rufinus og Hieronymus trattedes, imod hvem Epiphanius og Theophilus havde ivret, og brugt denne Tver med til et Paaskud for at styrte Johan Chrysostomus⁸⁰ i A. 403, og som endelig blev formelig erklæret⁸¹ for en Kjætter af Keiser Justinian og en ved ham foranstaltet Synode.

§. 79.

Videnskaberne's Tilstand.

Videnskaberne vare vel i Aftagende; imidlertid gaves der endnu brugbare Historiekrivere, berømte Talere⁸² og Digtere. Philosophien, i Særdeleshed den nyplatoniske, blev flittig studeret, og Iamblichus (d. omtrent A. 333), Themistius (d. efter 387), Eunapius (d. omtrent A. 400), Hypatia (d. 416), Proklus (d. 485), beholdt en ikke ringe Berømmelse. Dog bleve Philosopherne, som Julian havde begunstiget, forfulgte af Keiser Valens A. 374, og Justinian befalede at lukke deres Skole i Aitken, hvormed den hedenske Philosophie ophørte⁸³. De Christne vare nu i en gunstigere Forfatning, saa at de med mere Held kunde lægge sig efter Videnskaberne, og de fandt sig overmaade frænskede ved de Indskrænkninger, som Julian gjorde i denne Hensigt. Imidlertid studerede de for det meste kun for at gjøre Brug af Videnskabelighed i Theologien; ei heller mangede det paa saadanne, som foragtede de verdslige Videnskaber,

⁸⁰ Opp. ed. Bernh. Montfaucon. Par. 1731-38. 13 Voll. f.

⁸¹ Dan. Huetii Originiana in Opp. Origenis ed. Ruæi T. IV. I. Henr. Horbii Historia Originiana. Francf. 1670. 4. Walch 7 Th. S. 362 ff.

⁸² Mærkvaerdig er især Libanius. Orationes ed. Reiskii. F. C. Petersen de Libanio. Haunia 1827. 4. (flere Programmer.)

⁸³ §. 45. N. 95.

eller befrygtede Fare af dem for Christendommen. De christelige Digtere, som Juvenens og Quintus Aurelius Prudentius Clemens⁸⁴, tilligemed Andre, naae kun det Middelmædige. Derimod hersker der en bedre Smag i Basilii Sæler*) og Breve, og især i Johan Chrysostomi Sæler. I Philosophien, som mange christelige Lærere ret godt kjendte⁸⁵, vare de Christne Eksektiker; dog fulgte de i Begyndelsen af denne Periode mere de Platoniske, imod Enden af samme mere de Aristoteliske Grundsætninger. I femte og endnu mere i siette Aarhundrede sank Videnskaberne dybt. Kun Boethius⁸⁶ og Cassiodorus⁸⁷ hævede sig i de vestlige Lande over deres Tidssalder.

§. 8c.

Theologiens Tilstand overhovedet.

Lærde Religionskundskaber vare i Begyndelsen af denne Periode hyppigere end ved Enden af samme. I det femte

⁸⁴ *Poetarum veterum ecclesiasticorum opera a Georg. Fabricio.* Basil. 1564. 4. Af latinske Digtere fortjene endnu at nævnes Cælius Sedulius, Paulinus af Nola, Avitus, Dracontius, Arator; af Grækerne Apollinaris, Gregor af Naz., Nonnus o. a. Fabricii Bibl. Graec. T. VII. (contra Harles) p. 584. sqq. *Hymni veterum Poetarum Christianorum ecclesiae Latinae selecti. Textum exhibuit et illustr. C. A. Björn* (ogsaa i Vidensk. Forhandlinger ved Sjællands Landemode. 3die Bd. 1818). N. J. Nambachs Anthologie christlicher Gesänge aus allen Jahrhunderten. 4 Bd. Altona. 1823.

* En Tale af ham ved J. Møller i Theol. Bibl. 1 Bd.

⁸⁵ *Nemesius Emesenus de natura hominis emendatus edidit Christ. Fred. Matthaei.* Halae 1802. Synesii opera, interpretate Dion. Petavio. Lutetiae 1633. fol. 1640. fol. — Augustinus. Aeneas af Gaza. Zacharias af Mitylene.

⁸⁶ *Opera Basil 1570. fol. Consolationis philosophicae libri V. Ejusdem opuscula sacra. Lugd. 1671. 8.*

⁸⁷ *Opera studio I. Garetii. Rothom. 1679. Venet. 1729. 2 Voll. fol.*

Urhundrede foregik en uheldig Forandring. Stridighederne med Kætterne afgave Uledningen til at vise Lærdom. For theologiske Læreanstalter var der kun sørget lidet. Glandsen af den alexandriniske katechetiske Skole, som endnu i den blinde Didymus (d. efter A. 392) havde en berømt Lærer, udslykkedes i det femte Urhundrede. Omtrent paa samme Tid tabte sig den berømte Skole i Antiochien*. Lærernes Frihed til at lære og undersøge, blev stedse indskrænket inden nærværende Grænser, og Tilboieligheden til at estersnaffe berømte Forgængere blev stedse almindeligere⁸⁸.

§. 81.

Den christelige Religions Forsvar.

I Begyndelsen, da Christendommen endnu havde at stride med Hedenstabet, fremtraadte mange Forsvarere for samme. L. Cæcilius Lactantius (d. omtrent A. 325) udmærkede sig ved sin renere latinske Skrivemaade⁸⁹. Eusebius Biskop i Cæsarea (d. 340) overgik ham langt i Lærdom⁹⁰.

* *F. Münter* de schola Antiochena. Hannæ 1811. 4.

⁸⁸ Anviisning til Religionslærernes Embedsførelse af Chryso- stomus (de sacerdotio l. VI.) af Ambrosius (de officiis Ministrorum l. III.) af Augustin (de doctrina Christiana i fjerde Bog) Gregor den Store (liber regulæ pastoralis). De 3 første Bøger af Chrysoستي Skrift om Præste-Embedet ere oversatte af H. J. Gottschack, i Tyens Landemodes Bidst. Forhandl. 1 Bd. 1827.

⁸⁹ Opera-recensuit *I. Lud. Bünemann*. Lips. 1739. 8. Oppeditio novissima, cui primam manum adhibuit *I. Bapt. le Brun*, extremam *Nic. Lenglet Dufresnoy*, Lutet. 1743. 2 Voll. 4. Om det salige Liv, oversat med Anm. af J. Møller, Theol. Bibl. 2 Bd.

⁹⁰ Praeparatio evangelica. *Franc. Vigerus* recensuit. Par. 1628. Col. (Lips.) 1688. f. De demonstratione evangelica l. X., contra Marcellum l. II. et de eccles. theologia III. studio *R(ichardi) M(ontacutii)*. Par. 1628 Col. (Lips.) 1688. f.

Af de Skrifter, som bleve satte imod Keiser Julian, ere kun ti Bøger af den Alexandrinske Cyrillus blevene tilovers ⁹¹. Ambrosius forsvarede imod Symmachus de Christnes Ret og Forpligtelse til at forstyrre den hedenske Cultus ⁹². Augustinus ⁹³ og Drosius ⁹⁴ søgte at afvise den Vebreidelse at Christendommens Jndførelse var bleven skadelig for det romerske Rige. Den lærde Theodoret anstillede en udførlig Sammenligning mellem den christelige og hedenske Lære ⁹⁵. Imod Joderne kom nogle, dog ubetydelige Skrifter for Lyset ⁹⁶. Imod Enden af dette Tidrum bleve Beviserne for Christendommen forsomte.

§. 82.

Bibelstudium.

Om Bibelens Kanon samlede Eusebius kostbare Efterretninger ⁹⁷. Mellem de græske og latinske Lærere viiste sig den Forskjellighed angaaende det G. T., at de sidste ogsaa regnede de Bøger til Kanon, som blot vare til paa Græsk. Angaaende det N. T. Kanon var en større, men ingen fuldkommen Overeensstemmelse forend i det femte Aarhun-

⁹¹ *Juliani opp. ed. Ezech. Spanheim. Lips. 1696. f.* Ogsaa i *Cyrilli opp. T. VI.* Julians Feidebrev imod Christenheten, oversat af Biskop T. Bloch, i *J. Möllers Theol. Bibl.* 20de Bd.

⁹² *Ep. adversus Symmachum.* Ogsaa *Prudentii Clementis in Symmachum l. II.*

⁹³ *De Civitate Dei l. XXII.*

⁹⁴ *Adversus Paganos Historiarum l. VII. illustravit Sig. Haverkamp. Lugd. Bat. 1738. 4.*

⁹⁵ *De curandis Graecorum morbis.*

⁹⁶ Om *Basilus af Seleucia, Gregor af Nyssa, Hieronymus (Grækerens) Dialogi de Trinitate, Leontius af Cypern o. a.*

⁹⁷ *Eusebii Kanon Hist. eccl. l. III. c. 25.*

drede⁹⁸. Hoiagtelsen for Bibelen var meget stor, dens Brug endnu uindskrænket; kun manglede det paa Sprogkundskab og paa faste Grundsetninger for at forklare den rigtigt. Dog vare de Anviisninger, som Augustinus⁹⁹ og Cassiodorus¹⁰⁰ gave dertil, for den Tid af Bigtighed. I Orienten havde en Række af ypperlige Fortolkere dannet sig, iblandt hvilke Theodor, Biskop af Mopsvesthia (d. A. 428), var den berømteste¹⁰¹, men ogsaa den meest mistænkte af sine Tjernaldrende. Johan Chrysostomus (d. 407)¹⁰² og Theodoret (d. 457)¹⁰³ vandt mere Bisald. For deres eregetiske Skrifter staae den Alerandrinske Cyrilli langt tilbage¹⁰⁴. Procopius af Gaza (omtrent A. 520) i det sjette Aarhundrede var i det mindste en flittig Samler¹⁰⁵.

⁹⁸ Kanon efter Cyril af Jerusalem, Athanasius, Epiphanius, Gregor af Nazianzus. Den Laodicæiske Synodes tresindstyvende Kanon. Kritische Untersuchung des 60sten Laodicænschen Kanons von L. T. Spittler. Bremen 1771. 8. Augustins og de romerske Biskoppers Innocentii og Gelasii Fortegnelse, hvorfra Hilarii og Hieronymi Fortegnelse afsige. Simili Dom (i Bogen: De partibus legis divinae l. II.) meget liig Semlers i 18de Aarh.

⁹⁹ De Doctrina Christiana l. IV. — Det første Forsøg til en Hermeneutik var: Septem regulæ Tychonii.

¹⁰⁰ Institutiones ad divinas lectiones. — Eusebii Canones. Euthalius in Zacagnii monument. Rom. 1698. p. 401.

¹⁰¹ For ham Eusebius B. af Emisa (d. A. 360) og Diodor af Sarsus (d. før 394).

¹⁰² Opera cura Bernh. de Montfaucon. Par. 1718-38. 13 Voll. 4. Desuden ogsaa Isidor af Pelusium (d. omtrent 449) Epistolarum l. V. Par. 1638. f.

¹⁰³ §. 75. N. 67.

¹⁰⁴ §. 73. N. 62.

¹⁰⁵ Variarum in Esaiam commentationum epitome interprete Jo. Curterio. Par. 1580. f. Alia inedita.

Latinerne blev langt tilbage efter Grækerne, den eneste Hieronymus (d. i A. 420) undtagen ¹⁰⁶. Den berømte Augustinus ¹⁰⁷ kan med Hensyn til Sprogkundskaber ikke sammenlignes med sin Modstander Pelagius, dog er han formedelst sin Skarpsindighed og christelige Landsretning som oftest heldig i sin Bibelfortolkning, og langt at foretrække for sildigere Skribenter af denne Klasse, saasom en Cassiodor ¹⁰⁸ eller Gregor den Store.

§. 83.

Tradition.

Lilligemed Bibelen blev Traditionen bestandig brugt som det bedste Hjælpemiddel til at stadfæste Kirkelæren, gjendrive Kjætterne og forklare den hellige Skrift. Hvad Kirkeforsamlingerne havde afgjort, og berømte rettroende Lærere paastaet, turde Ingen vove at omtvile. De omstændeligste Forflaringer over Traditionens Brug og Beskaffenhed har Vincenzius af Lirinum (d. omtrent A. 450) efterladt ¹⁰⁹. De gamle Læreres modsigende Meninger samlede Stephan Gobarus ¹¹⁰.

¹⁰⁶ Opera-studio et labore Monachorum Ordinis *S. Benedicti*. Par. 1693-1706. V. Voll. f. — studio et labore *Dom. Valarsi*. Veron. 1734-42. XI. Voll. f. ed. 2. Venet. 1766-72. XI. Voll. 4. Hieronymus Stridonensis interpres, criticus etc. Autore *L. Engelstoft*. Hauniæ 1797, 8.

¹⁰⁷ §. 76. N. 71. *Aur. Augustinus Hipponensis, sacræ scripturæ interpres*. Aut. *II. Nic. Clausen*. Hauniæ 1826. 8.

¹⁰⁸ §. 79. N. 87.

¹⁰⁹ *Commonitorium (cum scriptis Salviani)* ed. *Baluzii*. Bremæ 1688. 4.

¹¹⁰ *Photii Biblioth. Cod. CXXXII. Oekonomie*, hvorved man søgte at opløse Vanskelighederne i Traditionens Brug.

§. 84.

Troeslæren*.

Der bleve kun faa Forsøg gjorte paa at levere et sammenhængende Foredrag af Troeslæren. Cyrilli af Jerusalem (d. 386) Katecheser ¹¹¹, Theodoret's Udtog af kjætterske Fabler, Rufini Forklaring af Troesbekjendelsen ¹¹² have et populært Foredrag til Hensigt. Gregorii Nyssens store Religionsunderviisning, og Augustin's Haandbog om Troen, Haabet og Kjærligheden, ere for mere vødede Læsere. Den foregionne Dionysius Areopagitas Skrifter tjente til en Hovedkilde for den mystiske Theologie ¹¹³. Derimod bleve enkelte Materier af Dogmatiken desto flittigere bearbejdede, og i Særdeleshed havde Augustin en overordentlig stor Indflydelse paa den vesterlandste Kirkes Dogmatik. Længere ned i Tiden noiedes man med at samle ældre berømte Læreres Meninger ¹¹⁴.

§. 85.

Enkelte Dogmers Dannelsse.

Trinitetslæren havde erholdt en noiere Udvikling og fastere Bestemmelse ved den Arianske og Macedoniske Strid.

* Münscher's Handbuch der Dogmengeschichte III. und IV. Bd. Wundemann Geschichte der christlichen Glaubenslehre vom Zeitalter des Athanasius bis auf Gregor den Grossen. 2 Bind. Leipz. 1798. 99. 8.

¹¹¹ Opera ed. Thom. Milles. Oxon. 1703. Aut. Aug. Tuttei. Par 1720. f. Oversat af Mag. Lindberg i hans Maanedeskrift for Christ. og Historie. 1831.

¹¹² In Append. Opp. Cypriani. Brem. 1690.

¹¹³ Opera ed. Balthas. Corderii. Antv. 1634. 2 Voll. f. Venet. 1755-56. Joh. Dallaei de scriptis quae sub Dionysii Areopagitæ et Ignatii Antiocheni nomine circumferuntur. Gen. 1666.

¹¹⁴ Leontii Cyprii loci communes theologici.

§. 71. Augustinus og Boethius skreve derom Bærker som agtedes meget. Læren om Christi Person blev i de Nestorianiske og Monophysitiske Stridigheder §. 73 74 undersøgt med største Opidsfindighed og nøiagtigen bestemt ved den chalcedonske Synode. De Pelagianiske Tvistigheder §. 76 77 førte til en bestemt Læreform om Menneskenes Kræfter, Frihed og Syndighed, samt om Guds Naade og Forudbestemmelse. I Anledning af de Origenianske Stridigheder §. 78 bleve Meningerne om Sjelenes Præexistens og de Fordømtes Frelse engang i Liden forkastede som fjetteriske. Ved den donatistiske Strid §. 70 blev Dogmet om Kirken videre uddannet og heldigen afgjort.

§. 76.

Fortsættelse.

Andre Dogmer bleve derimod mere ubestemte og forskjellige Meninger fandt Sted derom; s. Ex. om Naaden, hvorpaa Jesus havde frelst Menneskene ved sin Dod; om Naaden, hvorpaa Jesus er tilstæde i Nadveren. Derimod stige i Almindelighed Forestillingerne om Daabens og Nadverens Kraft og Virkninger høiere. Barnedaaben blev anseet for nødvendig. Læren om en Renselsesild (ignis purgatorius) efter Doden fik efter mange Afverlinger ved Gregor I. en bestemt Skikkelse.

§. 87.

Sædelærens Tilstand.

Forskrifter for Sæderne bleve hyppigen indskærpede ikke blot i Prædikener, men endogsaa i særegne Skrifter. Syn-

reren Ephræm ¹¹⁵ (d. A. 378) Basilius den Store ¹¹⁶,
 og Gregorius af Nyssa ¹¹⁷, Johan Chryso-
 stemus ¹¹⁸, Isidor af Pelusium ¹¹⁹ og Nilus (d. om-
 trent A. 450) ¹²⁰, vare de bedste moraliske Skribenter i den
 græske Kirke, ligesom Ambrosius ¹²¹ og Augustinus ¹²²
 i den latinske. Ingen af dem er dog frie for den Tilboie-
 lighed at tillægge udvortes Handlinger en overdreven Værd,
 og alle havde Forkjærlighed for Munkelivets Stræng-
 hed. Johan Climacus skrev en mystisk asketisk Bog ¹²³. Gre-
 gor den Stores ¹²⁴ Moralier over Job ere opfyldte med
 søgte Fortolkninger og trættende Declamationer.

¹¹⁵ Opera omnia. Græce, Syriace, Latine (a Jos. Sim. Asse-
manno) Rom. 1732-46. VI. Voll. f.

¹¹⁶ Hexæ §. 71. N. 12.

¹¹⁷ Vita Mosis s. de Vita perfecta.

¹¹⁸ §. 82. N. 102.

¹¹⁹ Sammestedt.

¹²⁰ Tractatus s. opuscula. Joseph. Maria Suaresius edidit.
Romæ 1673. fol.

¹²¹ De officiis Ministrorum l. III.

¹²² De moribus Ecclesiae catholicae et Manichæorum l. II. v. a.

¹²³ Scala Paradisi. Par. 1633. fol.

¹²⁴ §. 59. N. 16.

Tidstabel over den anden Periode.

- Mar
306. Constantin bliver Keiser. Marentius opfaster sig til Keiser i Italien.
307. Severus omkommer. Licinius Keiser.
309. Pamphitus bliver Martyr.
311. Galerius dør.
312. Constantin drager imod Magnentius, som omkommer. Det donatistiske Schisma's Begyndelse. Første Indiction.
313. Fredsedit for de Christne af Constantin og Licinius.
314. Sylvester Biskop i Rom. Kirkeforsamling i Arelatum.
319. Begyndelsen af den Arianske Strid.
321. Fordeelagte Love for de Christne.
323. Licinius overvindes. Constantin hersker alene.
325. Kirkeforsamling i Nicæa.
326. Athanasius bliver Biskop i Alerandrien. Helena søger og finder den hellige Grav.
327. Arius bliver tilbagekaldt, Eustathius Biskop i Antiochien assat.
330. Constantinopel indvies.
335. Kirkeforsamling i Syrus og Jerusalem.
336. Marcellus af Ankyra assættes. Julius bliver Biskop i Rom. Arius dør.
337. Constantin dør. Constantin II., Constantius, Constantins blive Keisere.

340. Constantin II. omkommer. Eusebius af Cæsarea dør.
341. Synode i Antiochien. Eremiten Paulus dør. Athanasii Ledsagere til Rom udbrede endnu mere Kjærlighed til Munkelivet i Occidenten.
342. Synode i Rom for Athanasius. Eusebius af Nicomedien dør.
343. Sapores forfølger de Persiske Christne.
346. Donatistiske Circumcelliones.
347. Synode i Sardica og Philippolis (efter andre i A. 344).
349. Athanasius bliver atter indsat.
350. Constans omkommer. Magnentius Hedenskabets Ven. Cyrillus bliver Biskop i Jerusalem.
351. Første Sirmiske Synode. Photinus affattes.
352. Liberius Biskop i Rom.
353. Magnentius omkommer.
356. Athanasius undflyer. Antonius Stifter af Munkelivet dør.
357. Anden Sirmiske Synode.
359. Tredie Sirmiske Formel. Synoder i Rimini og Seleucia.
360. Julian bliver i Gallien udraabt til Keiser.
361. Constantius dør. Julian. Forsøg paa at opbygge Templet i Jerusalem.
363. Julians Død. Jovian Keiser. Synode i Alexandrien under Athanasius. Lucifer.
364. Valentinian og Valens regjere.
366. Liberius dør. Damasus bliver Biskop i Rom.
374. Ambrosius bliver Biskop i Mayland.
375. Valentinian I. dør, Gratian. Valentinian II.
377. Amphilas Gethernes Biskop.

378. Valens omkommer.
379. Theodosius bliver Regent i Orienten.
381. Synode i Constantinopel. Biskoppen i Constantinopel faaer Rang næst efter den romerske. Theodosii skarpe Love mod alle Kjættere.
383. Gratian omkommer. Fredscongres i Constantinopel.
384. Priscillian bliver henrettet. Siricius bliver Biskop i Rom.
386. Cyrillus Biskop af Jerusalem dør.
387. Augustin bliver døbt i Mayland. Maximus overvinder af Theodosius.
390. Theodosius underkaster sig Kirkebod.
391. Gregor af Nazianzus dør.
392. Valentinian II. omkommer.
394. Eugenius overvindes. Theodosius affkaffer de hedenste Skikke.
395. Theodosius I. dør. Arcadius og Honorius.
397. Ambrosius i Mayland dør. Tredie Kirkeforsamling i Karthago.
398. Chrysostomus bliver Biskop i Constantinopel.
400. Martin af Turonum dør. Theophilus Biskop i Alexandria ivrer imod Origenes.
401. Innocenz I. bliver Biskop i Rom.
403. Epiphanius dør. Synodus ad Qvercinn, i en Forstad af Chalcedon.
406. Hieronymus skriver imod Vigilantius.
407. Chrysostomus dør.
408. Arcadius dør. Theodosius II.
410. Rufin dør.
411. Samtale med Donatisterne i Afrika.
412. Cyrillus bliver Biskop i Alexandria. Den Pelagianste

Strid begynder. Innocenz I. udnævner en Vicarius i det østlige Syrien.

415. Synode i Diospolis. Hypatia myrdes (efter Andre N. 413).
417. Innocentius I. doer. Zosimus.
418. Pelagianernes Fordømmelse i Afrika, som Zosimus bifalder.
419. Strid for Apiaris Skyld.
420. Hieronymi Død.
422. Celestinus bliver Biskop i Rom.
423. Keiser Honorius doer. Theodore Biskop i Cyrus.
425. Valentinian III. bliver Keiser.
428. Nestorius bliver Biskop i Constantinopel og geraader i Strid.
429. Theodor af Mopsvesthia doer. Vandalerne erobre Afrika.
430. Augustinus doer.
431. Kirkeforsamling i Ephesus. Paulinus af Nola doer.
433. Forlig imellem Cyrillus og Østerlænderne.
435. Thomas Barsumas.
437. Bandalisk Forfølgelse i Afrika.
438. Codex Theodosianus.
440. Leo I. bliver Biskop i Rom.
444. Cyrillus af Alexandria doer. Dioskurus. Strid imellem Celidonius og Hilarius.
448. Eutyches ivrer imod Nestorianerne og bliver affat.
449. Noversynoden. Isidor af Pelusium doer. Anglerne og Sachserne komme til Britannien.
450. Theodosius II. doer. Marcian.
451. Økumenisk Synode i Chalcedon.
452. Attila drager til Italien, vender atter om. Sachserne i England.

455. Valentinian III. omkommer. Rom bliver plyndret af Vandalerne.
457. Marcian dør. Leo af Thracien.
461. Leo Biskop i Rom dør, ogsaa Simeon Stylites.
462. De Ikke-Nestorianiske Christne fordrives af det Persiske Rige, og Nestorianerne faae en fastere Indretning i Persien.
468. Simplicius bliver Biskop i Rom.
474. Keiser Leos Død.
476. Ende paa det Occidentalske Keiserdomme. Odoacer Basiliscus.
477. Hunnerich bliver i Genserichs Sted Vandalerne's Konge.
482. Zeno's Henotikon. Petrus Mongus.
484. Collatio Carthaginensis med Donatisterne.
486. Chlodoveus overvinder Syagrius.
491. Zeno dør. Anastasius.
492. Gelasius I. bliver Biskop i Rom.
493. Theodorich Konge af Italien.
496. Chlodoveus lader sig døbe.
498. Symmachus og Laurentius stride om den romerske Biskopsværdighed.
499. Almindelig Nestorianisk Synode i Persien og fuldkommen Stadfæstelse af Nestorianernes Forfatning og Hierarchie.
503. Synodus palmaris i Rom.
505. Synode i Agatha.
511. Chlodoveus dør.
514. Hormisdas bliver romersk Biskop.
518. Anastasius dør. Justin.
521. Theopaschiter.

523. Homeriterne blive Christne.
525. Boethius fangen og henrettet.
526. Theodorich doer.
527. Justinian bliver Keiser.
529. Synode i Arausio imod Masfilienferne. Fulgentius af Ruspe doer. *Codex Justinianeus*.
530. Synode i Valentia. Benedict stifter Klosteret Monte Cassino.
- 534 *Codex repetitæ prælectionis*. Det Vandalske Riges Forstyrrelse. Det Burgundiske Rige kommer til Frankerne.
535. Den Gothiske Krigs Begyndelse.
541. Origenianske Uroeligheder i Palæstina.
544. Benedict af Nursia doer. Justinians Love imod *triacapitula*.
545. *Jacobus Baradai* begynder sine Wandringer, for at indrette det monophysitiske Partie.
553. Femte okumeniske Synode. *Vigilius*.
554. Ende paa den Gothiske Krig.
555. *Vigilius B.* i Rom doer.
565. Justinian I. doer. Justin.
568. Longobarderne drage til Italien. *Alboinus*.
578. Justin doer. *Liberius*.
580. Hermenegild gjør Oprør imod Leovigild.
582. *Mauritius* bliver Keiser.
585. Svevernes Rige bliver forenet med det Vestgothiske.
587. *Recared* indfører den katholske Lære i Spanien.
589. Tillægget *filioque* stadfæstes paa en Synode i Toledo.
590. Gregor I. bliver Biskop i Rom.

595. Strid om den økumeniske Biskops Titel. Johannes
Sejunator doer.
596. Begyndelsen af Augustini Mission til Engelland.
602. Mauritius bliver ombragt af Phokas.
604. Gregor den Store doer.
-

Den christelige Kirkehistories tredie Periode.

Sra Gregor den førstes Død til Gregor den syvendes
Regjering 604-1073.

§. 88.

M u h a m m e d.

Muhammed, en Araber (født A. 569) optraadte i sit Fædreland som Stifter af et nyt Religionspartie. Endskjondt han (A. 622) maatte flye fra Mecca, beholdt han dog endelig Seier over sine Fiender, og dode som geistlig og verdslig Regent af Arabien i A. 632¹. Hans Religion, som er foredraget i Koranen², har Læren om Guds Eenhed til Grundvold, men driver ogsaa, med Tilføjelse af Bod og Forsoning, paa en Mængde udvortes Skikke, saasaa Omstjærrelse, Faste, Pilgrimreise³. Den daværende Christendoms udartede Tilstand, hans Læres Lømpelse efter de herskende Religionsmeninger, og den udmærkede

¹ *Ismael Abulfeda* de vita et rebus gestis Muhammedis — edidit *Joh. Gagnier*. Oxon. 1723. fol. *La vie de Mahomed* par *Jean Gagnier*. Amstel. 1732. 2 Voll. 8.

² *Alcorani Textus universus descriptus-auctore Lud. Maracchio*. Patav. 1698. f. cura *Abrah. Hinkelmanni*. Hamb. 1694. 4. *Der Koran — aus dem Arabischen übersetzt von Fridr. Eberh. Boyesen*. Halle 1773. 8. *Neue Ausgabe*, mit Anmerk. von *S. F. G. Wahl*. Halle 1828. 8. *Der kleine Koran* von *J. Chr. Wilh. Augusti*. Leipzig 1798. 8.

³ *J. D. Michaelis* orientalische Bibliothek. 8 Th. S. 31. ff.

Krigslykke, som driftig Tapperhed og gunstige Omstændigheder forskaffede Muhammedanerne, fremmede mærkelig dens hurtige Udbredelse.

§. 89.

K a l i f a t⁴.

Muhammeds Estersolgere, som kaldtes Kalifer, udvidede deres Rige ved uhyre Erobringer. Palæstina, Syrien, Mesopotamien, Persien, Armenien, Ægypten kom snart i deres Magt. De erobrede ogsaa Eokysterne af Afrika langs med Middelhavet, gif over til Sicilien og truede Frankerige, saa at deres Herredomme udstrakte sig fra Indus til de Pyrenæiske Bjerger. I det ottende Aarhundrede begyndte disse feierrige Araber at dyrke de hidtil ganske forsømte Videnskaber. Deres store Rige forfaldt imidlertid efterhaanden, hvortil ogsaa de forskjellige Sektens indbyrdes Strid og tilsvorende Magt medvirkede.

⁴ *Abulfedae Annales Moslemici, Arabice et Latine opera Jac. Reiskii*-edidit *Jac. Ge. Christ. Adler*. Hafniae 1789-94. V. Tom. 4. *Historia Dynastiarum auctore Gregorio Abulfaragio*. Arabice edita et latine versa ab *Ed. Pocockio*. Oxon. 1663. 2 Partes. 4. *Gregorii Abulpharagii Chronicon Syriacum*, ediderunt *P. I. Bruns* et *Ge. Guil. Kirsch*. Lips. 1789. 4. latine ib. — *Simon Ockley Geschichte der Saracenen a. dem Englischen von Theod. Arnold*. Leipzig und Altona 1745. 2 Th. 8. *Des eslets de la religion de Mohammed pendant les trois premiers siècles de la fondation, sur l'esprit, les moeurs, et le gouvernement des peuples, chez les quels cette religion s'est établie*. Par *Oelsner*. Paris 1810. 8. *Janus Möller de commodis nonnullis, quæ ex Islamismo ad rempublicam Christianorum redundarunt*. Haunia 1813. 4.

§. 90.

De Christnes Skjebne under Muhammedanerne.

Med det Muhammedanske Riges Udbredelse leed ikke alene det Constantinopolitanske Keiserdomme, men ogsaa den christelige Kirke et stort Afbræk. I nogle Lande, hvor forhen christelige Menigheder havde blomstret, saasom Palæstina, Syrien, Lille-Asien og Egypten, gik disse saa godt som ganske til Grunde; i andre Lande levede de Christne i det mindste i Undertrykkelse, som efterhaanden styrkede dem stedse mere i Uvidenhed og Barbarie ⁵.

§. 91.

Den osterlandste Kirkes Udvidelse.

Med dette Tab, som i Særdeleshed den græske Kirke leed, staae de Udvidelser, som den i dette Tidrum erholdt, ikke i noget lige Forhold. Bulgarerne, som trængte ind i det græske Keiserdomme, bleve fra A. 865 af bragte til Christendommen. Methodius og Cyrillus, som herved vare de virksomste Missionairer, udbredte den christelige Troe ogsaa hos de Slaviske Folk, Mæhrerne og Böhmerne. Russerne, som ligeledes bleve farlige for Grækerne, traadte, i deres Storsyrste Blodimirs Fodspor, (A. 988) over til den christelige Bekjendelse ⁶, efterat man i Forveien havde gjort nogle frugtesløse Omvendelses-Forsøg hos dem. Ogsaa Nestorianerne virkede henimod Osten for at skaffe Christen-

⁵ Især ere Efterretninger herom samlede i Assemani Bibliotheca orientali.

⁶ Kalendaria Ecclesiae universae studio et opera Josephi Simonii Assemani Romae 1750-55. VI. T. 4. I. S. Semler Diss. de primis initiis Christianae inter Russos religio uis. Hal. 1763. 4. Geschichte der Russischen Kirche von Dr. Ph. Strahl. 1 Th. Halle 1830. (Gaaer til N. 1589.)

dommen nye Bekjendere, og stiftede ikke alene Menigheder i det store Tartarie, men trængte frem med deres Missioner lige til China⁷. Saa ufuldkomne den Tids Omvendelser i Følge deres Beskaffenhed og de derved anvendte Midler end vare, bidroge de dog ikke lidet til de omvendte Folks Cultur.

§. 92.

Geistlighedens Tilstand.

Geistligheden kunde i det Græske Rige, som stedse mere og mere svækkedes, ikke stige høiere, uagtet den beholdt en stor Indflydelse paa alle Anliggender; desto mere hævede den sig i de vestlige Lande. Ved den fromme Overtroes Gaver og Testamenter tilflød Kirkerne og Biskopperne stedse nye Rigdomme⁸. Deres store verdslige Eiendomme, deres udelukkende Besiddelse af den Tids saa Kundskaber sørgede deres Anseelse, og gav dem den første Plads iblandt Rigstænderne⁹. Fyrsterne brugte dem i de vigtigste Forretninger, og sørgede undertiden af Statsklogskab deres Magt, for ved dem at sætte en Modvægt imod de verdslige Vasallers ulovlige Anmasselser. Indviklede i saadanne Cysler, eller hengivne til udsvævende Nydelse af deres rige Indkomster, forsømte de fleste Biskopper deres Embeds-Plichter, og desuden gjorde Mange sig foragtelige og forhadte ved deres Laster. Ugift Stand blev, i Særdeleshed ved Pavernes Virksomhed, stedse mere indført iblandt den vesterlandste Geistlighed, og diensyn-

⁷ *I. L. Moshemii Historia Tartarorum Ecclesiastica.* Helmst. 1741. 4.

⁸ *Diss. de modis, quibus olim Ecclesiae, Episcopi etc. terrenis opibus aucta sunt in Muratori Antiquitatibus Ital. medii aevi.* Tom. V. p. 587.

⁹ *Zust. Fried. Kunde Abhandlung vom Ursprung der Reichsstandschaft der Bischöffe und Aebte.* Gött. 1775. 4

ligen til Skade for Geistlighedens Sæder. Grækerne afvege heri fra Latinerne ¹⁰. Kirkeforsamlingerne og nogle Regenter, saasom Karl den Store og hans Søn Ludvig bestræbte sig ivrigt for at standse Geistlighedens Udartelse ¹¹. Endnu var Geistligheden Fyrsterne undergivet, og Bispeembederne bleve ofte besatte ved Valg med Landsherrens Stadfæstelse og Forlening, ofte efter Landsherrens blotte Godtbefindende *).

§. 93.

M u n k e.

Munkene ¹², til hvis Stand Tidensalderen endnu bestandig vedblev at yttre Tilbøielighed, bleve nu allevegne regnede til Geistligheden ¹³. Nye Kloostere bleve stiftede i Mængde og rigelig begavede med Indkomster og Forrettigheder. I Vesterlandene bekjendte Munkene sig til den hellige Benedicts Orden; dog bleve de ikke sammes strænge Forfkrift troe, men blandede sig i verdslige Handeler, og alle Slags Uordener toge overhaand iblandt dem. Man forsøgte at raade Bod paa disse Misbrug, hvormed allerede de Frankiske Konger

¹⁰ S. s. 56. R. 11.

¹¹ Klager af Biskop R a t h e r i u s i Verona (d. 973. hans Skrifter i *D'Achery Specilegio* T. 1.) og Peter Damiani (d. 1072). *Opera studio et labore Coustant. Cajetani.* Venet. 1743. 14 Voll. 8.) over Geistlighedens Feil. — Karls og Pipins, saavel som og mange Synoders Forordninger.

Om Karl den Stores Regjering og kirkelige Forhold see H. Luden *Gesch. des teuffchen Volkes.* 4r Bd. Gotha 1828. 8. Udtog deraf i *Nyt theol. Bibl.* 17de Bind.

¹² S. s. 62. Note 20: om Munkelivets Afsværlinger og Følger samt de forskjellige Munkoordener i den vestlige Kirke fra 6-15 Aarh. — *J. Cramers* fortges. *Bossuet*, 5 Th. 1 Bd. S. 437.

¹³ Benedict af Aniane d. 821. Kirkeforsamling i Nachen A. 817. *Mansi Conc. T. XIV. p. 147.*

beskjæftigede sig ¹⁴, og deraf opstode nye Stiftelser. Til Cluniacenserne's Congregation lagde Beruo (A. 910) Grunden, Odo gav den (A. 927) en fastere Indretning. Camaldulenserne's Congregation blev i A. 1018 oprettet ved Romuald af Ravenna. Congregationen af Vallombrosa (vallis umbrosa) stiftede Joh. Gualbert omtrent A. 1038. Alle disse og lignende Stiftelser vare kun's Brene af Benediktiner=Ordenen ¹⁵. — Ogsaa Klosterne's Forstandere stræbte efter høiere Nøtigheder, og nogle gjorde sig ved pavelige Erektioner frie fra deres foresatte Biskoppers Op= sigt. Klosterne vare vel dengang Planteskoler for Overtroen og Stotter for det kirkelige Hierarkie, men tillige Tilflugts= steder for mange Ulykkelige, Skytsværn for den liden over= blevne Rest af Videnskaber, og med dem vare Underviisnings= anstalter forbundne. — Den øvrige Geistlighed søgte en Væ i at efterligne den klosterlige Levemaade. Saaledes opstode Canonici eller Chorberrer, som fulgte en Regel ¹⁶, der var foreskrevet af Chrodegang, Biskop i Metz i ottende Aar= hundrede ¹⁷.

§. 94.

Romerste Biskopper ¹⁸.

Mærkværdigere, end alle øvrige Forandringer i Geistlig= hedens Tilstand, ere de hurtige Skridt, med hvilke de Ro=

¹⁴ S. s. 62. N. 22.

¹⁵ S. s. 62.

¹⁶ Den staaer hos Mansi Concil. T. XIV. p. 314.

¹⁷ Canonici sæculares, som fulgte Pave Nicolaus den andens Forskrift af 1059, og regulares, som fulgte Ivo's Anviisnin= ger, der siden blev Biskop af Chartres. Mabillon Annales Ord. Ben. T. IV. p. 586.

¹⁸ S. s. 59. Om den pavelige Høiheds Oprindelse og Tilvært — i Cramer's fortges. Bossuet. 4 T. S. 583.

merste Biskopper ilede til deres Storhed. Endnu stode de under de Græske Keisere, hvis Magt dog blev meget uvis ved deres Fraværelse. Den Monotheletiske Strid og siden efter Billedstridighederne tilbøde dem, som nu allerede fortrinligvis bleve kaldte Paver, en beqvem Leilighed til at unddrage sig fra det Græske Herredomme, hvilket stede under Gregor III. (d. 741). Men ængstede af Longobarderne, søgte de Beskyttelse hos Frankerne, hvis Konge Pipin¹⁹, som var Zacharias forbunden, overvandt Longobarderne, og lagde ved sin Gave (A. 753) Grunden til Pavernes verdslige Herredomme. Karl den Store stadfæstede og forøgede denne Gave²⁰, men haandhævede derhos sit Herredomme over Paven.

§. 95.

Missioner i Occidenten.

Imedens Paverne paa denne Maade vare blevne Tyrster, vidste de lykkeligen at udvide deres geistlige Magt. Keiser Phokas's Samtykke til at den Romerske Kirke skulde være den første iblandt alle, var af ringe Betydning. Mere vandt Paverne ved de Missioner, som bleve foretagne under deres Opsigt, og forskaffede dem nye Undergivne. England, hvorhen allerede Gregor havde sendt Missionairer, blev nu gandske omvendt til Christendommen, men tillige tabtes lidt efter lidt den gamle kirkelige Frihed²¹, hvilken i Begyndelsen af denne Periode bestod saavel i Skotland som i England under Biskopper og Presbyterier, der vare uafhængige af Paven. Disse Lande saavelsom Irland havde saa stort Forraad

¹⁹ Schmidt Beyträge zur Kirchengeschichte des Mittelalters S. 60 ff.

²⁰ Angaaende sammes Umfang *Muratorii Antiquitates Ital. medii aevi.* Tom. I. p. 64 sqq.

²¹ Hume Geschichte von England 1 Bd. S. 40 ff.

af Lærere, at de kunde afgive en Mængde Missionærer. Derfra udgik Columban, Gallus, Kilian, Willibrord for at christne Sydskerne. Mere end alle disse virkede Winfried eller Bonifacius²², som under pavelig Beskyttelse og pavelig Styrelse, hvilken han forpligtede sig til at følge, grundede Christendommen, men ogsaa det pavelige Overherredomme i Sydskland. Ligesom Bonifacius bragte Thyringerne og Hesserne til Christendommen, saaledes meddeelte Karl den Store de overvundne Sachser Daaben, men ved voldsomme Midler.

§. 95. b.

Fortsættelse.

Mildere vare de Midler, ved hvilke Christendommen blev bekendtgjort for de Danske og Svenske, endskjondt ogsaa det Frankiske Hofs Politik fremmede Sagen. Efterat Carl den Store havde ladet Christendommen prædike i Holsteen*, gjorde Ebbo, Erkebiskop af Rheims, Begyndelsen med Danmark derved, at den Tydske Underkonge Harald Klak af ham blev omvendt. Men ved den corbeilste Munk Anshars (fød 801) Reiser og Bestræbelser (fra 826=865) blev dog Christendommen først grundet i Norden: og Erkebispesædet i

²² *J. S. Semler* Diss. de propagata per Bonifacium inter Germanos religione christiana. Halae 1770. 4. Bonifacius — i *J. E. Chr. Schmidt's* Beyträgen zur Kirchengeschichte des Mittelalters S. 1 ff. — *Bonifacii* epp. illustratae a *St. Würdtwein*. Mog. 1790. f. Bonifacii Strid med Adalbert og Clemens, *Walch* Historie der Kegereyen. 10 Th. S. 1 ff. Bonifacius, dargestellt von *Dr. M. Scherbauch*. Fulda 1829. 8.

* Holsteens Erobring og Omvendelse til Christendommen af Keiser Carl den Store. Et Prieskrift af *C. H. Visby*. Kbb. 1826. 8.

Hamborg (oprettet 831) blev det Middelpunkt, fra hvilket Anshar og hans Efterfølgere fremmede Religionens og Kulturens Udbredelse i vore Lande. Under Harald Blaatand og Svend Tveskiæg blev Christendommen alt mere udbredt i Danmark, og under Knud den Store (d. 1036) fuldkommen herskende. I Sverrig fik den først tvende Aarhundreder efter Anshar fastere Grund, da Kong Olof Skotkonung (d. A. 1024) og hans Hof bekjendte sig til den. Omtrent til samme Tid blev den indført i Norge og dets Colonier af K. Oluf Trygvesson, og fuldkommen rodfæstet under Oluf den Tylke, siden den Hellige (d. 1030.) **

§. 96.

Falske Decretaler.

Endnu var imidlertid Pavernes Herredomme ikke udstrakt over den hele vesterlandske Kirke. Men Karl den Stores svage Efterfølgere tillode dem at udvide deres Magt. Mere end alt andet befordredes deres Hensigt ved den Samling af

** *Pontoppidans* Annales ecclesiae danicae. Tom. I. J. Münters Kirchengeschichte von Dänemark und Norwegen. Ister Th. Leipzig. 1823. 8. Inventar. Ecclesiae Svio-Gothi. Linkopiae 1642. 4. *Örnhielms* historia Svionum Gothorumque ecclesiastica. Stockholm 1689. 4. Olof Celsii Svea Rikes Kyrkohistoria. 1 Bind 1785. Schismnings norske Riges Historie. Anshar i Münters Vermischte Beiträge zur Kirchengeschichte. Kopenh. 1796. S. 254-296. Remberli vita Seti Anshariani med Lantgebecks Chronologia ævi Anshariani i Script. R. D. M. Æ. Tom. I. p. 496 sq. Hans Levet paa dansk iblandt Vandals Biographier af de paa Jægerspriis hædrede fortjente Mænd. 1 Deel. St. Anshar, von Dr. E. C. Kruse. Altona 1823. En Fortælle over Anshar af Biskop S. Tetens. Kbh. 1826. Ansgarius eller Christna Religionens Indførende i Sverrige. Af E. C. Berel (Jubelkrift) Bønkøping 1830. Ansgarius (eller om Christendommens første Begyndelse i Sverrig) af H. Reuterdahl i Theol. Quartalskrift. 3die Hæfte for 1830.

Decretaler, som var bleven opdigtet i det niende ²³ Aarhundrede af en Ukænt under det antagne Navn Isidorus (Peccator, Mercator). Denne Samling, der blev optaget som ægte, opløstede Paverne til den hele Kirkes Lovgivere og Herrer og gav dem Leilighed, til saaledes at indskrænke Metropolitanernes og Provincialsynodernes Rettigheder, at alting afhængte af deres Godtbefindende. Nikolaus I. (858-867) den første Pave, som lod sig krone, gjorde allerede en vidt-udstrakt Anvendelse af disse falske Decretaler uden at afgjøre Spørgsmaalet om deres Ægthed. Uagtet den hæftige Modsigelse, med hvilken Hinkmar af Rheims bestred ham, hævdede han sin Fordring paa at være den Frankiske Kirkes Overdommer. I Kong Lothars Skilsmissegag affatte han Tydske Erkebiskopper, og gjorde sig ved sin Bandsættelse frygtelig for Kongen ²⁴. En meget gunstig Leilighed til at gjøre sig vigtig hos de Tydske og Frankiske Konger, tilbød Keiserværdigheden, til hvilken begge beilede, og hvilken Paverne søgte at forestille som deres Gave, fordi Kroningen i Rom tilkom dem.

§. 79.

Pavernes Sæder i det niende og følgende Aarhundreder.

Fortællingen om en Pavinde Johanna, som skal have regieret i det niende Aarhundrede, er for længe siden erkjendt

²³ *Dav. Blondelli Pseudo-Isidorus et Turrianus vapulantes.* Genev. 1628. 4. (Spittler) *Geschichte des Kanonischen Rechts* S. 220. ff. *De collectione canonum Isidori Mercatoris commentarius auctore Carolo Blaseo in Andr. Galland. dissertatt. Sylloge Tom. II. Mog. 1790.* Men Benedict Levita var Forfatteren? — *Franc. Ant. Dürr. Diss. de Suffraganeis seu Vicariis generalibus in Pontificalibus Epp. Germaniae Mogunt 1782. p. 4. sqq.*

²⁴ Nikolaus den 1stes Breve og de i hans Stridigheder holdte Kirkeforsamlinger, i Mansi's *Conc. Tom. XV.*

for en Fabel²⁵, men bleven udtydet paa mangeslags Maader²⁶. Vist er det derimod, at de skrækkeligste Uordener havde i det tiende Aarhundrede taget Overhaand i Rom, hvilket Seculum overhovedet er det mørkeste i Kirkens Historie. De fleste Paver vare lengivne til de skjændigste Udsævelser, Theodora og hendes Døtre Marozia og Theodora indsatte Paverne og beherskede dem. Den Forstyrrelse, som herskede i Italien, drog den tydske Konge Otto derhen, hvilken blev kronet som romersk Keiser, lod Pave Johan den tolvte (den første, som forandrede sit Navn), assætte (A. 963), og haandhævede overhovedet sin Magt over Paverne med Eftertryk. Hans Søn og hans Sonnesøn, ligesom ogsaa endnu Henrik den tredie, der lod assætte tre Paver paa Kirkeforsamlingen i Sutri (A. 1046), udøvede den samme Magt. Under Nikolaus II. blev A. 1059 Grunden lagt til Cardinalernes Collegium²⁷.

²⁵ *Dav. Blondel de Joanna Papissa* Amstel. 1657. 8. *Ph. Labbei Cenotaphium Joannae Papissae in Mansi Coll. Conc. T. XV. p. 38.* — *Fried. Spanhemii disquisitio historica de Papa femina in Opp. T. II. p. 537.* Ueber die Wahrscheinlichkeit der Existenz der Päbstin Johanna. Regensb. 1809.

²⁶ *Christ. Aug. Heumanni Diss. de origine vera traditionis falsae de Joanna Papissa.* Göt. 1739 et in *Sylog. dissertatt. Tom. I. p. 2 p. 352.* *Diatribæ de Joanna Papissa s. de ejus fabulae origine a Car. Blasco.* Neap. 1779.

²⁷ *De Cardinalium institutione, i Muratori Antiquitt. medii aevi. Tom. V. p. 153.* *Notitia Cardinalatus etc. a S. I. A. (Jean Aymon) ed. 2. a la Haye 1726.* Om de tre Classer: Cardinales Episcopi, Presbyteri, Diaconi. Paven kan vælges af hvilken som helst Classe; men vælges f. Ex. en Diaconus, maa han have den præstelige og biskoppelige Biesse, inden han tiltræder Papatet.

§. 98.

Den latinske Kirkes Udvidelse ²⁸.

Disse Paver efter Nikolaus haandhævede den Rættighed, at udøve den øverste Jurisdiktion over den vesterlandste Kirke, ved Skrivelser og Gesandter at indføre kirkelige Anordninger i fremmede Lande, og at stadsfæste nye oprettede Bispedømmer og Erkebispedømmer. Deres Jurisdiktion blev ogsaa udvidet ved nye Folkelags Omvendelse. Bøhmernes og Mæhrernes Omvendere vare vel Græker, men disse Folk, som kom i saa noie Forstaaelse med Tydskerne, fandt det dog nødvendigt at søge den Romerske Stols Beskyttelse og Bistand. De tre Nordiske Rigers Overgang til Christendommen bragte dem ogsaa snart til en noie Forbindelse med Paverne ²⁹. Ogsaa de fra Danmark og Norge udvandrede Normanner, som havde nedsat sig i Frankrige, kom i samme Forhold; endnu mere tjente de Normanniske Stater i Italien til Støtte for den pavelige Magt, hvis Lehnsmænd de bleve ³⁰. Da Otto den Store førte de slaviske Folk, som boede i Tydskland, til den christelige Bekjendelse, søgte man om paveligt Samtykke til de nye oprettede Bispestole. Ogsaa Polen ³¹ og Ungarn ³², hvori den christe-

²⁸ S. §. 91.

²⁹ *Adami Bremensis Historia ecclesiastica. in Lindenbrogii Scriptoribus rerum Germanicarum septentrionalium, cura I. A. Fabricii. Hamb. 1706.*

³⁰ Peter Giannone bürgerliche Geschichte von Neapel (Ulm, Frankfurt und Leipz. 1758-1770. 4 Theile. 4.) 2 Th. S. 58. ff.

³¹ Ch. G. Friese Kirchengeschichte des Königreichs Polen vom Ursprunge der christl. Religion in diesem Reich. 1 Theil. Breslau 1786. *Godofr. Lengnich Diss. de religionis Christianae in Polonia initiis. Lips. 1735.*

³² *Gabrielis de Juxta Hornad (Godof. Schwartzii) initia religionis Christianae inter Hungaros Ecclesiae orientali asserta. Halae 1740. 4.*

lige Kirke blev herskende i det 10de Aarhundrede, kom meget snart til at afhænge af Paverne. Pavernes geistlige Herredomme var ei uden gavnlige Følger: derved blev Orden og Eensformighed indført i Landenes kirkelige Indretninger, mange Uordener forebyggede eller affkaffede, Skranker satte for de Stores Magt og Godtbefindende; men paa den anden Side blev Provincialkirkenes Rettigheder krænkede, og Grunden lagt til de Uretsfærdigheder og Udsuelser, hvorved det pavelige Hierarkie gjorde sig forhadet i den følgende Periode.

§. 99.

K i r k e r e t.

Bed de falske Dekretaler blev en ganske ny Kirkeret skabt, og Provincialsynodernes og Metropolitanernes Anseelse tilintetgjort, imod hvilke Biskopperne nu fandt et sikkert Skjtsværn i Paverne. Skjondt de Frankiske Konger i deres Capitularier havde givet ³³ mange Kirkelove, bleve dog Regenternes Rettigheder stedse mere indskrænkede i Kirkesager, og den aabenbare Kamp imellem den verdslige og geistlige Magt blev forberedet. Burchard, Biskop i Worms ³⁴, i det ellefte Aarhundrede, som efter Cresconius ³⁵, Isidor af Hispaliis ³⁶, Ansegis ³⁷, Benedict ³⁸, Regiz

³³ *Baluzii collectio capitularium regum Francorum curante P. de Chinino. Par. 1780. 2 Voll. f.*

³⁴ D. 1025. *Decretorum libri XX. Col. 1560. fol.*

³⁵ *Concordia Canonum, in Justelli Bibliotheca Juris Canonici. Tom. 1. — De Cresconii Concordia Canonum ejusque Codice Mscripto in Henke opusculis.*

³⁶ (Spitler) *Geschichte des Kanonischen Rechts. S. 191.*

³⁷ D. 833. *Caroli M. et Ludovici pii Capitularia, — in Baluzii Capitularibus.*

³⁸ Benedict Diakonus i Maynz lagde tre Bøger til Ansegis Samling omtr. A. 845.

no³⁹, (d. 915) samlede Kirkelovene, optog allerede flere falske Dekretaler deri. — I den Græske Kirke havde den Trullaniske Synode (concilium quinisextum), A. 692 givet mange⁴⁰ nye Kirkelove, og den berømteste Skribent om Kirkeretten var Pothius (d. 891)⁴¹.

§. 100.

K i r k e s t i k k e.

I Occidenten bleve andre Landes Liturgier efterhaanden fortrængte af den Romerske, og en Folge deraf var, at det latinske Sprog blev almindeligt⁴² ved Gudstjenesten. Ceremoniernes Antal blev overmaade foreget. Der opstode mange nye Fester i Særdeleshed til Ære for Helgene, og nye pragtfulde Indretninger til deres Helligholdelse. Kirkerne bleve udsmykkede med Helgenbilleder, og deres høiere Hellighed beroede paa de Reliquiers Tal og Nygte, som gjemtes i dem. Den Maade, hvorpaa Præsterne bare Tonsuren, var en Gjenstand af Vigtighed. Rosenkrandsens Brug opkom. Nadveren blev ikke alene foreget med nye Ceremonier, men nu bleve Privatmæsser og Sjelemæsser⁴³ sædvanlige, og aabnede en nye Kilde til Rigdom for Geist-

³⁹ Libri duo de ecclesiasticis disciplinis et religione Christiana. Par. 1671. 8.

⁴⁰ Mansi Collect. Concil. T. XI. p. 922 sqq.

⁴¹ Nomocanon, in Justelli Biblioth. juris can. Tom. II. — Collectio Canonum, in Beveregii Synodico T. II.

⁴² Jac. Usserii Historia dogmatica contraversiae de Scripturis et Sacris vernaculis, locupletavit Henr. Wharton. Lond. 1690. 4.

⁴³ Georg. Calixti liber de Pontificio Missae sacrificio. Franc. 1614. Ej. de Missis solitariis contra Pontificios, exercitatio. Fref. 1647. — J. Fr. Buddei D. de origine Missae Pontificiae, in ej. Missellaneis sacris P. 1. Jenae 1727. 4.

ligheden. Isidorus af Hispalis⁴⁴, Amalarius⁴⁵, Walafred Strabo⁴⁶, vare de anseeligste liturgiske Skrivelser i denne Tid.

§. 101.

Kirketugt⁴⁷.

Den gamle christelige Kirketugt var kommen af Brug ved den forandrede Kirkeforfatning. Bandsættelsen var en frygtelig Straf, af hvilken Biskopperne, i Særdeleshed Paverne betjente sig, for at skaffe deres Befalinger Lydighed. Alle Synders Bekjendelse for Præsten var vel endnu ikke forordnet ved en almindelig Lov, men blev dog allerede fordret, og der blev endogsaa i den latinske Kirke skrevet Anviisninger, hvorledes Præsterne havde at behandle mange Arter af Synder. Den Bod, som man paalagde for Synder, bestod for det meste i Pilegrimreise, Faster og Almisser⁴⁸. Ogsaa bleve Hudstrygelses anbefalede i denne Hensigt.

⁴⁴ De ecclesiasticis officiis ad Fulgentium I. II. in Opp. Colon. 1617. f.

⁴⁵ D. efter N. 836. De divinis sive ecclesiasticis officiis I. IV. in Biblioth. max. PP. T. XIV. p. 934.

⁴⁶ D. 849. De exordiis et incrementis rerum ecclesiasticarum in Bibl. max. PP. T. XV. p. 181.

⁴⁷ Om Kirkeband og dens Stjebne, i Cramer's fortges. Bosfuct. 5 Th. 1 B. S. 330. Om Kirkebod og dens Forandringer. Samme Steds S. 366. Forrifter angaaende Bands Bestaaffenhed hos Regino de disciplinis eccles. p. 358.

⁴⁸ Forrifter angaaende den da værende Kirkebod hos Regino. p. 134. Det var heller ikke usædvanligt, at Faster og andre Bods-Dvælses kunde afgjøres ved Pengebøder, og at overhovedet disse Bods-Dvælses ombøttedes med andre. ib. p. 378 sq.

§. 102.

De Christnes religiøse Tankemaade.

Den christelige Lære blev betragtet med den største Vresfrugt, og Paver, Tyrster og Geistlige troede sig forpligtede til at kjæmpe med alle Kræfter for den og dens Bevarelse. Men for en nyttig Underviisning i Christendommen blev der ikke forget, da Læsningen var meget sjelden, og Lærerne vare ikke stikfede eller tilbøielige ⁴⁹ til at meddele Underviisning. Blind Vedhængenhed ved Kirketroen, omhyggelig Sagttagelse af de kirkelige Skikke, tilligemed Vresfrugt for Geistligheden ansaaes ⁵⁰ som Hovedfordringer hos en god Christen. Derhos var Overtroen stegen til en meget høi Grad; den troede overalt at see Under, befolkede Himmelen med utalige Helgene, som man anviste snart en videre, snart en snævrere Virkekreds, og til hvis Forbon og Bistand man satte ⁵¹ sin hele Tillid. Ved de Helgene, som Folket valgte sig til Tilbedelse, forekom saa mange Feilgreb, at man fandt foreløbige Undersøgelser og Kanoniseringer nødvendige, hvilke Paverne efterhaanden droge til sig ⁵². Iolandt alle Helgene hævede sig Jomfrue Maria. Reliquierne bleve opsogte

⁴⁹ Folkeunderviisningens usuldkomme Bestaafenhed. Prædikernes Sjeldenhed og Ufrugtbarhed. Homiliarium af Paulus Dialoune.

⁵⁰ Estigii mærkværdige Erklæring i *d'Achery Spicilegio*. T. II. p. 96.

⁵¹ Om Reliquietjenesten og Helguernes Tilbedelse i J. N. Cramers forttges. Bossuet. 4 Th. S. 285 ff.

⁵² I. David Heilmanni Diss. consecrationem Sanctorum apud Pontificios usitatam ad ἀποθεωστικ veterum Romanorum effectam esse ostendens. Halae 1754. Den første Helgen, som en Pave (Johan XV) høitidelig canoniserede (Mar 933) var Ulrich Biskov af Augsburg (d. 973).

med en Begjærlighed, som aabnede Bedrageriet et vidt Spil-
lerum, hvorimod mange selsomme Prøver kun lidet sikkrede.
Den saakaldte Klokkedaab sandt Bisald, uagtet Karl den
Store forbød den. Meningen om Skjersild gav Anledning
til uhyre Fortællinger. Kort sagt, jo selsommere et Indfald
var, der opkom i en Munks eller Biskops Hoved, desto let-
tere turde det vente en gunstig Modtagelse. I Særdeleshed
var Forventningen om Verdens nær forestaaende Ende almin-
delig udbredt mod Enden af det tiende Aarhundrede.

§. 103.

Billedstrid (lis iconoclastica) ⁵³.

Ingen Art af Overtroe opvakte dog hæftigere Bevægelse,
end hellige Billeders Paakaldelse. Denne var allerede opkommen i det femte Aarhundrede, og uagtet nogen Modsigelse efterhaanden bleven Folketisk, da Leo den
I saurier A. 726 vilde undertrykke den. Folkets Stemme
og Munkenes hele Hæftighed satte sig op imod Keiseren og
hans Efterfølgere, som vilde sætte Billeddyrkelsens Udryddelse
igjennem med Magt. Selv den økumeniske Kirkeforsamling
i Constantinopel i A. 754 ⁵⁴ kunde ikke bevirke dette,
thi dens Beslutninger bleve tilintetgjorte ⁵⁵ af Keiserinde
Irene og den anden Nicænske Synode i A. 787. I Vest-
sterlandene søgte Karl den Store ved de Karolinske

⁵³ Joh. Dalluci de imaginibus l. IV. Lud. 1642. 4. Fried.
Spanhemii Historia imaginum restituta. Lugd. 1686. 8.
et in Opp. T. II. Walsh Historie der Keiseren. 10 u. 11 Th.
Fr. Ehr. Schloffer Geschichte der bilderstürmenden Kaiser des
öströmischen Reichs. Frankf. 1812. 8.

⁵⁴ Mansi Collectio Concil. T. XII. p. 1046.

⁵⁵ Ib. p. 951. et Tom. XIII. p. 1 sqq.

Bøger ⁵⁶, og Kirkeforsamlingen i Frankfurt i A. 794 ⁵⁷ at træffe Middelveien imellem Billedstormere og Billeddyrkere, uagtet Paverne traadte paa de sidstes Partie. Dog ⁵⁸ blev Billeddyrkelsen siden herskende i Vesterlandene, ligesom ogsaa i det Græske Rige, efterat den igjen var indført ⁵⁹ af Keiserinde Theodora og en Synode i Constantinopel A. 842.

§. 104.

Religionens Indflydelse paa Sæderne.

De Folk, som nedsatte sig i det Romerske Rige, vare meget raae og vilde i deres Sæder. Disse bleve, da de antog Christendommen, vel ikke ganske omdannede, men dog meget formildede. Den da værende Statsforfatning, Mangelen paa en ordentlig Retspleie, Lehnforfatningen, og Regenternes indskrænkede Magt, som var for svag til at vedligeholde Orden, bidrog ikke lidet til, at den Wildhed og de hyppige Grusomheder, hvorpaa Historien har opbevaret ⁶⁰ frygtelige Exempler, vedvarede. Christendommen selv, saaledes som den da var beskaffen, var mere i Stand til at virke imod Udsvævelserne som et Skrækkemiddel, end til at forædle Gemytterne. Dog tæmmedes den vilde Kraft, og mangt Hjerter rortedes af den Andagt, som en hoitidelig Cultus frem-

⁵⁶ *Caroli M. de impio imaginum cultu libri IV cura Chr. Aug. Heumanni.* Hannov. 1731. 8.

⁵⁷ *Mansi T. XIII. p. 861.*

⁵⁸ Kirkeforsamlingen i Paris A. 825 i *Mansi's Collect. Conciliorum T. XIV. p. 417.* Claudius Biskop af Turin (d. omtr. A. 839). cf. Dr. *A. Rudelbach* de Claudio Taurinensi, i *J. Møllers Nyt theol. Bibl.* 6 Bd.

⁵⁹ Billeddyrkelsen stadfæstes atter paa Synoden i Constantinopel A. 869. *Mansi Tom. XV. p. 1 sqq.* Rettroenhedens Test:

⁶⁰ Træk deraf i *Eh. Meiners historische Vergleichung der Sitten des Mittelalters*, 1 B. S. 193 ff.

kaldte. Derimod maa det beklages, at de mange Midler, som Kirken frembød ⁶¹ til at udfone begangne Forbrydelser, den Beredvillighed, hvormed den lod udvortes Gvelfer gjelde som en Erstatning for Mangel paa godt Sindelag, kun altfor meget begunstigede Lasten. Den Tid's Overtroe gav selv en ulovlig Udfærd et frontt Anstrog, hvorpaa Ordalierne ⁶² fremstillede det meest paasaldende Exempel. Agobard (d. 840) skrev imod dem og flere Urter af Overtroe*.

§. 105.

K i r k e l æ r e.

Det kirkelige Lærebegreb, saaledes som det ved Synoderne og ældre Lærere var bestemt, blev anseet som helligt og ufrænkelt; og at drage en Punkt deraf i Tvivl, vilde have gjeldt ⁶³ for en affkyelig Forbrydelse. I Særdeleshed blev der lagt Bægt paa Lærebestemmelserne om Triniteten og Christi Person, og Rettroenheden sat i deres Antagelse. Saa liden Uundersøgelsebaand der end dengang herskede, saa bleve dog flere Stridigheder ⁶⁴ førte om Troen, ved hvilke Kir-

⁶¹ Hyppige Gaver til Kirker og Kloostere til Sjelenes Bedste og Syndernes Tilgivelse.

⁶² De Judiciis Dei — in *Muratorii Antiquitatibus Ital. medii aevi* T. III. p. 609. Meiners *Vergleichung der Sitten des Mittelalters* 1 B. S. 582. ff. Friedr. Maier *Geschichte der Ordalien*. Jena 1795. 8.

* Opera. Steph. Baluzius collegit. Par. 1666. 8.

⁶³ Troesbekjendelser fra denne Tidsalder, s. C. i *libris Carolinis* I. III. c. 1. Pave Leo den tredies *Mansi Conc.* Tom. XIII. p. 978. Synodens i Worms A. 868. *Mansi* Tom. XV. p. 867. Paa enhver nye skumenist Synode blev det Lærebegreb stadfæstet, som var fastsat paa de ældre.

⁶⁴ Skribenter om Hætterne: Timotheus i *Cotelarii monumentis Eccl. Graecae*. Tom. III. Johannes Damascenus.

fens Autoritet og den borgerlige Magt vare de sædvanlige Afgjørelsesmidler ⁶⁵

§. 100.

Monotholeter ⁶⁶.

De affondrede Partier af chaldæiske Christne og Monophysiter vedbleve og udbredte sig med Held udenfor det Græske Keiserdoms Grændser i Orienten. Et Forsøg paa at bringe de sidste tilbage til den katholske Kirke frembragte endog en nye hæftig Strid iblandt de Katholske. Keiser Heraclius vilde A. 626 indrømme Monophysiterne, at i Christus var kun en Vitkie; men denne Sætning opvakte, uagtet den blev billiget af Pave Honorius selv, den hæftigste Modsigelse; og sammes Tilhængere bleve udfregne som Monotholeter. Forgjeves søgte Keiseren at bilægge Striden ved Forordninger (Ektlyefis A. 638, og Typus A. 648). Forbittrelsen tog til; endog de Romerske Biskopper dreve paa Monotheleternes Fordommelse, som endelig stede ⁶⁷ paa den sjette almindelige Kirkeforsamling i Constantinopel (A. 680). Keiser Philippicus Bardanes bestræbte sig for at bringe Monotheleterne igjen i Veiret A. 711-713, men hans hurtige Affættelse bragte alt tilbage i den ferrige Tilstand. En Levning af det fordomte Partie vedblev i Syrien under Navn af Maroniter ⁶⁸.

⁶⁵ Jødernes Forfølgelser.

⁶⁶ Fuldstændigst bearbejdet i Walsh Historie der Keiseren 9 Th. S. 1 ff.

⁶⁷ Alter derom hos Mansi Conc. Tom. XI. p. 190 sqq.

⁶⁸ I. S. Assemani Bibliotheca orientalis. T. 1. Maroniterne have omsider, uden dog at forlade den monothelistske Lære, underkastet sig den Romerske Kirke.

§. 107.

Manichæer. Paulicianer.

Flere Manichæiske Meninger bleve fornyede ved Paulicianernes Partie, som opstod i det syvende Aarhundrede i Armenien, og førte Navn efter en af dets Stiftere. At de forfastede den Tids Ceremonier, Helgneses og Korsets Tilbedelse, og ikke vilde erkjende nogen biskoppelig Værdighed, misbhagede de Katholske ligesaa meget, som at de gjorde Forskjel imellem Verdens Skaber og den høieste Gud, og at de forfastede det G. L. og Læren om Christi jordiske Legeme⁶⁹. De Græske Keiseres Forfølgelsekaand, i Særdeleshed Michael, Leo den Armeniers og Keiserinde Theodora's, besluttede deres Udryddelse, og gav derved Anledning til en blodig Krig*). I Vesterlandene viste sig ligeledes, fra Begyndelsen af det ellefte Aarhundrede Spor til afvigende Meninger i Italien, Frankrige og Nederlandene, hvis Tilhængere bleve kaldte Manichæer (ogsaa Pateriner og Katharer). De adskilte sig fornemmelig ved Ningeagt for den Tids ceremoniefulde Cultus⁷⁰.

⁶⁹ Photii contra Manichaeos l. IV. i *l. C. Wolfii Anecdotis Graecis*. T. I & H. Hamb. 1722. 8. *Petri Siculi Historia de ortu, progressu, et occasu Manichaeorum* ed. Matthaeus Raderus. Ingolstad. 1604. 4. *Historia Paulicianorum Orientalium*. Ant. Frid. Schmidt. Hauniæ 1826. 8.

Allerede midt i VIII. Aarhundrede havde Keiser Constantin Copronymus forflyttet en stor Mængde Paulicianer fra Armenien til Thracien og Constantinopel. I det tiende Aarhundrede sendte Johannes Simises en nye Colonie til Thracien; derfra bleve deres Læresætninger udbredte, og fik efterhaanden Indgang i det vestlige Europa.

⁷⁰ *Moshemii institutiones Historiae eccles.* (Helmst. 1755) p. 436 seqq. et *Muratori Antiquitates italicae medii aevi*.

§. 108.

Den Græske og Latinske Kirkes Skisma ⁷¹.

Imellem Grækerne og Latinerne herskede længe en Forskjellighed i mange Meninger og Skikke, og Skinsygen imellem Paverne og de Constantinopolitanske Patriarker havde allerede givet Anledning til flere Stridigheder, da Ignatii Ufsættelse og Photii Udnævnelse foraarsagede en fuldkommen Adskillelse, for hvilken Læren om den Helligaands Udgang ⁷², Præsternes Egestab og deslige tjente til Paastud, men hvis Grunde Grund var Herksesyg og Politisk. Denne Adskillelse blev endnu forøget og gjort bitterere, da Patriarken Michael Cerularius i det ellefte Aarhundrede bebreidede Latinerne Brugen af usyret Brød i Nadveren ⁷³ tilligemed andre Wildfarelser; hvorpaa Paven ved sine Gesandter lod Grækerne i deres egen Hovedstad belægge med Band. Fra denne Tidspunkt betragtede de tvende Kirker hinanden som schismatiske.

§. 109.

Videnskabernes Tilstand.

Videnskaberne vare næsten overalt sunkne ⁷⁴. I det Græske Rige bidroge dertil fornemmelig de indvortes Forvir-

Tom. V. p. 79 sqq. *Jüeslins Kirche- und Kegergeschichte der mittleren Zeit*, 3 Th. Frft. 1770-1774.

⁷¹ *Histoire du schisme des Grecs par Louis Maimbourg*. Par. 1682. 2 Voll. 8. Cramer in fortges. Bossuet. 5 Th. 1 B. S. 108 ff.

⁷² *I. Ge. Walchii Historia controversiae Graecorum Latinorumque de processione Spiritus S.* Jenae 1851. 8. Siegers *Geschichts-Entwicklung des Dogma vom H. Geist*, i hans theologische Abhandlungen, 1ster Th.

⁷³ *Jo. Gottfr. Hermannii Historia concertationis de pane azymo et fermentato in coena Domini.* Lips. 1737. 8.

⁷⁴ *Muratori Antiquit. Ital. medii aevi.* Tom. III. p. 807. Cramer fortges. Bossuet. 5 Th. 2 B. S. 45 ff. Ch. Meis.

ringer, de hyppige Statsforandringer, det smaalige theologiske Ordskloveri, og Arabernes Erobringer, som i Begyndelsen ikke vare Venner af lærd Kundskab, hvilket de siden bleve. Dog vare nogle Keisere, saasom Leo den Vise (d. 911) Lærdoms Befordrere, og det manglede ei heller paa Skribenter ⁷⁵. I Vesterlandene havde en næsten almindelig Uvidenhed taget Overhaand, og ikkun Geistlige og Munkene besad en Levning af Kundskaber, hvorforskrivekunsten blev kaldet *ars clericalis*. I Spanien gjorde Isidorus Hispalensis ⁷⁶ (d. 636) sig beromt. England havde i Beda ⁷⁷ (d. 735) en fortjenstfuld Lærer, og udmærkede sig ved mangehaande Kundskaber fremfor andre Lande, hvortil fornemmelig Alfreds (d. 900) Bestræbelser bidroge meget ⁷⁸. I det frankiske Rige søgte Karl den Store ⁷⁹ med Alcuins Bi-

ners historiske Vergleichung der Sitten des Mittelalters, 2r B. S. 298 ff.

⁷⁵ Især Johan af Damaskus og Photii Μυριοβιβλιου s. Bibliotheca. Rothom. 1653 f. Historieforfattere: Theophylaktus Simokatta, Georgius Syncellus, Theophanes o. a.

⁷⁶ Opera Par. 1601. Colon. 1617. Opp. recensente Faustino Arevalo. Romæ 1797-1803. VII. Voll. 4.

⁷⁷ Opera Colon. 1688. VIII. Voll. f. Historiae ecclesiasticae gentis Anglorum l. V. una cum reliquis ejus operibus. Cura et studio Jo. Smith. Cantabr. 1722.

⁷⁸ The Life of Alfred the Great by John Spelman. Oxford 1709. 8. Leben Alfred des Großen, von J. L. Stolberg. Münster 1815. 8.

⁷⁹ Eginhartus de vita et gestis Caroli M. curante I. Herm. Schminckio. Traj. ad Rhen. 1711. 4. Geschichte der Regierung Karls des Großen, von D. H. Hegewisch. Hamb. 1791. 8. J. E. C. Schmidt Beiträge zur Geschichte des Mittelalters. 1. Th. 1796. S. 107. De scholis celebrioribus a Carolo M. sive post eum per Occidentem instauratis, in Joh. Launoii Opp. Tom. IV. P. 1. p. 1 sqq.

stand ⁸⁰ at bringe Videnskaberne i Veiret, og en Deel af hans Forkjærlighed for samme forplantedes paa hans Eftersølgere, Lotharius og Karl den Skaldede. Der blev nu anlagt mange Skoler, i hvilke Trivium, vel ogsaa Quadrivium blev lært. Pave Sylvester II. (Gerbert, d. 1003) forplantede Arabernes Kundskaber til den vesterlandske Christenhed ^{80 b}. Krøniker skreves ⁸¹ flittigen i dette Tidrum, og Tonen deri hævede sig lidt efter lidt. Philosophien blev indtil Lanfranc og Berengar ikkun lidt bearbejdet ⁸², og Sprogene forfomte man at studere, saa nær som det latinske, hvilket var de Lærdes Fællessprog.

§. 98.

B i b e l s t u d i u m.

Tillige forfomtes Bibelens Studium, og man begyndte at ansee ⁸³ dens Læsning for farlig. Det manglede ikke paa Fortolkere, men de vare næsten Alle blinde Eftersnakkere af tidligere Skribenter. Grækerne samlede Fædrenes Forklaringer i Catener; dog fortjener Dekumenius Biskop af

⁸⁰ Opera cura I. Frobenii. Ratisbonae 1777. II. Tom. IV Voll. f.

^{80 b} Hist. littéraire de la France. T. VI. p. 559 sq.

⁸¹ De vigtigste Historieforfattere vare Paul Warnefred d. omtr. 799. Anastasius, Bibliothecarius d. omtr. 886. Quirprand d. efter 968. Witikind d. 1004. Ditmar d. 1018. Herrman Contractus d. 1054. Lambert af Utschaffenburg d. efter 1077. Adam af Bremen d. omtr. 1076.

⁸² De Skrifter, som man sædvanlig brugte, vare af Martianus Capella, nogle vægte Skrifter, som tillagdes Augustin, Isidor's Etymologier.

⁸³ Geschichte des Bibelverbots von Job. Gottfr. Hegelmaier. Ulm 1783. 8.

Ericca ⁸⁴ at udmærkes. Iblandt Latinerne erhvervede sig endog de berømteste Mæad, Beda, Alcuin og Rabanus Maurus ⁸⁵ (Abbed i det af Bonifacius stiftede Kloster Fulda) ifkun en ringe Fortjeneste af Videnskaben ved deres eregetiske Skrifter, skjøndt de for den Tid vare af stor Vigtighed. Mangel paa Sprogkundskab, paa fri Undersøgelsesaaand og en dannet Smag, gjorde ethvert betydeligt Fremskridt i Fortolkningen umuligt.

§. 111.

T r o e s l æ r e n .

Desto mere Indflydelse og Bægt havde Traditionen. Denne var egentlig Grundvolden, paa hvilken den Tids Theologie var bygget. Ganske ledet af den, opførte Johan Damascenus (d. A. 754) en Lærebygning af Theologien (*Εκθεσις ακριβης της ορθοδοξης πισσεως*), hvori Kirkesamlingernes og de ældre Kirkesædres Kjendelser ved Hjælp af den Aristoteliske Philosophie vare bearbejdede ⁸⁶. I Vesterlandene viste sig Johan Scotus Erigena (d. omtrent A. 870) som en drifstig Selvtænkter ⁸⁷, men hverken hans Granskningsaaand eller hans Pantheisme yttrede nogen synder-

⁸⁴ Commentaria in Acta App. in omnes Pauli epp. in epistolas catholicas omnes etc. graece et lat. emendatore Fr. Morello. Lut. 1630. 2 Voll. f.

⁸⁵ D. A. 856. Opera. Colon. 1627. VI Voll. f. Walafred Strabo og hans Discipler. — En Fortegnelse over de Eregetiske Skribenter, som den Gang agtedes heiest, af Notker Balbulus (d. 912) i Pezii thesaur. Anecd. Tom. 1. P. 1. p. 1.

⁸⁶ Opera studio Mic. Le Quien. Par. 1712. 2 Voll. f.

⁸⁷ De divisione naturae. libri V. Oxon. 1681. f. Joh. Scotus Erigena, von Dr. P. Hjort. Kbh. 1823. 8.

lig Indflydelse paa hans Samtidige. Derimod tjente hans Oversættelse af Pseudodionysii Værker til at udbrede den mystiske Theologie. Den store Deel af de øvrige Lærere lod sig nøie med at gjentage det kirkelige Lærebegreb, uden egen Eftertanke⁸⁸, især gjaldt Augustins Skrifter som et Orakel i Vesterlandene⁸⁹. De fleste theologiske Skrifter vare polemiske, og angif enten Læren om Christi Person, eller Billeddyrkelsen. Sophronius, Marimus, Johan af Damaskus, Theodorus Studita, gjorde sig bekendte som heftige Polemikere.

§. 112.

A D O P T I A N E R⁹⁰.

De Undersøgelser, som Elipandus Erkebiskop i Toledo og Felix Biskep i Urghel anstillede over Aarsagerne, hvorfor Christus kaldes Guds Søn, sysselsatte de Lærde, som levede ved Carl den Stores Hof. Begge Biskopper paastode, at Christus var efter sin menneskelige Natur kun Guds antagne Søn (*filii adoptatus*) og fik deraf Navnet Adoptianer. Man holdt deres Læresætninger for en farlig Fornæelse af de Nestorianiske Wildfarelser, og de bleve forkastede paa nogle Synoder, i Særdeleshed i Frankfurt (*Franco-*

⁸⁸ Isidori af Hispaliis *sententiarum libri III.* Tajonis af Saragossa *sententiarum l. V.*

⁸⁹ *Spidsfindigheder*, f. Ex. i Striden imellem Ratramnus og Paschasius Radbertus om, hvorledes Maria havde født Jesus. *C. Guil. Fr. Walchii Historia controversiae seculi noni de partu b. Virginis.* Gött. 1659. 4.

⁹⁰ *Ch. Guil. F. Walchii Historia Adoptianorum.* Goett. 1755. 8. *Sammes Historie der Keckereyen*, 9 Th. S. 667. — *Dissert. de haeresi Elipandi et Felicis in Aleuini opp. ed. Frobenii.* T. 1.

furti ad Moenum) A. 794, og bestredne af Alcuin⁹¹ og Paulinus af Aquileia⁹² (d. A. 804). Felix gjenfaldte sine Meninger, men vendte flere Gange tilbage til dem.

§. 113.

Strid om Prædestinationslæren⁹³.

Magtet Pelagianerne og Semipelagianerne allerede i forrige Periode vare bleve fordømte, saa havde dog Augustins modsatte Lærebestemmelser om Naadevalget, hvilke de Græske Lærere lod som de ikke lagde Mærke til, selv iblandt Latinerne ikke fundet almindeligt Bifald. Da derfor den Sachsiske Munk Gottschalk fra A. 848 af foredrog den augustinske Theorie i dens Strenghed, grebe hans Fiender denne Leilighed, til at beskyldte ham for Brangtro, og tvende af de anseeligste Prælater, Rabanus Maurus og Hinkmar af Rheims (Rhemensis) forenede sig til hans Fordømmelse. Gottschalk, fordømt af Synoden i Chiersy (Syn. Carisiacensis) A. 849, maatte ende sit Liv i Fængsel. Men andre Lærere sandt ved denne raske Fordømmelse den hellige Augustins Værelse selv angrebet. Prudentius Biskep af Troyes, Ratramnus af Corbie og Servatus Lupus Abbed⁹⁴ af Ferrieres, forsvarede Gottschalks Lærebegreb, hvilket derimod ogsaa Johan Scotus bestreed. Hinkmar lod

⁹¹ §. 109. N. 80.

⁹² Opera — collegit Jo. Fran. Mandrisius. Venet. 1737. f.

⁹³ Veterum auctorum, qui seculo IX de prædestinatione et gratia scripserunt opera cura et studio Gilbertii Mauguin. Par. 1650. 2 Voll. 4. Lud. Cellotii Historia Gotteschalei. Par. 1655. f. Jac. Usserii Gotteschalei et prædestinationis controversiæ historia. Dubl. 1631. Hanov. 1662. 8.

⁹⁴ Opera Steph. Baluzius collegit, emendavit notisque illustravit. ed. 2 Antv. (Lips.) 1710. 8.

sin Mening bekræfte ved en ny Synode i Chiersy A. 853 og forsvarede den ogsaa ved Skrifter ⁹⁵; men Modpartiet holdt ogsaa Synoder i Valence A. 855 og Langres (Syn. Lingonensis) A. 859 ⁹⁶. Endelig gjorde den fangne Gottschalks Dod Ende paa Striden; dog vedvarede Forestillingernes Forskiellighed om Raadevalget.

§. 114.

Strid angaaende Læren om Nadveren ⁹⁷.

Forestillingerne i Læren om Nadveren havde fra de ældre Tider af været meget forskjellige. Snart havde man betragtet denne hoitidelige Handling blot som en Grindring om Jesu Dod, snart havde man antaget, at de Christne i samme virkelig modtage Christi Legeme og Blod. Attraae efter at give Nadveren en hoiere Værdighed og en større Anseelse, havde ledet til hemmelighedsfulde Beskrivelser af samme, og Johan af Dammascus havde tydeligen paastaet en Forvandling af Elementerne, ihvorvel andre Lærere paa samme Tid ikke stemte overeens dermed. Endelig opkom en Strid herom i det niende Aarhundrede. Paschasius Nadvertus, Munk og Abbed i Corbie, udgav A. 832, og forbedrede A. 844 sin Bog: om Herrens Legeme og Blod, hvori han ikke allene paastod en Forvandling af Brod og Viin til Chris-

⁹⁵ Opera cura et studio Jacobi Sirmondi. Par. 1645. 2 Voll. f.

⁹⁶ Disse Synoders Forhandlinger hos Mansi Conc. Tom. XIV et XV.

⁹⁷ Histoire de l'Eucharistie par M. Laroque. Amst. 1737. 8. De Eucharistiae sacramento l. III. authore Edmundo Albertino. Daventriae 1654 f. La perpetuité de la foi de l'Eglise catholique touchant l'Eucharistie. Par. 1670. 72. 74. Tom. IV. 1711. Tom. V. 1713- tilligeneud Modskrifterne af den reformerte Theolog, J. Claude.

sti Legeme og Blod, uagtet Sandserne blot fornemme Bred og Viin, men endog, at enhver Christen nødvendig maatte tree dette ⁹⁸. Saadanne Paastande sandt den Tid hæftig Modsigelse. Rabanus Maurus, Ratramnus ⁹⁹ og Joha Scotus skreve derimod; men det manglede ei heller Paschasius paa Silhængere, som søgte at gjøre deres Modstandere forhadte ved Navnet Stercoranister, hvilket disse gave dem tilbage ¹⁰⁰. Efterhaanden fandt Paschasii Theorie mere Bifald, man fortalte til dens Bekræftelse flere foregionne Under; og hvor megen Afsælse den havde erholdt, viste sig i det ellefte Aarhundrede, da Berengarius af Tours (A. 1050) angreb ¹⁰¹ Læren om Bred=Forvandlingen, og blev desangaaende ikke allene modsigt af Lanfranc ¹⁰², men fordomt paa flere Synoder, og af Paverne nodt til at gjenfalde sine Meninger, ihvorvel han synes at være bleven sin Overbeviisning tro til sin Død A. 1088 ¹⁰³.

⁹⁸ Opera (cura Jac. Sirmondi). Lutet 1618. f. -- Hans Bog om Nadveren bedst udgivet i Edm. Martene Collectione ampliss. Monum. T. IX. p. 373.

⁹⁹ Liber de corpore et sanguine Domini. Amstel. 1717. 12.

¹⁰⁰ Chr. M. Pfaffii Tractatus ds Stercoranistis medii aevi tam graecis quam latinis. Tub. 1750. 4.

¹⁰¹ Berengarius Turonensis, oder Aufkündigung eines wichtigen Werks desselben von Gotth. Ephr. Lessing. Braunschweig 1770. 4. Berengarius Turon. von E. F. Ständlin i hans Archiv für Kirchengesch. 2ter Bd. 1stes Stück. 1815. 8.

¹⁰² De corpore et sanguine Domini liber — in Opp. — evulgavit Lucas Dacherius. Lutet. 1648. f.

¹⁰³ J. Mabillon Diss. de multiplici Berengarii damnatione, si dei professione et relapsu, deque ejus poenitentia — in I. Vogtii Bibliotheca haeresiologica. Tom. 1. fasc. 1. p. 99.

§. 115.

Sædelæren.

Paa et sammenhængende Foredrag af Sædelæren var i dette Tidrum ikke at tænke. De sædelige Forfrister angif for største Deel udvortes Dveller, og Munkelivet blev anseet som den christelige Fuldkommenheds høieste Epidse. De moralske Skribenter samlede enten de ældre Kirkelæreres og Kirkeforsamlingers Kjendelser, eller de leverede Syndereregistere i Penitentialbøger. En Bog af Alcuin om Dyder og Laster, og af Jona's Biskop af Orleans (Aurelianensis) i det niende Aarhundrede *de institutione laicali libri III*¹⁰⁴ ere af intet betydende Værd; dog vare de ikke unyttige for deres Tidkalder.

¹⁰⁴ *Jonæ via recta et antiqua.* Duaci 1645. 8. Under Titel: *De institutione laicali*, i *D'Achery Spicilegio.* T. I.

Tidstabel for den tredie Periode.

A. 104-1073.

Mar

606. Johannes Climacus dør.
607. Bonifacius VI. bliver Biskop i Rom.
608. Bonifacius indvier Pantheon til alle Martyrer.
610. Phokas dræbes. Heraclius bliver Keiser.
614. Jerusalem erobres af Perserne.
615. Columban dør.
618. Deusdedit og Bonifacius V. Biskopper i Rom.
622. Begyndelsen af de Monotheletiske Uroligheder. Hed-
sra.
625. Honorius I. Biskop i Rom.
629. Heraclius kommer til Jerusalem.
632. Muhammeds Død. Abubekr.
634. Omar bliver Kalif.
636. Isidor af Hispalis dør.
637. Araberne erobre Jerusalem under Omar.
638. Heraclii Ecthesis. Honorius dør.
740. Alexandria erobres af Araberne. Severinus og Jo-
han IV. Biskopper i Rom.
641. Heraclius dør. Constans Keiser.
642. Johan IV. dør. Theodorus hans Efterfølger.
645. Othmann bliver Kalif.
648. Constans's Typus. Martin Biskop i Rom.
649. Martin fordømmer Typus.

651. Det Persiske Rige gaaer til Grunde.
654. Martin bliver bragt til Constantinopel, hvor blot den doende Patriarch Pauli Forbøn redder ham fra Døden. Han bliver forviist. Eugenius Biskop i Rom.
655. Marculf skriver sine Formeler.
656. Martin døer. Tajo's af Saragoſſa første Forsøg til et dogmatisk System.
657. Vitalianus Biskop i Rom.
658. Moavyja opfaster sig til Alls Modstander.
660. Ali omkommer.
662. Maximus Confessor døer.
667. Ilddefonsus Biskop af Toledo døer.
668. Constantinus Pogonatus bliver Keiser.
672. Aldeodatus bliver Biskop i Rom.
676. Donus B. i Rom. Maroniternes Opstand.
678. Agatho B. i Rom.
680. Okumenisk Kirkeforsamling i Constantinopel.
682. Leo II. Biskop i Rom.
683. Benedict II. følger efter ham.
684. Justinian II. Keiser. Johan V. B. af Rom.
686. Kilian kommer til Würzburg.
687. Sergius Biskop i Rom. Pipin af Heristal Maier Domus i hele det frankiske Rige.
688. Kilian ombragt med sine Reisesæller.
690. Theodor af Canterbury døer.
691. Trullanſk Kirkeforsamling.
695. Justinian II. assat.
696. Willibrord Biskop i Utrecht. Cresconius lever i Afrika.
698. Araberne erobre Afrika.
701. Johan VI. Biskop i Rom.
705. Justinian II. bliver atter Keiser. Johan VII. B. i Rom.

708. Eufinnius og derpaa Constantin Biskopper i Rom.
711. Philippicus Bardanes Keiser. Araberne erobre Spanien og fuldkaste Vestgothernes Rige; men de Christne beholde Religionsfrihed. Monotheleterne restitueres.
713. Philippicus affat; Monotheleternes nye Undertrykkelse.
714. Carl Martel følger efter sin Fader.
715. Gregor II. Biskop af Rom.
718. Bonifacius tiltræder sine Keiser.
723. Bonifacius bliver Biskop.
726. Leo den Isauriers Love imod Billeder. Paven's Modsigelse.
730. Striden imellem Keiseren og Paven bliver hæftigere. Italiernes Oprør.
731. Gregor III. Biskop i Rom.
732. Slag ved Poitiers. Bonifacius erholder Pallium.
735. Beda den ærværdige dør.
739. Willibrord dør.
741. Constantinus Copronymus Keiser. Carl Martel dør. Zacharias Biskop i Rom.
745. Bonifacius Erkebiskop i Mainz.
752. Pipin Frankernes Konge. Stephanus II. B. i Rom.
754. Kirkeforsamling i Constantinopel mod Billederne. Johan af Damaskus dør.
755. Pipins Gave til Paven. Bonifacius omkommer.
757. Paulus B. i Rom.
762. Bagdad anlægges.
766. Chrodegang B. af Metz dør.
767. Constantin B. i Rom.
768. Stephanus III. B. i Rom. Pipin dør.
772. Begyndelsen af den Sachsiske Krig. Hadrian I.

774. Det Longobardiske Rige forstyrres. Karl den Stores nye Gave.
775. Leo IV. Keiser.
780. Leo dør. Irene. Bispedømmer stiftes i Sachsen.
782. Alcuin kommer til Frankerig.
783. Begyndelsen af den Adoptioniske Strid.
784. Tarasius, Patriarch i Constantinopel.
785. Mange Sachser blive døbt.
786. Harun Al Rasfid bliver Kalif.
787. Anden Kirkeforsamling i Nicæa.
792. Synode i Regensburg.
794. Synode i Frankfurt.
795. Leo III. P. i Rom.
797. Irene regjerer atter allene.
800. Karl krones til Keiser.
802. Nicephorus bliver Keiser i Constantinopel.
804. Alcuin dør. Ende paa den Sachsiske Krig.
811. Nicephorus omkommer. Michael Kuropalates Keiser.
813. Leo den Armenier bliver Keiser. Synoder til Kirkeforfatningens Forbedring i Frankrige.
814. Karl den Stores Død.
815. Anstalter imod Billeddyrkelsen i Constantinopel.
816. Stephanus IV. Biskop i Rom. Reformationssynoder i det Frankiske Rige. Almindelig Udbredelse af Chrodegangs Institut.
817. Kirkeforsamling i Achen. Paschalis I. P. i Rom.
820. Michael den Stammende græsk Keiser.
821. Benedict af Aniane dør.
822. Ludvig gør Bod i Attigny.
824. Eugenius II. P. i Rom.
825. Synode i Paris.

826. Ansharius gaaer til Danmark. Theodor Studita doer.
827. Araberne underkaste sig Sicilien. Gregor IV. Biskop i Rom. Pseudodionysii Bøger komme til Gallien.
829. Theophilus Keiser i Constantinopel.
830. Ludvigs Sonner gjore Oprør mod deres Fader.
831. Paschasius Rabbertus skriver om Nadveren. Anshar bliver Erkebiskop i Hamburg.
833. Nyt Oprør af Ludvigs Sonner. Kalifen Almamun doer.
934. Keiser Ludvig bestiger atter Thronen. Hilduin skriver den hellige Dionysii Levnet.
836. Synode i Aachen.
840. Keiser Ludvig doer.
841. Slaget ved Fontenay.
842. Theodora regjerer i Constantinopel. Billeddyrkelsens Gjenoprettelse.
843. Fred til Verdun. Ny Deling af de frankiske Riger.
844. Sergius II. B. i Rom.
845. Paulicianernes voldsomme Forfølgelse. Hinkmar bliver Erkebisp af Rheims. Normannernes Indfald i Frankrige.
847. Leo IV. B. i Rom. Rabanus Maurus bliver Erkebiskop i Maynz.
848. Begyndelsen af den Gottschalkske Strid. Synode i Maynz.
849. Balafried Strabo doer. Synode i Chiersy.
851. Paschasius Rabbertus doer.
853. Haymo B. i Halberstadt doer. Anden Synode i Chiersy.
855. Synode i Valence. Benedict III. bliver Pave. (Fortælling om Pavinden Johanna.) Lotharius I. nedlægger Regjeringen.

856. Rabanus Maurus dør.
857. Keiser Michael sender Theodora bort. Ignatius Patriarch i Constantinopel bliver affat og Photius udnævnt til dette Embede.
858. Nikolaus I. bliver Pave.
860. Bulgarerne blive Christne. Hinkmar af Rheims afsætter Nothadius Biskep af Soissons. Synode i Constantinopel for Photius.
862. Lotharii Egetskabs=Skilsmisse. Synode i Aachen.
863. Synode i Rom imod Photius. Synode i Metz. Cyrillus og Methodius komme til Mæhren.
865. Anschar dør. Nikolaus I. beraaber sig paa de falske Dekretaler.
867. Hadrian II. bliver Pave, og Basilus Macedo Keiser, som affætter Photius. Cyrillus og Methodius komme til Rom.
868. Canon Wormatiensis. Egetskabet forbydes alle Geistlige.
869. Stor Kirkeforsamling i Constantinopel. Kong Lotharius dør.
870. Hinkmar B. af Laon bliver affat.
872. Alfred bliver Konge i England. Johan VIII. bliver Pave.
875. Karl den Skaldede bliver Keiser.
876. Ludvig den Tydske dør.
877. Karl den Skaldede dør.
878. Photius bliver atter Patriarch.
880. Karl den Tyffe bliver Keiser.
882. Marinus bliver Pave. Hinkmar af Rheims dør.
883. Joh. Scotus gaaer til England.
884. Hadrian III. B. i Rom.

885. Stephan V. Pave.
886. Leo den Vise bliver Græsk Keiser. Photius paa nu
affat.
887. Karl den Syffe berøves Riget. Arnulf.
891. Formosus bliver Pave.
896. Stephanus VI. bliver Pave. Arnulf krones som Keiser.
896. Stephanus VI. dræbes. Romanus følger efter ham.
898. Johan IX. Pave.
899. Arnulf dør. Ludvig Barnet.
900. Benedict IV. Pave. Kong Alfred dør.
903. Leo V. Pave.
904. Sergius III. Pave. Theodora, Marozia.
910. Clugny bliver stiftet.
911. Keiser Leo dør, Conrad I. de Tydskes Konge.
912. Hertug Nollo (Ganger Rolf) lader sig døde.
914. Johan X. bliver Pave.
915. Berengar bliver kronet som Keiser.
918. Henrik I. de Tydskes Konge.
928. Leo VI. bliver Pave.
931. Johan XI. bliver Pave. Katherius B. i Verona.
936. Leo VII. bliver Pave. Otto I. de Tydskes Konge.
939. Stephanus VIII. Pave.
948. Otto's Krig med de Danske.
951. Otto's Tog til Italien.
952. Otto stifter flere tydske Bispdommer.
956. Johan XII. (Octavianus) bliver Pave.
959. Constantinus Porphyrogenitus dør. Romanus følger
efter ham.
960. Dunstan bliver Erkebisp i Canterbury.
962. Otto krones som Keiser.
963. Kirkeforsamling i Rom, hvor Johan XII. bliver af-

- sat og Leo VIII. udvalgt. Nicephorus bliver græst
 Keiser.
964. Modpaven Benedict V. bliver affat.
965. Johan XIII. bliver Pave. Mieszla af Polen bliver
 døbt.
969. Johan Zimisce's Græst Keiser.
972. Benedict IV. Pave.
973. Otto I. døer. Otto II. følger efter ham.
975. Benedict VII. Pave. Johan Zimisce's omkommer.
983. Otto II. døer. Johan XIV. bliver Pave.
985. Johan XV. Pave.
987. Vladimir antager Christendommen. Hugo Capet bli-
 ver Konge af Frankrig.
988. Dunstan døer.
993. B. Ulrich af Augsburg canoniseres af Paven.
996. Gregor V. Pave. Otto III. bliver kronet.
997. Stephanus Konge af Ungarn.
998. Crescentius henrettet.
999. Sylvester II. (Gerbert) bliver Pave.
1000. Erkebispedømmet Gnesen. Klosterne forøges overor-
 dentlig, især i Tydskland.
1002. Otto III. Død. Henrik II.
1003. Sylvester II. døer. Johan XVII. og XVIII.
1009. Sergius IV. bliver Pave.
1015. Knud den Store befæster Christendommen i Dan-
 nemark.
1024. Johan XX. (XXI.) bliver Pave. Henrik II. døer.
 Conrad II.
1027. Romuald af Ravenna døer.
1029. Fulbert B. af Chartres døer.
1033. Benedict IX. Pave.
1035. Knud døer.

1038. Stephan Konge af Ungarn dør.
1039. Conrad II. dør. Henrik III. følger efter ham.
1041. Treugæ Dei blive indførte i Frankrig.
1042. Peter Damiani gjør sig bekendt ved Skrifter. Constantinus Monomachus bliver græsk Keiser. Lanfranc bliver Munk i Klosteret Bec. Edvard den Hellige bliver Konge af England.
1046. Kirkeforsamling i Sutri, hvor tre Paver bleve afsatte og Clemens II. valgt.
1048. Berengar gjør Opsigt med sin Lære om Nadveren.
1049. Henrik III. gjør (Bruno) Leo den IX. til Pave. Hildebrands Indflydelse begynder.
1053. Michael Cerularius strider med den latinske Kirke. Leo IX. bliver fangen.
1054. De pavelige Gesandter sætte Græerne i Vand. Fuldkomment Schisma. Viktor II. bliver Pave.
1056. Henrik III. dør.
1057. Stephanus IX. bliver Pave.
1058. Nikolaus II. bliver Pave.
1059. Forordningen angaaende Pavevalget i en romersk Synode under Nikolaus II. Berengar kalder sine Sætninger tilbage. Robert Guiscard erholder Forlehnning af Paven. Constantinus Ducas bliver Græsk Keiser.
1061. Alexander III. Pave. Imod ham Honorius II. Hildebrand formaaer alt i Rom.
1066. Wilhelm Erobreren bliver Konge af England.
1069. Damiani hindrer Henrik den IVs. Ægteskabs=Skilsmisse.
1070. Lanfranc bliver Erkebisp af Canterbury.
1071. Peter Damiani dør.
1073. Gregor VII. (Hildebrand) bliver Pave.

Fjerde Periode.

Fra Gregor den syvendes Thronbestigelse til Reformationen
A. 1073=1517.

§. 116.

Gregor den syvende ¹.

Pavernes tiltagende Magt havde allerede tidligere truet Regeringernes Anseelse med Fare; men denne Fares hele Fylde udviklede sig, da Hildebrand, under Navn af Gregor VII. besteg den Romerske Stol. Sin Plan, almindeligen at indføre den allerede for længe siden af Paverne befordrede og forordnede ugifte Stand iblandt den samtlige Geistlighed, satte han for største Delen igjennem, skjøndt under mange Vanskeligheder *. En anden Plan, at fratage Fyrsterne Investiturretten, hvilken han angreb under Paastud af Simonie, fandt hæftig Modstand. Vel lovede Gregor, at løse Keiseren i

¹ Jeruden de i §. 59 N. 17. nævnte almindelige Skribenter; *Gregorii VII. Epistolae et decreta* — in Mansi ampliss. coll. Concil. Tom. XX. p. 55 sqq (Gregor's Dictatus). Leemets beskrivelser i Mabillon *Actis Sanctorum Ord Benedicti Saec. VI, P. II. p. 406.*

* Allerkængst varede det i Norden, inden Paverne kunde fratage Præsterne deres Hustruer, og de opnaaede aldrig deres Hensigt i samme Grad som i de sydligere Lande. Münters *Bevtræge zur Kirchengeschichte*, Pag. 331. *Priestereh. und Cälibat in Norden.*

Band og affætte ham fra sin Værdighed; og det lykkedes ham, ved snildt at benytte de gunstige Tidsumstændigheder, at tvinge Henrik IV. (A. 1077) til den meest bestæmmede Ydmygelse. Men Denne brød det afgangne Forlig, fremstillede en Modpave, og Gregor døde, fordreven fra Rom, 1085 i Salerno². Hos Kongerne af Frankrig og af England fandt han ikke for godt at fremføre sine Fordringer med lige Boldsomhed: imidlertid gif hans Hensigt uden Tvivl ud paa, at gjøre alle Tyrster til pavelige Vasaller³.

§. 117.

Investiturstridens Bedvarelse.

Gregors Esterfolgere Victor III. (d. 1087), Urban II. (d. 1099), og Paschalis II. (d. 1118) fortsatte Investiturstriden med stor Hæftighed. Henrik IV. modstod dem vel hæft, men maatte alligevel bukke under for sin Søn Oprør, hvilken dog som Keiser (fra 1105) snart blev en Modstander af Paven, isteden for en Allieret, og afgang Denne Investiturrettens Bevilgelse (A. 1111). Da Forliget snart

² Benno (Cardinal hos Modpaven Clemens III) de vita et gestis Hildebrandi P. libri II. *Melch. Goldasti Apologia pro Henrico IV. adversus Gregorii VII. criminationes.* Hanov. 1611. *Jac. Gretseri Apologia pro Gregorio VII.* — Opp. T. VI. — *Gregor VII. vom Grafen Muzzaelli* — i *Henke's Magazin* 2 B. S. 534. — *Apologie des Pabst Gregors VII.* Ein Versuch von J. Fr. Gaab. Tüb. 1792. 8. *Heinrich IV. und Gregor VII.* i *J. E. C. Schmidt Beyträge zur Geschichte des Mittelalters.* 1 Th. S. 149. *Joh. Voigt Hildebrand als Gregor VII. und sein Zeitalter.* 1815. 8. *J. M. Söttl Heinrich der Vierte.* München 1823. 8. *Jfr. Schlossers Weltgesch.* Bd. 2 Th. 2. S. 694 fg.

³ Forhold imod Spanien, Danmark og andre Lande. *Mathildis* Uro.

igjen blev brudt, vedvarede Striden, indtil Calixtus II. sluttede det Wormser Concordat (A. 1122), hvorved Stifternes Valgfrihed blev stadfæstet, og derimod Forlening med Scepteret indrømmet Keiseren ⁴. Allerede tidligere (A. 1107) havde den Engelske Konge Henrik den første opgivet Investiturrettet ⁵, hvis Udøvelse ogsaa ophørte i Frankrige. I det sidste Land fandt Urban og Paschalis ved Philip den første's Egteskabs=Skilsmisse Leilighed til at giøre sig frygtelige for Kongen med deres Band.

§. 118.

Korstog 6.

Imedens Investiturstriden varede, blev Orienten og Occidenten sat i Bevægelse ved et af de største Foretagender Hi-

⁴ Concordatet selv hos *Mansi Concil. T. XXI. p. 273 sqq.* — Om den hele Investiturstrid l. l. *Mascov Commentarii de rebus Imper. German. sub Henrico IV. et V. Lips. 1749.* 4. J. C. Herchenhahn *Sehde des Päpstlichen Stuhls mit der Kaiserkrone über die Investitur. Altenburg 1791. 8.* — Desuden Italiens og Tysklands Historieforfattere.

⁵ *Hume Geschichte von England. 1 B. S. 219.*

⁶ *Gesta Dei per Francos — a Jacobo Bongarsio. Hanov. 1611. 2 Voll. f.* — De Byzantinske Historieforfattere, især *Annae Comnenae Alexiadis* l. XV. — *Vita et res gestae Saladini auctore Bohadino edidit Alb. Schultens. Lugd. B. 1732. f.* *Frid. Wilken Commentatio de bellorum cruciatorum ex Abulfeda Historia. Goett. 1798. 4.* — *Wilken's Geschichte der Kreuzzüge nach morgenländischen und abendländischen Quellen. 1-6 Theil. Leipz. 1807-30.* — C. E. Maier's *Versuch einer Geschichte der Kreuzzüge. Berlin und Stettin 1780. 2 Bde. 8.* *Geschichte der Kreuzzüge. Leipz. 1782. 2 Bde. 8.* efter (*Mailly*) *Esprit des Croisades. Amst. et Par. 1780. 4 Voll. 12.* *Histoire des Croisades. par Michaud. Paris.*

istorien kan fremvise. Eremit Peter af Amiens (*Ambianensis*) opfordrede de vesterlandske Christne til at frie Jerusalem fra det Tyrkiske Herredømme, og Pave Urban II. understøttede disse Opfordringer paa Kirkeforsamlingerne i Piacenza og Clermont (A. 1095=1096). Utallige Mennesker bleve angrebne af en sværmerisk Iver for at deeltage i saadanne Tog til Christi Gre. En christelig Hær erobrede Jerusalem (A. 1099) og Gottfried af Bouillon (*God. Bullionæus, dux Lotharingæ*), blev den nye Stats Behersker. Men det nye Rige i Jerusalem ⁷, kunde ikke modstaae sine Tyrkiske Naboers Magt, uagtet ofte gjentagne Tog bleve foretagne til dets Understøttelse og Gjenoprettelse, Kun en lang og dyrekjøbt Erfaring kunde helbrede Europæerne for Lysten til disse Korstog, som dog have haft mange veldædige Følger for Culturen, for Videnskabernes Fremme, og Vesterlændernes Borgerfrihed ⁸.

§. 119.

Ridderordener (*Ordines equestres*) og Omvendelser.

Korstogene havde overhovedet en stor Indflydelse paa

⁷ Geschichte des christlichen Königreichs Jerusalem von K. A. W. Spalding. Berlin 1803. 2 Bde. 8.

⁸ Om Korstogenes Indflydelse paa Staternes Forandringer — i Cramers fortgef. Bossuet. 3 Th. S. 708. J. A. Kemers Udris des gesellschaftlichen Lebens in Europa. S. 376 ff. Jævnf. Herders Ideen zur Philos. der Gesch. 4r Th. S. 301 ff. (i Udg. af hans Samtlige Værk.) hvori den gavnlige Indflydelse af Korstogene meget indskrænkes. Og Heeren's Versuch einer Entwicklung der Folgen der Kreuzzüge für Europa. 1808. See ogsaa: Kleine historische Schriften. 3ter Th. Om de Nordiske Balfarter og Korstog: Bedel Simon sen's Udsigt over Nationalhistorien. 2 Deels 2 Hæfte Kbh. 1813. 8.

Riddervæsenet ⁹, og de gave tillige Anledning til nogle nye Ordners Stiftelse, som bestemte sig til Kamp imod de Baastroende. Johanniter = Ridderne erhvervede sig efter Tabet af Palæstina anseelige Godser i Europa ¹⁰. Tempelridderne (Templarii) gjorde det samme, men bleve undertrykte ved Kong Philip den Smuffes Gjerrighed, og ved Kirkeforsamlingen i Vienne (A. 1311) ¹¹. En endnu større Magt erholdt den tydske Orden, som ikke allene erhvervede sig anseelige Godser i Tydskland, men endog paanødte Preussenerne ¹² sit Herredomme, hvilken Uretfærdighed siden formil-

⁹ Das Ritterwesen des Mittelalters. Aus dem Franzöf. des Herrn Curne de Sainte Palaye — von D. Joh. Ludw. Klüber. Nürnberg 1786-91. 3 Bde. 8.

¹⁰ Histoire des Chevaliers Hospitaliers par M. de Vertot. Amsterd. 1732. 5 Voll. 8. Geschichte des Maltheferordens nach Vertot, (von Nießhammer). Jena 1792. 2 Bde. 8.

¹¹ Pierre du Puy Histoire de la condamnation des Templiers. A. Bruxelles 1751. 4. Statutenbuch des Ordens der Tempelherren, herausgegeben und erläutert von Fr. Münter. 1 Th. Berlin 1794. D. G. Moldenhawer Proceß gegen den Orden der Tempelherren. Hamburg und Kiel 1792. — Ueber die hauptsächlichsten gegen den Tempelorden erhobenen Beschuldigungen von Fr. Münter — i Hentes Neue Magazin 5 B. S. 351. — Histoire critique et apologetique de l'Ordre des Chevaliers du Temple de Jerusalem. Par R. P. M. l, Par. 1789. 2 Voll. 4. Raynouard (Seraffer til Traagedien: Les Templiers) Monumens historiques relatifs à la condamnation des Chevaliers du Temple. Paris 1813. v. Sammers nye Angreb paa Ordenen i *Mysterium Baphometis revelatum* (Grundgruben des Orients 6r Band. Wien Folio) gjendrevne af Raynouard (i *Journal des Savans*) og Münter (i et Program af 1819: *Symbola veteris ecclesiae artis operibus expressa*. 4to). Synf. J. Möllers Bemærkninger i *Theol. Bibl.* 19de Bind. 1821.

¹² *Raymundi Duellii Historia Ordinis Equitum Teutonicorum Viennae 1727 f.* Chph. Hartknoch Preussische Kirchen-

dedes ved den Cultur som fulgte med Christendommen og det tydske Sprog. For at undertvinge og omvende Lieflænderne, blev Sværddragenes Orden (*ordo Equitum ensiferorum*) stiftet, og siden efter forenet med den Tydske Orden ¹³. Ogsaa i Spanien bleve frigerste Ordener oprettede ¹⁴ til Strid mod Araberne, og ved disse Ridderes Hjælp lykkedes det de christne Konger stedse mere at indskrænke Arabernes Herredomme, indtil endelig Ferdinand den Katholske fordrev dem fuldkommen fra Spanien ¹⁵. Under denne Konge meente ogsaa Spanierne derved at give Amerikanerne en Erstatning for deres Undertrykkelse og Voldsomheder, at de paatvang dem den christelige Tro ¹⁶. — Andre Omvendelser, som foregik i dette Tidrum, vare ligeledes enten Virkninger af Magten, faasom hos Pommerne ¹⁷ og Finnerne ¹⁸ eller af politisk Plan, som hos Sagello og hans Litthauere ¹⁹,

historie. Frankf. 1686. Dan. Heinr. Arnolds Kirchengeschichte des Königreichs Preussen. Königsburg 1769. Histoire de l'Ordre Teutonique par un Chevalier de l'Ordre. A Paris et Rheims. 1784-90. VII. Voll. 8.

¹³ Gebhardi Geschichte von Liefland — in der Fortsetzung der allgemeinen Weltgeschichte. 50 Th. S. 314 ff.

¹⁴ Remers Abriss des gesellschaftlichen Lebens in Europa. I Th. S. 192.

¹⁵ Joh. Ferraras Geschichte von Spanien, übers. (Halle 1742: 60. 10 Th. 4.) 8 Th. S. 132 ff.

¹⁶ History of America by Will. Robertson. Basil. 1790 3 Voll. 8.

¹⁷ Christian Schöttgen Andenken der Pommerischen Bekehrung durch Bischoff Otto von Bamberg 1124. Stargard 1724. 4. Bekehrungsgeschichte der Pommeren zum Christenthume. Von Dr. P. F. Kanngießer. Greifswald 1824. 8.

¹⁸ Olof Dalin Geschichte des Reichs Schweden. 2r Th. S. 82 ff.

¹⁹ Fortsetzung der allgem. Weltgeschichte. 50 Th. S. 84 ff.

eller de havde dog ingen varig Virkning, saasom de pavelige Missioner iblandt Mongolerne og Tatarerne ²⁰.

§. 120.

Kamp imellem Keiser Frederik I. og Paverne.

I alle de nye omvendte Lande udøvede ogsaa Paverne deres Overmagt. Men selv i Italien var deres verdslige Herredomme ikke befæstet. De vare ikke allene indviklede i Stridigheder med de Normanniske Hertuger ²¹ deres Lehnsmænd, men ogsaa indskrænkede ved de mægtige Baroner i deres eget Land, og Arnold af Brescia (d. 1155) bragte dem i Frygt og Fare ²². Desuagtet fortsatte de deres høie Forsdringer mod de verdslige Regenter med Eftertryk, og for det meste med Held. Hadrian IV. af Fødsel en Englænder Breakspeare (d. 1159) blev uenig med den mægtige Keiser Frederik I. ²³, og hans Efterfølger Alexander III. (d. 1181) tvang Keiseren til at give efter. Under disse Stridigheder opstode de tvende fjendtlige Partier Welfer og Gibelliner, hvis Fejder hidroge faa meget til Italiens Odelæggelse ²⁴. Alexander gjorde sig i øvrigt mærkvaerdig der-

²⁰ *Moshemii Historia Tartarorum ecclesiastica.* Helmst. 1749.

²¹ *Monarchia Siciliae.* Giannone bürger. Geschichte 2 Th. S. 97.

²² *I. Dav. Koeler de Arnolde Brixienti Diss.* Goett. 1742. 4. W. J. Engelbreth om Arnolds af Brescias Stjebner og Læresætninger, i Sjæll. Landemodes Vidensk. Forhandl. 2 B. 1 S.

²³ Giannone Geschichte von Neapel. 2 Th. S. 256 ff. Samme Pave bortstjænkede Irland A. 1156 til Henrik II. Konge af England. Hume Geschichte von England. 1 B. S. 285.

²⁴ *De Societate Lombardorum libertatis causa* — in *Muratorii Antiquitt. medii aevi.* T. IV. p. 247. *De origine et progressu Gibellinae et Guelphae factionum.* ib. p. 603.

ved, at han tvang den Engelske Konge Hendrik II. til en ydmyg Bød over Thomas Beckets Død ²⁵.

§. 120 b.

De Nordiske Kirker.

Inden det 11te Aarhundrede's Udgang var Christendommen rodfæstet i Danmark, Sverrig og Norge, Evend Esritzen var en Ven af Geistligheden og Paven (Gregor VII.). Under ham og hans Eftermænd byggedes mange Kirker og Klostre *. I A. 1103 fik de nordiske Lande deres egen Erkebiskop, som tog sit Sæde i Lund **. Snart folte den norske og svenske Geistlighed sig ydmyget ved at staae under en dansk Prælat; og 1152 fik den norske Kirke, ved den pavelige Legat Nic. Brakspear (siden Pave under Navn Hadrian IV.) sin egen Erkebiskop (i Trondhjem o: Nidarosia), og faa Nar efter erholdt Sverrig ved samme Cardinals Foranstaltning sin Erkebiskop i Upsala; dog udvirkede Eskil ved sin Klogskab og Estergivenhed, at Erkebiskoppen i Lund skulde fremdeles være Primas Sveciæ, og hans Collega i Upsala modtage Pallium af ham (ikke af Paven). Under Korstogene viste ogsaa Nordboerne deres Iver for Christendommen; kun droge de sjældent til Palæstina, da de mange hedenste Folkeslag omkring Østersøen gav dem Anledning nok til Kamp og Strid for Troens Skyld ***. Danmark havde i Eskil, Absalon og Andreas Sunesen tre Erkebiskopper, hvis

²⁵ Hume Geschichte von England. 1 Bd. S. 251 ff. Sprengel's Geschichte von Großbritannien 1 B. S. 406.

* J. B. Daagaard om de danske Klostre i Middelalderen. Kbh. 1830. 4.

** Neumann Historia primatus Lundensis. Hauniæ 1799. 8

*** Vedel Simonsen om de nordiske Wallfarter og Korstog. Kbh. 1813 8.

Lærdom, Ridfærhed, Gudsfrugt og Patriotisme i de fleste Lande forgjæves seger sin Mage *. I Kampen med Hierarchiet snart seirede Nordens Konger, snart maatte de bukke under. To Gange blev Interdictet lyst over Danmark, første Gange ifølge Constitutionen til Weile af 1256; det varede 17 Aar (1258=1275); anden Gang i Anledning af Erik Menveds Strid med den myndige Erkebiskop Jens Grand (fra 1298 til 1303).

§. 121.

I n n o c e n z III.

Den pavelige Hoighed naaede sin høieste Spidse under Innocentius III. (Lotharius) A. 1198=1216, som ved Dristighed i sine Fordringer, og ved Lykke i at sætte dem igjennem, overgik alle sine Forgjængere ²⁶. Ham var det, der først forskaffede sig det fuldkomne Herredomme over Rom og de tilgrændsede Lande ²⁷. Et stridigt Keiservalg gav ham Leilighed til at opkaste sig til Dommer om, hvem Keiserkronen tilhørte, og den, som han havde givet den til, gjorde han den atter stridig ²⁸, saasnart Keiseren ikke vilde vise ham

* Eftills Levnet i J. Münters Beyträge zur Kirchengeschichte Absalon som Helt, Statsmand og Biskop af H. S. S. E s t r u p. Sorøe 1826. 8. Vita Andreæ Sunonis, scripsit. P. E. Müller. Hammæ 1830. 4.

²⁶ Epp. libri XI. Steph. Baluzius edidit. Per. 1682. 2 Voll. f. Noгле manglende Bøger har Dutheil udgivet i den 2den Tome af Diplomata, chartæ, epistolæ et alia documenta ad res Francicas spectantia. Paris 1791. f. Münter om Hierarkiets Fremgang under Pave Innocenz III. Kbhavn. 1784.

²⁷ Mich. Conr. Curtii commentarii de Senatu Romano post tempora reipublicae liberae. (Halae 1768. 8.) p. 421 sqq.

ubetinget Lydighed. Det lykkedes ham at see den græske Kirke sig for en stor Deel underlagt. Kong Johan af England kunde neppe gjengjelde den Tjeneste, som var viist ham, ved at modtage som Vasal sin Krone af Paven's Raade ²⁹. Kongerne af Leon og af Frankrig * maatte stjelve for hans Band, og hans Løne forlehnede nye Kongeværdigheder. Og saa som Ivrer for Kjætternes Forfølgelse og som driftig Lovgiver i Troessager gjorde denne Pave sig mærkværdig.

§. 122.

M u n k e.

For at opløste Paverne til en saadan Magts Hvide, viste i Særdeleshed Munkene ³⁰ dem betydelige Tjenester. Sammes Antal var ikke allene overmaade forøget, men ogsaa mange nye Ordener vare opkomne. Cistercienserne, som Robert af Milesme stiftede, fandt deels ved Bernhard af Clairvaur Anseelse, deels ved at underkaste sig Biskoppernes Jurisdiction, stort Bifald og udbredte sig hurtig ³¹. Carthæuserne, som Bruno stif-

²⁸ Heinrichs teutsche Reichsgeschichte. 3 B. S. 220 ff.

²⁹ Hume Geschichte von England 1 B. S. 345. Sprengels Geschichte von Großbritannien. 1 B. S. 490.

³⁰ K. Philip Augusts Egetskabs-Proces er fortalt af Engelstoft i Skriftet: Philip August K. af Frankrige og Ingeberg Prindsesse af Danmark. Kbhavn 1801.

³¹ §. 62 No. 20.

³¹ *Angeli Marique Cisterciensis — Annales a condito Cistercio.* Lugd. 1642.59. IV Voll. f. *Augustini Sartorii Cistercium bis tertium,* Pragae 1700 f. paa tydst 1707. *Bertr. Tissier Bibliotheca Patrum Cisterciensium.* Benev. 1660 sqq. fol.

tede ³², Præmonstratenserne, hvis Selstab Norbert oprettede ³³, og Carmeliterne, som nedstammede fra Berthold af Calabrien i 12te Aarhundrede ³⁴, fandt ligeledes let Indpas og Tilhængere. Augustiner = Eremiterne uledte deres Oprindelse fra den berømte Biskop af Hippo, men fik deres Indretning af Pave Alexander IV. A. 1266 ³⁵. Begjærligheden efter at stifte nye Ordener, og Letheden derved at finde Tilhængere, gif saa vidt, at Paverne selv fandt det nødvendigt at gjøre Indskrænkninger ³⁶, hvilke de dog ikke overholdt.

§. 123.

Dominicus og Franz af Assisi.

Svende Tigger = Ordener udmærkede sig dog fremfor alle de andre. Den ene stiftede Dominikus en Spanier (d. 1221.) og sammes Medlemmer kaldes Dominikaner, eller Prædikemunkene ³⁷. Den anden har Franz af Assisi

³² *Car. Jos. Marotii theatrum chronologicum sancti Carthusiensis Ordinis.* Taurini 1681 f. *Theodori Petreii bibliotheca Carthusiana.* Colon. 1609. 8. cf. *E. Launoii Opp.* T. II. P. II. p. 324.

³³ *Auberti Miraei Chronicon Praemonstratense.* Colon. 1613. 8.

³⁴ *Danielis a Virgine Maria speculum Carmelitarum, s. Historia Eliani ordinis.* Antv. 1680 f. — De Simonis Stochii viso etc. in *Joh. Launoii Opp.* T. II. P. II. p. 379.

³⁵ Endnu andre Ordener: Grandmontauer, Antoniter, Serviter, Trinitarier.

³⁶ Innocenz III. paa Kirkeforsamlingen i Lateran 1215. Gregor X. i Lyon 1274.

³⁷ *Anton. Senensis Chronicon fratrum praedicatorum.* Par. 1585. *Jac. Quetifii et Jac. Echardi scriptores Ordinis praedicatorum.* Par. 1719. 1721. 2 Voll. f.

(d. 1226) til Stifter, og Munkene af denne Orden kaldes Franziskaner eller Minoriter ³⁸. Begge begunstiges af Paverne ved høie Forrettigheder, og viste dem derfor store Tjenester ved ivrig Hengivenhed i at befordre deres Anseelse, ved Missioner og Kjetternes Bestridelse. Deres hurtige Udbredelse, deres Anseelse, deres Rigdomme og ulovlige Anmasselser opvakte Geistlighedens og de ældre Ordners Skinsyge ³⁹; Franziskanerne og Domikanerne misundte hinanden indbyrdes, og i Franziskanerordenen selv opkom langvarige indvortes Stridigheder, som endtes med et Schisma ⁴⁰.

§. 124.

Band. Interdict. Inquisition.

Paverne havde desuden flere Midler til at seire over enhver Modstand. Kirkeband blev frygteligere derved, at Paverne erklærede, at Uduelighed til alle borgerlige Forretninger var en Følge deraf; at de affatte Konger, og løste Undersaatterne fra deres Troeskabs=Eed *. Bandsættelsen blev for-

³⁸ Annales Minorum — auctore Luc. Wadding, ed. 2. cura Jos. Mariae Fonseca, Jos. Maria d'Ancona et Joh. de Luca. Rom. 1731-47. XIX Vol. f. Luc. Wadding scriptores Ordinis Minorum. Rom. 1650. Joh. a Divo Antonio Bibliotheca universa Franciscana. Madr. 1732-1733. III. Voll f.

³⁹ Stridigheder med Universiteterne. Wilhelm af St. Amour. Franziskanernes Portiuncula=Ufsad. Deres Indledning til det ewige Evangelium. *Liber conformitatum*.

⁴⁰ En Efterligning af Franziskanerne var de mindste Brødres Orden, stiftet af Franz af Paula (d. 1507). Almeennyttigere vare Canonici communis vitæ, som havde Gerhard (d. 1384) til Stifter.

* Ved deres Nuncier og Legater, hvortil ofte ringe Munk, ofte de fornemteste Prælater bleve udnævnte, bleve deres

stærket ved Interdictet, som ramte det hele Land, hvis Fyrste af Paven var bandsat, og det gjorde saameget større Virkning ⁴¹ paa Folket, da dette var vant til Religionens sandseelige Pragt, hvilken under Interdictet bortfaldt. Inquisitionen, hvortil Innocenz lagde Grunden, og som blev oprettet af en Synode i Toulouse A. 1229 ⁴², kunde strax i Begyndelsen undertrykke enhver Undersøgelse af Pavens ulovlige Paaastande ⁴³. Hvor dette Hjelpemiddel ikke var tilstrækkeligt, lode Paverne prædike Korsset, for at opfordre alle fromme Christne til at udrydde de Gjenstridige ⁴⁴. Ligesom

Befalinger bragte og udførte over hele Europa. Jævnf. Mosers Geschichte der Nunciaturen in Deutschland. 2 B. Frankf. 1677. Om de pavelige Nuncier i Danmark og Norge, i Münters Magazin für Kirchenrecht und Kirchengeschichte des Nordens, 1 Th.

⁴¹ S. s. 101. Nr 47. Jos. Babor's Ursprung, Fortgang und Schicksale der Excommunication und des Interdicts unter den Christen. Olmütz 1792. 8.

⁴² *Phil. a Limborch* Historia Inquisitionis. Amstel. 1692. f. *Bakers* vollständige Historie der Inquisition, aus dem Englischen. Copenhagen 1741. 8.

⁴³ Inquisitionen i Spanien siden 1480. Ferreras Historie von Spanien. 7 B. S. 578. Sammlung der Instructionen des Spanischen Inquisitionsgerichts aus dem Spanischen übers. von J. D. Reuß, nebst einem Entwurf der Geschichte der Spanischen Inquisition von L. E. Spittler. Hannover 1788. 8. Histoire de l'inquisition d'Espagne. Par. Dr. *I. A. Llorente*. 2 Edit. Par. 1818. 4 Voll. 8. Udtog deraf i *J. Möllers* Theol. Bibl. 17de Bind.

⁴⁴ Krige imod Greven af Toulouse. Historie des Comtes de Toulouse par *Guill. Carcl.* Toul. 1623. f. Histoire generale de Languedoc — (Par. 1740-45. V. Voll. f.) T. 3 et 4. — Krig imod Stedingerne. *I. D. Ritter* Diss. de pago Steding et Stedingis secul. XIII. haereticis. Wittenb. 1751. 4. *C. Am. Scharling* de Stedingis Hafniae 1828. 8.

de ved alle disse Midler kunde skræffe og straffe deres Medstandere, saaledes manglede de heller ikke Leiligheder til at betenne deres Tilhængere, da de begyndte at bortgive de geistlige Embeder med Valgrettighedens Krænkelse, og deres Indkomster, forøgede ved mange Slags Afgifter, stedsse flod rigere.

§. 125.

Pavernes vedvarende Kamp med Tyrsterne.

Keiser Frederik II. som var bleven ophøiet af Innocenz III., kom i Strid med dennes Efterfolgere Honorius III. (d. 1227), Gregor IX. (d. 1241) og Innocenz IV. (d. 1254); og Pavernes Had til det Schwabiske Keiserhuus ophørte ikke forend med sammes Undergang (A. 1268) ⁴⁵. Men den over alle Grændser drevne Magt nærmede sig sit Fald. Vel fremtraadte endnu Bonifacius VIII. (A. 1294=1303) med stor Driftighed imod Kongen af Frankrig, men den statsflogne Konge vidste at tilintetgjøre Pavens Foretagender, og felelig at tugte ham selv ⁴⁶. — Ja han bragte det saa vidt, at Clemens V. (A. 1305) forflyttede sin Bopæl til Avignon ⁴⁷, hvorved Paverne bleve afhængige af de franske Konger, og tabte en Deel af deres Anseelse i Italien. Clemens's Efterfølger Johan XXII. (A. 1314 = 1338) havde bitre

⁴⁵ *Gianone Geschichte von Neapel. 2 Th. S. 380 ff. Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit, von Fr. v. Raumer. 6 Theile. Leipz. 1823-25. 8.*

⁴⁶ *Histoire du différent de Philippe le Bel et de Boniface VIII. Par. 1655. fol. — Adrien Baillet Histoire des démêlés du Pape Boniface VIII. avec Philippe le Bel. Par. 1718. 12.*

⁴⁷ *Vitae Paparum Avenionensium — edidit Steph. Baluzius. Par. 1693. 2 Voll. 4. Histoire des Souverains Pontifes, qui ont siégé à Avignon. A Avign. 1777. 4.*

Fejder med Keiser Ludvig af Bayern, gjorde sin egen Rettroenhed mistænkt, og sig selv forhadet ved Udsuelfer. Hans anden Efterfølger Clemens VI. (1342-1352) fortsatte Striden med Keiseren og Udsuelferne, men havde Meie med at forsvare sit Herredømme over Rom ⁴⁸.

§. 126.

Paveligt Schisma.

Paverne havde ved deres vilkaarlige Bortgivelse af geistlige Embeder i alle Lande (Provisioner, Reservationer, Expectativer, Commender), og ved deres uudsømmelige Opfindelsebaand i nye Afgifter (Cancellier og Bodstatter ⁴⁹, Dispensationer, Afslad, Eremtioner, Annater o. s. v.), paalagt Folkene en næsten utaalelig Byrde ⁵⁰. Endnu mere leed deres Anseelse ved deres eget Schisma, som ei udeblev, ihvor omhyggelige Forordninger endog Nikolaus II., Alexander III. og Gregor X havde givet, for at forebygge stridige Valg. Da nemlig Gregor XI. døde A. 1378 i Rom, hvorhen han var fort tilbage, valgte Cardinalerne vel Urban VI., men en stor Deel af dem erklærede Valget for afstrunget, og ophjædede Clemens VII. til den pavelige Værdighed. Imellem disse Paver, hvoraf den ene boede i Rom, den anden i Avignon, og som gjensidig satte

⁴⁸ Oprør af Nikol. Rienzi d. 1354. Petrarca's Opfordring til Paven at vende tilbage til Rom. Curtii commentarii de senatu Romano p. 595 sqq.

⁴⁹ Bayle Dictionnaire Art. Bauck et Pinet. Marchand Diction. T. II. p. 270.

⁵⁰ Klager som førtes derover. Bernhard af Clairvaux. — Robert Grossthead d. 1253. The life of Robert Grossteste by Samuel Pegge. Lond. (Uden Aarstæl) 4.

hinanden i Band, deelte de christelige Riger sig, og Schismaet blev fortsat ved nye Valg efter begge de Stridendes Død.

§. 127.

Kirkeforsamlinger i Pisa og i Kostniz.

Alle Forsøg, som gjordes for med det gode at bilægge et Schisma, der satte hele Europa i Forvirring, bleve for-gjæves, og man tog nu sin Tilflugt til en almindelig Kirkefor-samling, som Cardinalerne foranstaltede til Pisa A. 1409 ⁵¹, hvorved Schismaet dog ikke blev hævet, men endog gjort stør-re; thi tre Paver gjorde nu paa eengang Fordring paa Thro-nen. Endelig gjorde Kirkeforsamlingen til Kostniz ⁵², (Conc. Constantiense) Ende paa dette Schisma, affatte tvende Pa-ver, antog den tredies Aftakelse, og valgte Martin V. Til-lige blev de almindelige Kirkeforsamlingers Dommerrettighed over Paven fastsat, meget talt om en Kirkeforbedring, men lidet udført; derimod Böhmeren Johan Huffs fordømt og henrettet, hvem hans ligesindede Ven Hieronymus fulgte paa Baalet.

§. 128.

Kirkeforsamlinger i Basel og Florenz.

I Kostniz var Kirkens Forbedring bleven udsat til en nye Kirkeforsamling, som ogsaa efter mange Sinkelser endes-

⁵¹ Histoire du Coucile de Pise par *Jaques Lenfant*. Amst. 1724. 2 Vol. 4. *Mansi Concil.* Tom. XXVI. p. 1131 et Tom. XXVII. p. 1. sqq.

⁵² *Magnum oecumenienm Constantiense concilium* — opera *Herm. von der Hardt*. Francf. et Lips. 1700. VI Voll. f. T. VII. Berol. 1742. — *Mansi Concil.* T. XXVII. p. 519 et S. XXVIII. q. 1-956. — *Histoire du Concile de Constance*

lig kom sammen i Basel A. 1431 ⁵³ (*Conc. Basileense*). Her bleve nogle af Pavernes hidindtil udøvede Forrettigheder affskaffede, og endnu flere Indskrænkninger af den pavelige Magt forberedede, men just derover kom Forsamlingen i Strid med Pave Eugenius IV., og den blev ført med megen Hæstighed paa begge Sider. Paven sammenkaldte en nye Kirkeforsamling, for at veie op mod den Baselske, i Ferrara, hvilken blev forlagt til Florenz ⁵⁴, (*Conc. Florentinum*) og sluttede der en Forening med Grækerne. — Kirkeforsamlingen i Basel affatte derimod Eugenius IV. og valgte Felix V. i hans Sted, men kunde ikke bringe sine vidtudstrakte Planer til Udførelse, da den blev forladt af Keiseren og sine fleste Tilhængere.

§. 129.

Paverne efter den Baselske Synode.

Iblandt de følgende Paver gjorde Nikolaus V. (d. 1455) sig mærkværdig derved, at han bilagde det nye Schisma, og begunstigede Videnskaberne, og Pius II., (Ceneas Sylvius (d. 1474), ved sin Lærdom, Snildhed og sine liberale Grundsetninger, men som han, efter at være bleven Pave, selv fordømte. De følgende Paver bidroge ved deres slette Sæder og vilkaarlige Regjering ikke lidet til at nedsætte deres Værdighed og at gjøre den forhadt. Paul II. (d. 1471)

par *I. Lefant*. Amstel. 2 Voll. 4. Geschichte der großen allgemeinen Kirchenversammlung zu Konstanz von Caspar Royco. 2te Aufl. Wien 1782-85. 4 Th. 8.

⁵³ *Mansi Concil.* Tom. XXIX-XXX. *Histoire de la guerre des Hussites et du Concile de Baste* par *I. Lefant*. Amst. 1731. 2 Voll. 4. Supplement — par *I. de Beausobre*. A Lausanne 1735.

⁵⁴ *Mansi Conc.* Tom. XXXI p. 459 sqq.

var en Fjende af de Lærde; Sirtus IV. (d. 1484) hengiven til Nepotismen, Alexander VI. (d. 1503) besudlede sin Regjering med de skjændigste Udsøvelser og Forbrydelser, og Julius II. under hvem Luther besøgte Rom, (d. 1513) søgte en Ære i at glimre som Krigshelt. Han førte de hæftigste Stridigheder med Kongen af Frankrige. Klager og Besværinger over Paverne bleve den Gang stedse hyppigere og frimodigere foredragne.

§. 130.

Kirke-regjering.

I hele dette Tidrum gjaldt Paverne for Kirkens Overherrer; kun stred man undertiden om, enten de vare en almindelig Kirkeforsamling underkastede eller ikke. Forskjellige Lande søgte at sætte Grændser for Pavernes Indgreb ved Anordninger eller Foreninger, iblandt hvilke i Særdeleshed fortjener at bemærkes den pragmatiske Sanction i Frankrige, i hvis Sted dog siden Concordatet af 1516 traadte ⁵⁵, og de tydske Concordater, ved hvilke den indolente Keiser Frederik III. opoffrede de Rettigheder, som den tydske Kirke paa Concilierne i Kostniz og Basel havde faaet tilbage ⁵⁶.

⁵⁵ Histoire du Droit public eclesiastique françois — par D. B. (du Boulay). à Londres. 2 Vool. 12.

⁵⁶ Joh. Horix concordata nationis Germanicae integra. Fref. et Lips. 1771-73. 3 Tomi. 8. (Ei.) Ad Concordata nationis Germanicae integra Docum entorum fasc. 1.3 ib. 1775-77. — Sanctio pragmatica Germanorum illustrata. edidit Chr. Guil. Koch. Argent 1788. 4. (Spittler's) Geschichte der Fundamentalgesetze der deutschen katholischen Kirche im Verhältniß zum Römischen Stuhl — i Götting. Magazin 1 B. 2-3 St. und 4 B. 1 St.

Under pavelig Høihed ⁵⁷ blev Kirken regieret af Patriarker, Erkebiskopper og Biskopper, som efter Reglen bleve valgte af Domkapitlerne, og ansaae for det meste deres Embeder allene som rige Præbender, uden at bekymre sig om Opsynet over Kirken ⁵⁸. Den lavere Geistlighed var for største Delen uvidende, tilfreds med, mekanisk at forrette de kirkelige Ceremonier, og nedsjunken til en forargerlig Usædelighed. Geistligheden stræbte stedse efter at gjøre sig uafhængig af den verdslige Regjering, og det lykkedes den under svage Regenter; men modige Fyrster saasom Edvard I. og III. i England Sverre i Norge, Baldemarerne i Danmark, vidste at holde dem i Lydighed.

§. 131.

Kirkelove.

Mængden af Kirkelove tjente kun lidet til at forebygge Geistlighedens Uordener. Af dem forfærdigede Tvo Biskop af Chartres (d. 1115) tvende nye Samlinger ⁵⁹. Men Munken Gratian (d. 1158) fordunklede alle tidligere Samlere ved sin concordia discordantium canonum, som efter Pavernes Ubefaling blev forklaret paa Universiteterne, og brugt selv i verdslig Rettergang. Til dette Værk kom endnu Dekretalerne, som Pave Gregor IX., Bonifacius VIII. Clemens V., Johan XXII. og andre lode samle, og som udgjøre tilligemed hiint Værk Corpus juris canonici ⁶⁰,

⁵⁷ Casus reservati. Causae majores. Appellationer.

⁵⁸ Ansættelse af Vicarier, Officialer, Nonresidens, Sorening af flere Præbender.

⁵⁹ Pannormia, Decretum. — Opera omnia. Par. 1647. fol.

⁶⁰ Corpus juris canonici *Just. Genn. Boehmer* recensuit. Halae 1747. 2 Voll. 4.

hvilket erholdt den største Anseelse, fandt mange Fortolkere, og bidrog ikke lidet til det pavelige Herredømmes Besættelse. Iblandt Grækerne var Johan Zonaras og Theodor Balsamon ⁶¹ de berømteste Skribenter om Kirkeretten.

§. 132.

Kirkeskikke.

Man beholdt ei allene den Mængde af udvortes Skikke, som tidligere vare indførte ved Gudstjenesten, men forøgede dem endog med nye. Mange nye Fester bleve indførte. Kors= togene gave Anledning til mange Reliquiers ⁶² Opfindelse, med hvilke man berigede Kirkerne, og fielden opkom Tvivl om saadanne Reliquiers Ægthed ⁶³. Gudstjenesten blev hos Vesterlænderne holdt i det Latinske Sprog ⁶⁴, og den Romerske Liturgie fortrængte efterhaanden mere og mere alle andre. Daaben blev nu forrettet ved Besprængelse. Læren om Transubstantiationen, som var bleven herskende, frembragte mange Forandringer i Ceremonierne ved Nadveren, f. Ex. at Berne=Communionen blev afføffet ⁶⁵, at Sakra=

⁶¹ Zonaras d. efter A. 1118, Balsamon efter 1192. Begges Skrifter om Kirkeretten i *Guil. Beveregii Synodico s. Pandectis Canonum*.

⁶² *J. Henr. Jungii disquisitio antiquaria de reliquiis et profanis et sacris et earum cultu*. Hanov. 1783. 4.

⁶³ *Guilberti* (d. 1224) de pignoribus sanctorum l. IV. in *Opp. studio Lucae d' Achery*. Lutet. 1651. f.

⁶⁴ §. 100. N. 42.

⁶⁵ *Petri Zornii Historia Eucharistiae infantum*. Berol. 1736. 8.

mentet blev tilbødet ⁶⁶ og Kalken unddraget Lægmand ⁶⁷. Møsserne, i Særdeleshed Sjelemøsserne, blev hyppigere og mere indbringende ⁶⁸. I blandt de Liturgiske Forfattere gjorde Rupert af Duyz ⁶⁹ og Wilhelm Duranti ⁷⁰ tilligemed Andre sig berømte.

§. 133.

De Christnes religiøse Tænkemaade.

Da Folkets Underviisning enten blev forsomt eller meddeelt paa en usel Maade ⁷¹; da Folket var udeløst fra Bibelen's Læsning ⁷², saa kan man forud vente Uvidenhed og Overtroe som uundgaaelige Virkninger deraf. Overtroen, saaledes som den herskede i forrige Periode, vedblev for største

⁶⁶ De adoratione Eucharistiae libri II. — auctore *Jac. Boileau*. Lutet. 1685. 8. Cramer i Førtsettelsen af Bessuet. 5Th. 1 B. S. 299 ff.

⁶⁷ Geschichte des Kelchs im Abendmahl von L. E. Spittler. Lemgo 1780. 8.

⁶⁸ J. 100. N. 43.

⁶⁹ D. 1135. De divinis officiis l. XII. — in *Melch. Hittorpii* de divinis cathol. Ecclesiae officiis — Patrum et Scriptorum eccles. libris. Par. 1624. f.

⁷⁰ D. 1296. Rationale divinatorum officiorum. Lugd. 1672. 8.

⁷¹ Apologie pour Herodot par *Henri Etienne*. A la Haye 1735. 3 Voll. 8.

⁷² S. J. 110. N. 83. Dog havde intet almindeligt Forbud imod Bibellæsning, hvorfor den ogsaa hiit og her iblandt Catholikerne (for ikke at tale om Valdenserne og Andre) fandt Sted. Flere nye Oversættelser af Bibelen gjordes, dog kun efter Vulgata s. Ex. den ælfeste Danske, udgivet af C. Molbeck. Kbh. 1828. 8. Folkets Underviisning bestod ellers i at lære Credo (det apostoliske Symbolum), Fader Vor og de 10 Bud udenad.

Delen, og blev tildeels forpget med nye Urter. Af Helgene fik man jo længere jo flere, fra Alexander III. af droge Paverne disses Kanonisation udelukkende til sig ⁷³. Legenderne ⁷⁴, som man fortalte eller opskrev om dem, blev læste med Begierlighed og Beundring. Foregivne Aabenbaringer, saasom den hellige Hildegardis og Brigittæ, fandt Opmærksomhed og villigt Bifald ⁷⁵. Mirakler (som Mariæ Huses Forfløttelse til Loretto) blev fortalte i Mængde. Munkelivet blev betragtet som den fuldkomneste Levemaade og tit kaldet religio. Selvplagelser blev anbefalede som et sikkert Middel til Dyd og Salighed, og Hudfletternes Raseri gif saa vidt, at man maatte standse dem ved offentlige Anstalter ⁷⁶. Da Almuereigionen blot var indskrænket til Lydighed mod Geistligheden og til mekaniske Ovelser, da den lod Hjertet blive koldt og tomt, saa heldede de bedre tænkende Mennesker til Mysticismen.

§. 134.

De Christnes Sæder.

Uagtet der endnu stedse forefaldt hyppige Exempler paa Naahed og Barbarie, saa gjordes dog i denne Periode vigtige

⁷³ Oratio de origine *ΑΠΟΘΕΩΣΕΩΣ* seu canonisationis in Ecclesia Romana — in *Franc. Buddei* Miscellaneis sacris (Jenæe 1727. 4.) P. I. p. 463. Acta Sanctorum Ordinis Benedicti saec. V. Praefat. p. LVII.

⁷⁴ Aurea Legenda af Jacob de Voragine d. 1298.

⁷⁵ *Mart. Chladenii* Diss. de visionibus Hildegardis. Vitteemb. 1716. Ej. Diss. de revelationibus Brigittæ Suecicae. ib. 1715. Om de nordiske Hellige Jo. Vastovii vitis aquilonia s. vitae Sanctorum regni Sveo-Gothici. Upsal 1718. 4.

⁷⁶ (*Jac. Boileau*) Historia Flagellantium. Par. 700. 8. *Christ. Schoettgenii* de secta flagellantium commentatio. Lips.

Skridt til udvortes Ordens Haandhævelse. Statsforfatningerne bleve mere regelmæssige, Privat=Fei=derne bleve ophævede og en ordentligere Retspleie indført; Ordalierne ophorte efterhaanden, Borgerstanden erhvervede sig Forrettigheder og Indflydelse, især i Italiens og Tydsklands frie Stæder, hvorved den undgik Adelsens Undertrykkelse, og Borneedskabet (*adscriptio glebæ*) blev hiit og her formildet ⁷⁷. Men ligesom ved Christendommens milde Aand disse Fremskridt til Oplysning og Frihed befordredes, saaledes standsedes de paa mange Steder ved Uvidenhed og Fordomme. De mange Forsoningsmidler for Synder, som man havde i forrige Tidsalder indført, vedvarede ei allene, men der kom endog nye til. Iblandt disse var den almindelige Aflad (*indulgentiæ plenariæ*) skadeligst, som Paverne først bevilgede Pillegrimmerne, siden ogsaa Andre. Den blev første Gang uddeelt ved den Romerske Jubelfest, som Bonifacius VIII. stiftede A. 1300, og som Clemens VI. bestemte skulde vende tilbage hvert 50de, Urban VI. hvert 33, endelig Paul II. hvert 25 Aar, hvorved det er forblevet (*annus sanctus*). Endelig sendte Paverne Afladspredikanter omkring i Landene. Ved disse Indulgenzer, og ved dem, som Paverne bevilgede Tiggerordnerne, blev den gamle Kirketugt ganske forandret, og Forbrydelsers overmaade begunstigede. Den Rige torde endog haabe at kjøbe sig fri fra Straffen for himmeltraabende Synder ⁷⁸.

1711. 8. E. G. Berstemann Geschichte der christl. Geistesgesellschaften i Skandinavien u. Tyschirners Archiv. 3r Band 1816.

⁷⁷ Remers Abriss des gesellsch. Zustandes von Europa. 2 Bde. Braunschweig 1792.

⁷⁸ Lettres historiques et dogmatiques sur les Jubilés et les Indulgences par Charles Chais à la Haye 3 Voll. 8.

§. 135.

Kirkelære.

Kirkelæren beroede endnu bestandig paa Traditionen, samt paa Kirkeforsamlingernes og Kirkefædrenes Anseelse. Men nu optraadte Paverne ogsaa som useilbare Lovgivere i Troesfager. Innocenz III. gik deri dristigst til Værks. Ved ham blev Læren om Transsubstantiationen ophøiet til en kirkelig Troesartikel ⁷⁹, og til Ære for denne Lære blev Christi Legems Fæst foranlediget ved Juliane af Lüttich, og stadfæstet ved Urban IV. A. 1264 ⁸⁰. Det hemmelige Skriftemaal (*confessio auricularis*) gjorde Innocentius ligeledes til en Troesartikel ⁸¹. At tælle syv Sakramenter, blev fra Peter den Lombarders Tid af almindeligt, og Boden, om hvis Indretning man gav omstændelige Forskrifter ⁸², var et af disse. Attraae efter at grundfæste Uflad dogmatisk avlede Forestillingen om en Skat af gode Værker, hvilken Clemens VI. A. 1349 gav kirkelig

De redemptione peccatorum — et indulgentiarum origine — in *Muratori* Antiquitatt. Italiae medii aevi. Tom. V. p. 709 sqq.

⁷⁹ *Mansi* Concil. Tom. XX. p. 981 sqq. *Joh. (Cosiui)* Historia Transsubstantiationis papalis. Lond. 1675. *I. G. Walchii* Historia transsubstantiationis Pontificiae — in *Miscellaneis sacris*. (Amstel. 1744) p. 205.

⁸⁰ *Joh. Zuingeri* tractatus historico theologicus de festo corporis Christi. Basil. 1685.

⁸¹ *Mansi* l. c. *Joh. Launoi* explicata Ecclesiae traditio circa canonem Conc. Lat. Omnis utriusque sexus in *Opp. T. T. I. P. I* p. 244.

⁸² *Raimundi de Pennaforte* summa de casibus poenitentialibus. Rom. 1603.

Anseelse ⁸³. Det mellem Dominikanerne og Franziskanerne stridige Spørgsmaal angaaende Mariæ ubesmittede Undfangelse vovede Paverne ikke at afgjøre ⁸⁴. — Alle de, som ikke stemte overeens med denne Kirkelære, bleve undertrykte og forfulgte. Jøder og Muhamedaner maatte lide, naar de stode under kristeligt Herredomme ⁸⁵. En endnu haardere Skjebne maatte de saa kaldte Kjættere friste ⁸⁶.

§. 136.

Katharer og beslagtede Partier.

Jo mere Kirken og Religionslæren udartede, jo mere Lærerne, i Særdeleshed Paverne, bleve forargelige ved deres Herkesyge og Gierrighed, desto lettere formerede sig Saadannes Antal, som vare utilfredse med den herskende Lære og Forsatning. Katharerne §. 107. udbredte sig videre, men bleve paa det hæftigste forfulgte ⁸⁷. De deelte sig i deres

⁸³ Extrav. commun. l. V. tit. 8. c. 2.

⁸⁴ *Frid. Vlr. Calixti* h. *Mariae virginis immaculatae conceptionis Historia*. Helmst. 1696. 4.

⁸⁵ Jødernes Forfølgelser i Tydskland, England, Frankrige og Spanien.

⁸⁶ *Almindelige Skrifter om denne Tidsalders Kjættere: Collectio judiciorum de novis erroribus, qui ab initio XII. saeculi usque ad a. 1735 in Ecclesia proscripti sunt — opera Car. du Plessis d'Argentré*. Par. 1728-36. III. Vol. f. Joh. Conr. Hüßlins *Kirchen- und Regershistorie der mittleren Zeit*. Frankf. und Leipz. 1770.74. 3 Th. 8.

⁸⁷ *Monetae Cremonensis — adversus Catharos et Valdenses* l. V. edidit atque illustravit *Thomas Augustin. Richinus*. Rom. 1743. *Raineri Sacchoni* summa de Catharis et Leonistis in *Martene et Durandi* novo thesauro Anecdotorum T. V.

Meninger og iblandt dem gav Peter af Bruis (P. Bruisius) d. 1130 og en Munk Henrik d. 1148. særegne Partier Navn. Den frie Lands Brodre og Søstre (Begharder, Begutter, Beguiner, Turlupiner) stræbte efter en mystisk Forening med Gud, foragtede den offentlige Gudstjeneste, Kirkes Lov og Skikke, men maatte ogsaa sole Inquisitionens tunge Haand ⁸⁸. Under deres Navn bleve undertiden og andre Sværmere indbefattede, saasom Apostelbrodrene ⁸⁹, og det imod Pave Johan XII. oprørske Partie af Franziskaner (Spiritualer, Fratriceller). — I den græske Kirke bleve Bogomilerne, som havde Basilius til Stifter, og hvis Lære skal have nærmet sig den manichæiske, undertrykte ved Bøld ⁹⁰. I det fjortende Aarhundrede blev denne Kirke sat i Bevægelse ved Striden om Hesykasterne, som fandt en Anklager i Munken Barlaam, men en Forsvarer i Gregor Palamas, Erkebisp af Thessalenika ⁹¹. Barlaam kaldte dem spottende af deres Henskuen paa Navlen *Ομφαλοφύκτες*: umbilicanimos.

§. 137.

Baldenser. Albigenfer.

Gjennemtrængt af Følelse for, hvor lidet den da værende

⁸⁸ Jo. Laur. Moshemii de Beghardis et Beguinabus commentarius, edidit et locupletavit Ge. Henr. Martini. Lips. 1790. 8.

⁸⁹ J. Lor. von Mosheim Versuch einer unpartheyischen Kezbergeschichte (Helmsfadt 1746. 4.) S. 185 ff.

⁹⁰ Jo. Christoph Wolf Historia Bogomilorum. Viteb. 1712. 4. Chr. Aug. Heumann Prodrromus Historiae Bogomilorum criticae — in ejus nova Sylloge Dissertt. P. II-

⁹¹ Leonis Allatii de perpetua consensione Eccles. orient. et occident l. II. c. 22. Petavii dogmat. theol. T. I. p. 76.

Kirke=Religion bidrog til sand Fromhed, begyndte Pierre Vaud (P. Valdis) (1170) at drive paa praktisk Religiositet og strænge Sæder, og fandt et meget udbredt Bifald. Hans Tilhængere, som efter ham bleve kaldte Waldenser, søgte at bringe den christelige Lære og Kirkeforfatning nærmere til dens oprindelige Simplicitet, brugte flittig Bibelen, oversatte den i Landets Sprog, og ivrede mod Pavernes og den øvrige Geistligheds Herskelyste og Udsvævelser. I hvor grusomt Inquisitionen gik til Værks mod Waldenserne, som for det meste boede i det sydlige Frankerige og i Over=Italien, saa formaade den dog ikke at bevirke dette Parties fuldkomne Udryddelse ⁹². — En Mængde Mennesker, som boede i den franske Provinds Langvedoc, og vare hengivne deels til Manichæiske, deels til Arianske, deels til Waldensiske Meninger, fik, da de stemmede overeens i de pavelige Lærdømmes Forkastelse, det fælleds Navn Albigenfer. Da Greven af Toulouse Raymond VI. beslyttede dem, saa opvakte en formelig Rjætterfrig imod dem, som endtes 1229 med Raymond VII's Overvindelse, og utallige Albigenfers Henrettelse ⁹³.

§. 138.

Witlif.

Opbragt over Tiggermunkenes Uvæsen, fremtraadte Eng=

⁹² Foruden Moneta og Sacconi s. 136 N. 87. Histoire Ecclesiastique des Eglises reformées en quelques vallées de Piedmont par Pierre Gilles. A. Gen. 1655. 4. Histoire générale des Eglises evangeliques des vallées de Piemont, ou Vaudoises par Jean Leger, a Leyde 1768. fol. paa Tydsk. Breslau 1750. Histoire des Albigeois et des Vaudois par Benoist. Paris 1691. 12.

⁹³ §. 134. N. 43. — Histoire des Albigeois par Jean Chassanion. 1559. I. Busnage Histoire de l'Eglise T. II. p. 1407 sqq.

lænderen Johan Wiclif som Kirkesystemets og det pavelige Hierarkies dristige Modstander. Just hans Tidssalder's Uudlings-Meninger om Bredforvandlingen i Nadveren, om hemmeligt Skriftemaal, om Geistlighedens mangfoldige Ordener, om Afslad, og om Pavernes Magt bleve af ham bestredne med usædvanlig Frimodighed, og Geistlighedens forvandrede Tilstand tilligemed dens Feil uden Skaansel paaanfet. Desuden drev Wiclif paa, at man skulde forkaste Traditionen og holde sig ene til den hellige Skrift, og han oversatte denne i det engelske Sprog *, I hvor forbittret Geistligheden var over alt dette, i hvor ivrigt Paverne trængte paa hans Forbømmelse, fandt han dog mægtige Beskyttere, og endte sit Liv i Nødsighed A. 1387 **. Uagtet hans Tilhængere maatte taale haarde Forfølgelser, slog dog den Sæd, han havde udsæet, Rodder endog i fjerne Egne ⁹⁴.

§. 139.

Hussiter.

De betydeligste Virkninger af Wiclifs Lære viste sig i Bøhmen, hvor der desuden havde hersket en større Frihed end i andre Lande. Her vovede Johan Huss fra Hussi-

* The new Testament from the Vulgate, with Lewis's Hist. of the Engl. Bible Lond. 1731. fol. cf. Wharton auctar. Usset de scripturis et sacris vernacul. p. 432.

** Dette Aarstal er laant af Milners History of the Church IV. Voll. p. 124. Müncher, Henke, Water it. have urigtigen 1384.

J. M.

⁹⁴ Joh. Wiclif Dialogorum libri IV. Franc. et Lips. 1753. 4. — The History of the life and the sufferings of I. Wicliff by John Lewis. Lond. 720. 8. Wilh. Gilpin's Biographie — der bekendtesten Reformatoren vor Lu-

nek at angribe Geistligheden, at forsvare Wiclifs Skrifter, og at sige Paverne ubehagelige Sandheder; fandt derhos iblandt Bohmerne villige Tilhørere, ja blev endog beskyttet af sin Konge. Overbevist om sin Uskyldighed, drog han trostigt til Kirkeforsamlingen i Kostoniz, for der at aflægge offentlig Regnskab for sin Lære, men blev sat fangen, fordi ogsaa Privat=Lidenstaber vare i Spillet imod ham, og fordømt til at brændes, hvilket Martyrium han modigen udstod A. 1415⁹⁵. Hans Ven Hieronymus fra Prag leed samme Straf A. 1416. Men denne Grusomhed forbittrede Bohmerne, som grebe til Vaaben, forsvarede sig med stor Overlegenhed, og kunde kun svækkes ved indvortes Stridigheder (Taboriter, Calixtiner), og bringes til Lydighed ved Underhandlinger med Baseler Synoden og Keiser Sigismund⁹⁶. Læringen af Taboriterne vedblev under Navn af Bohmiske og Mæhriske Brødre⁹⁷.

ther. Aus dem Engl. Frankf. und Leipz. 1769. 8. Geschichte des engl. Reformators J. Wiclif v. August Sitte. Prag 1786.

⁹⁵ Johannis Huss et Hieronymi Pragensis Historia et monumenta. Norimb. 1715 fol. Lebensbeschreibungen der dre ausgezeichneten Vorläufer des Joh. Huss — des Hr. Stifna, Joh. Milicz, und Matth. von Janow — von Aug. Sitte. Prag 1786. Lebensbeschreibung des — J. Huss — von A. Sitte. Prag 1789. 90. Gilpin s. 138. og Skribenterne om Kirkeforsamlingen i Kostoniz s. 127. N. 52.

⁹⁶ J. Cochlaei Historiae Hussitarum l. XII. Moguntiae 1549. fol. Zachariae Theobaldi Hussitenkrieg. 3 Aufl. Breslau 1750. 9 Bde. 4. Histoire de la guerre des Hussites et du Concile de Basle par I. Lenfant. Amsterd. 1731. 2 Voll. 4. Paa Tydsk Pressburg 1783=84. 4 Th. 8. Geschichte des Hussitenkrieges. Sittau und Leipz. 1785.

⁹⁷ Joach. Camerarii narratio historica de fratrum orthodoxorum Ecclesiis in Bohemia. Francof. 1625. 8. Joh. Amos

§. 140.

Den Græske og Romerske Kirkes vedvarende
Schisma.

Imedens den Romerske og Græske Kirke havde at stride med mange Slags Modstandere, vare de selv uenige og forbittede paa hinanden ⁹⁸. Grækernes Forbittelse var bleven forøget ved Korstogene, i Særdeleshed ved Oprettelsen af et latinsk Keiserdømme i Constantinopel (1204=1261); dog fandt Michael Palæologus sig bevæget til at begynde Underhandlinger, for at forebygge et Angreb af Latinerne. Hans Gesandter indgik paa Kirkeforsamlingen i Lyon (Conc. Lugdunense) A. 1274 et Forliig, som var affattet efter Paverens Godtbefindende. Men den største Deel af Grækerne var yderst utilfreds, og det stiftede Forliig blev fuldkommen ophævet af Andronikus I. (A. 1285) ⁹⁹. Grækernes hjælpeløse Tilstand ved Tyrkernes truende Overmagt nødte dog Keiseren til at søge paa ny en Forening med Latinerne, for derved at faae Bistand af dem. Efter mange frugtesløse Un-

Comenii Historia fratrum Bohemorum. Halae 1702. 4.
(Ej.) *Synopsis historica persecutiouum Ecclesiae Bohemicae.* Lugd. 1647. 12. *Die alte und neue böhmische Brüder* — von Gc. Conr. Riegger. Süllichau 1734=40. 24 Stücke in 8. — *Balthas. Lydii Waldensia.* Roterd 1616 2 Tomi. 8.

⁹⁸ §. 108.

⁹⁹ *Georgii Pachymeris Historiae Byzantinae* l. XIII. (in scriptoribus rerum Bysant.) *Leonis Allatii de Ecclesiae orientalis et occidentalis perpetua consensione libri III.* Col. 647 4. Ej. *Graecia orthodoxa.* Rom. 1652=59. 59. 2 Voll. 4. Skribenter blandt Latinerne, saasom Anselmus, Thomas af Aquino: Græske Forfattere, Gregor af Cypren og Gc. Pachymeres; latiniserende Græker, Nicolaus Blennidas, Joh. Beccus.

derhandlinger kappedes Kirkeforsamlingerne til Basel og Ferrara om den Ære at bevirke Grækernes Forening. Keiser Johannes Palæologus begav sig selv til den sidste, som blev henlagt til Florenz, og her kom 1439 Foreningen i Stand ¹⁰⁰. Dog var denne heller ikke af Varighed: Grækerne klagede over List og Trang, og beholdt endog efter deres Keiserstads Erobring af Tyrkerne (1453) det hæftigste Had mod Latinerne. — Hos de affondrede Græske Partier i Orienten blev og gjort Forsøg paa at bringe dem til at erkjende det pavelige Herredomme, hvilket lykkedes med Maroniterne, Armenierne og Jakobiterne, men var ikke af nogen Varighed hos de to sidste Partier.

§. 141.

Videnskaberne's Tilstand ¹⁰¹.

Hos Grækerne blev hele dette Tidsrum igjennem lærd Kundskab agtet, dog optraadte sjelden iblandt dem fortrinlige Mænd, liig den aandrige Michael P sellus (d. omtr. A. 1105) ¹⁰². Iblandt Latinerne vaagnede Undersøgelses-aanden og Kierligheden til Videnskaberne med nyt Liv, men tog i Begyndelsen ingen heldig Vending. Adskillige Fyrster,

¹⁰⁰ Vera Historia unionis non verae inter Graecos et Latinos s. Concilii Florentini exacta narratio, scripta per *Sylvestrum Sguropulum* — transtulit *Robertus Creyghon*. Hagae 1660. fol. *Leonis Allatii* exercitationes in *Roberti Creyghoni* apparatus. Rom. 1665. Mansi Concil. T. XXXI.

¹⁰¹ De literarum statu in Italia post. a. 1100 — in *Muratori Antiquitt. medii aevi* T. V. p. 881. — *Cramers* fortsatte *Bosquet* 5 Deel 2 Bind og 6 Deel.

¹⁰² Historieforfattere, som *Anna Comnena*, *Johan Contacuzenus*, *Nicephorus Gregoras* o. a.

saasom Keiserne af det Schwabiske Huus, og Kong Alfons X. af Castilien vare Videnskaberens Venner og Befordrere. Disse bleve ogsaa almindeligere udbredte og ivrigere dyrkede fra den Tid af, da nye Dannelsesanstalter opkom paa Universiteterne ¹⁰³. Iblandt disse indtog det Parisiske den første Rang ¹⁰⁴; tilligemed det vare Universiteterne i Oxford ¹⁰⁵ og Bologna ¹⁰⁶ fortrinlig berømte. I det fjortende Aarhundrede kappedes Fyrsterne om at oprette lignende Anstalter ¹⁰⁷. Theologie, kanonisk og borgerlig Ret, Lægevidenskab og Philosophie bleve med megen Flid lærte paa dem. I den sidste var Aristoteles den almindelige Lærer ¹⁰⁸ og Scholastikerne deelte sig i Partier af Nominalister og Realister ¹⁰⁹. Imedens de fleste Philosopher overlode sig

¹⁰³ *Herm. Conring* de Antiquitatibus academicis Dissertatt. recognovit *C. A. Heumannus*. Goett. 1739. 4. Geschichte der Entstehung und Entwicklung der hohen Schulen unsers Erdtheils von *Chr. Meiners*, 1 Th. Gëtt. 1802. 8.

¹⁰⁴ *Historia Universitatis Parisiensis* — authore *Cæsare Egassio Bulæo*. Par. 1664-73. VI. Voll. f. *Histoire de l'Université de Paris*, par *Crevier*, à Paris 1761. 7 Voll. 12.

¹⁰⁵ *Ant. Wood* *Historia et Antiquitates Universitatis Oxoniensis*. Oxon. 1674. fol.

¹⁰⁶ *Mauro Sarti* de claris Archigymnasii Bononiensis Professoribus. Bonon. 1770-72. 2 Voll. f.

¹⁰⁷ Padua 1222, Neapel 1224, Prag 1374, Wien 1355, Heidelberg 1385, Këln 1388, Erfurt 1392, Leipzig 1408. Nostok 1419, Greifswald 1456, Basel 1460, Ingolstadt 1472, Frankfurt an der Oder 1500, Wittenberg 1502. Kjøbenhavn stiftet 1475, indviet 1479.

¹⁰⁸ *Jo. Launoii* de varia Aristotelis fortuna — in *Opp.* T. IV. P. 1. p. 174.

¹⁰⁹ *Cramer's* fortsatte *Bosquet* 5 D. 2 Bd. — *Siedemaun's* Geist der speculativen Philosophie. 4 B. S. 249 ff.

til spidsfindige Uundersogelser, gaves der dog andre, som advarede imod Spidsfindigheder, og foretrak den classiske Literatur, saasom Johan af Salisbury (Joh. Sarisberiensis) ¹¹⁰ (d. 1192); eller som sysselsatte sig med Naturvidenskaberne, saasom Munken Roger Baco ¹¹¹ (d. 1292).

§. 142.

Fortsættelse.

Efterhaanden, skjøndt langsomt og standset ved Skolephilosophien, uddannede sig en bedre Smag ¹¹² i Videnskabernes Studium iblandt Vesterlænderne. Historien blev hyppigere og frugtbare behandlet end forhen ¹¹³. Franz Petrarca (d. 1374) erhvervede sig afgjort Fortjeneste af Videnskabernes og især den classiske Literaturs Gjenoprettelse ¹¹⁴. Sine Digterværker agtede han ringe, uagtet just de have

¹¹⁰ Polieraticus et Metalogicus. Lugd. 1649. 8. Qualem literarum classicarum cognitionem seculo XII. Joh. Sarisberiensis habuerit. III. Progr. in Opusc. Acad. Birg. Thorlacii. Vol. V.

¹¹¹ De secretis naturae et artis operibus, et de nullitate magiae. Hamb. 1617. 8. Opus majus ad Clementem IV. Lond. 1733. fol.

¹¹² Geschichte des Studiums der classischen Literatur seit dem Wiederaufleben der Wissenschaften von P. H. Heeren. 1-2 B. Gott. 1797. 1801. 8.

¹¹³ Bedre Historiefrivere: Siegebert af Gemblours d. 1112, Wilh. af Malmesbury d. omtr. A. 1143, Otto af Freyningen d. 1158, Caro Grammaticus d. 1204, Matthäus Paris d. 1250, Albertus Musfatus d. 1330, Aeneas Sylvius d. 1474, Philipp af Commines d. 1509, Johan Trithemius d. 1516, Albert Franz d. 1517

¹¹⁴ Memoires pour la vie de François Petrarca (par Mr. de Sade). A Amst. 1764. 3 Voll. 8. paa Tydsk. Lemgo 1774-79. 3 Bde. 8.

forfattet ham et uddeltigt Navn ved Siden af Dante og Boccaccio. De Græske Lærde, som flygtede fra deres Fædreland, der blev truet af Tyrkerne, bragte vigtige Haandskrifter og nye Kundskaber til Italien, og gav Studierne der en nye Vending og nyt Liv ¹¹⁵. Begunstiget af flere Store, i Særdeleshed af Huset Medici ¹¹⁶ blomstrede nu Videnskaberne med nye Glands i Italien ¹¹⁷ og udbredte sig derfra til andre Lande, i Særdeleshed til Tydskland ¹¹⁸, hvor Johan Reuchlin ¹¹⁹ (d. 1522) og Desiderius Erasmus ¹²⁰ bleve deres Samtidiges Lærere. Til nyttige Kundskabers lettere og hurtigere Udbredelse skaffede Bogtrykkerkunsten, opfundet omtrent A. 1440, et kostbart Hjælpmiddel ¹²¹.

¹¹⁵ Manuel Chrysoloras d. 1415, Georg Gemistius Pletho (som 1438 til Italien) Bessarion d. 1472, Georg af Trapezunt d. 1484. Gaja d. 1488. Strid om Platos og Aristotels Fortrin.

¹¹⁶ Wilh. Roscoe's Leben des Lorenzo von Medici. Aus dem Engl. übers. von Kurt Sprengel. Berlin 1797.

¹¹⁷ Poggini d. 1459, Laurentius Valla d. 1457, Leonhard af Arezzo d. 445, Angelus Politianus d. 1494, Marsilius Ficinus d. i 1499. o. a.

¹¹⁸ Rudolph Agricola d. 1485, Vilibald Pirckheimer d. 1530, Ulrich von Hutten d. 1523. (Han og Erotus Rubeanus ere Forfattere til epistole obscurorum virorum, udg. 1517). Hermann von dem Busche d. 1534. — Om flere af disse og de Italienske Lærde, see: Chr. Meiners Lebensschreibung berühmter Männer aus den ersten Zeiten der Wiederherstellung der Wissenschaften. 1-3 Th. Zürich 1795-97. 8.

¹¹⁹ Meiners 1 B. S. 44.

¹²⁰ Das Leben des Erasmus von Buringy mit Zusätzen von H. P. C. Henke. Halle u. Helmst. 1782. 2 Bde. 8. Leben u. von Müller. 1829. 8.

¹²¹ Joh. Dan. Schöpflini vindiciae typographicae. Argent. 1760. 4. Gerh. Meermannii origines typographicae. Haegae Comitum 1763. 2 Voll. 4. — Mich. Mattaire Anna-

§. 143.

Theologie, i Særdeleshed Bibelkundskab.

Den indførte Troestvang og den pavelige Overmagt maatte hindre alle væsentlige Forbedringer i de Theologiske Videnskaber; dog bleve disse i dette Tidrum dyrkede ued mere Iver end i de forrige, og ved dets Slutning bleve herlige Forbedringer gjort for at give dem en bedre Skikkelse. De hellige Skrifter blieve indtil det 15de Aarhundrede kun lidet brugte af de fleste Theologer, og af Mangel paa Sprogkundskab og rigtig Smag sjelden heldigt forklarede ¹²². Dog havde Grækerne i Theophylaktus ¹²³ Biskop i Akrida (d. efter A. 1107) og i Euthymius Zigabenus ¹²⁴, en Munk i Constantinopel, tvende Fortolkere af den bedre Art. I Vesterlandene tabte de fleste Eregeter sig enten i mystiske Vagasteller, eller i skolastiske Spidsfindigheder, eller de gjentog kun de ældre Kirkelæreres Meninger ¹²⁵. En rigtigere Vei betraadte Nikolaus af Lyra ¹²⁶, en omvendt Jøde og Franz

les typographici Hagae Com. Amstel. et Londini 1719-1741. V Voll. 4. *Ge. Wolfgang Panser* Annales typographici. Norimb. 1792-1803. XI Voll. 4.

¹²² Om den hellige Skrifts Brug og dens Fortolknings Skjebne i det 12te Aarh. i Cramers Bossuet. 6 Th. S. 81. — Geschichte der Schrifterklärung seit der Wiederherstellung der Wissenschaften von Gottl. Wilh. Meyer. 1 Bd. (Gött. 1802) S. 91. ff.

¹²³ Opera omnia. Venet. 1754-63. 4 Vol. f.

¹²⁴ Commentarius in IV Evangelia graece et latine — editit *Car. Fried. Matthaei*. Lipsiae 1792. 3 Voll.

¹²⁵ Den første Concordanz leverede Cardinalen Hugo af *Sancto Caro* d. 1263.

¹²⁶ Postillae perpetuae in Biblia v. a. Basil. 1508. 7 Voll. f.

ziffaner, som, ikke uden Modsigelse, foredrog den hellige Gregese i Paris (d. 1340) og derved benyttede sig af Jødiske Lærdes Skrifter. Alfonsus Tostatus ¹²⁷ Biskop i Avila (d. 1455), overgik ham i Vidtløftighed, ikke ved sine Værkers indvortes Værd. I en ganske anden Aand skrev Laurentius Vallæ (d. 1457) sine Anmærkninger over det N. T., hvori han forbedrede Vulgata, indstrøede philologiske og kritiske Bemærkninger, og anbefalede Grundsprogets Studium ¹²⁸ Johan Reuchlin bragte det fersente hebraiske Sprogstudium atter i Veiret ¹²⁹. Jakob le Fevre (Jac. Faber Stabulensis, (d. 1537) horte ligeledes til de bedste Fortolkere ¹³⁰; men Desiderius Erasmus fordunklede alle sine Forjængere ved sine Udgaver af det Græske N. T. ved en nye Oversættelse og Anmærkninger ¹³¹, og endnu mere ved sine fortræffelige Paraphrafer ¹³². Allerede tidligere var det G. T. trykt paa Hebraisk ¹³³, og Cardinal Franz Ximenes foranstaltede Udgaven af den første Polyglotte ¹³⁴.

¹²⁷ Opera omnia. Venet. 1728. XXVII. Tomi. fol.

¹²⁸ Annotationes in N. T. Par. 1505 — ex recensione et cum notis Jacobi Revii. Amst. 1630. 8.

¹²⁹ Joh. Reuchlini Lexicon Hebr. et in Hebraeorum Grammaticam commentarii. Bas. 1537. fol.

¹³⁰ Commentarius in Pauli Epistolas. Par. 1512. f. In Evangelia 1520.

¹³¹ Først Basil. 1516. f. Biblia Complutentia tilfødes først 1520 at udfomne.

¹³² Paraphrases in N. T. curavit Joh. Frid. Sigism. Augustin. Berol. 1777-1780. 3 Voll. 8.

¹³³ Den hele hebraiske Bibel kom første Gang for Lyset i Conzino 1488. cf. Bibliotheca sacra post Jac. le Long et C. F. Boernerii curas emendata suppleta et continuata ab And. Gottl. Masch (Partes II. den sidste i 4 Voll. Hal. 1778-90. I.) P. 1.

§. 144.

Troeslære.

Undersøgelser om den christelige Religions Sandhed bleve fioldent anstillede. Dog forsvarede Raymund Martini¹³⁵ en spansk Dominikaner (d. 1286) den christelige Troe mod Joderne og Muhamedanerne. Den berømte Thomas Aquinas (d. 1274) skrev et eget Værk, for at overbevise de Vantro om den christelige Læres Sandhed¹³⁶, og havde Marsilius Ficinus¹³⁷ (d. 1499) til Efterfølger i dette Foretagende. Tvende Græker, Euthymius Zigabenus¹³⁸ og Nicetas Choniates¹³⁹ skrev store Værker for at gjen-drive alle den sande Læres Modstandere; men som for største- delen vare sammendragne af ældre Skribenter. Nye Bearbejdelser af Troeslæren forekomme ikke mere i den store græske Kirke efter Johannes af Damaskus, derimod vel hos de

¹³⁴ *S. Alcala (Complutum) 1514-1517. IV Voll. f.*

¹³⁵ *Pugio fidei adversus Judaeos et Mauros. Lips. et Francof. 1687. fol.*

¹³⁶ *Summa catholicae fidei contra gentiles. Lugd. 1587. fol. og in Opp. Venet. 1745.*

¹³⁷ *De religione Christiana et fidei pietate in Opp. Par. 1641. 2 Voll. f. — De vita, moribus et scriptis Marsilii Ficini Commentatio — in I. Ge. Schellhorn amoenitat. litterar. T. I. p. 18.*

¹³⁸ *πανοπλία δογματικὴ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* paa Latin i Biblioth. max. Patrum T. XIX. paa Græsk. Targovisti 1710. f.

¹³⁹ *Θησαυρὸς ὀρθοδοξίας libri XXVII. — De første 5 Bøger paa Latin in max. Biblioth. Patrum T. XXV. Efterretninger om Værket i Fabricii Biblioth. Graeca T. VI. p. 420 (ed. antiq.) og in Bandini Graecae ecclesiae monumentis Tom. II. (Florent. 1763) p. 1. sqq.*

adskilte Partier Jakobiterne og Nestorianerne. Iblandt de Første leverede Jakob af Sagrit ¹⁴⁰ (d. 1231) og den bekjendte Historieffriver Abulfaragius ¹⁴¹ (d. 1286); iblandt de Sidste Ebed Jesu ¹⁴², Metropolitan til Nisibis, dogmatiske Værker. I den vesterlandske Kirke blev en udmærket Flid anvendt paa Dogmernes Undersøgelse, men man gik derved ud fra meget ulige Principer. Nogle vilde ved Philosophiens Hjælp forskaffe Dogmatiken Lys: det var de egentlige Scholastiske Theologer. Andre vilde blot holde sig til Traditionen og kaldtes derfor positive Theologer. Mange af disse forbandt dermed Tilboielighed til Mystiken, men ellers udgjorde Mystikerne en egen Skole. Ofte kom disse Partier i heftig Strid; undertiden søgte man og at stifte Forening imellem dem.

§. 145.

Scholastiske Theologer.

Scholastikerne lagde Kirkelæren til Grund, saaledes som de havde faaet denne ved Tradition, men søgte videre at udvikle og fastere at grundfæste den ved Philosophien, især den Aristoteliske ¹⁴³. Anselm ¹⁴⁴ (d. 1109) en Discipel og

¹⁴⁰ Liber thesaurorum cf. Assemani Biblioth. orient. T. II. p. 237.

¹⁴¹ Candelabrum Sanctorum de fundamentis ecclesiae. Assemani p. 281.

¹⁴² Margarita s. de vera fide. Assemani T. III. P. 1.

¹⁴³ Adamus Tribbechovius de doctoribus scholasticis cum praef. C. A. Heumanni. Jenae 1719. Cramers fortsatte Bossuet, 5-7. Decl.

¹⁴⁴ Proslodium, Monologium. Cur Deus homo &c, Opp. cura Gabr. Gerberon ed. 2. Ptr. 1721. fol. Hans Strid med Roscellin.

Efterfølger af Lanfranc (d. 1089) aabnede Banen ved en Række af skarpsindige Undersøgelser om flere Religionslærdomme. Hans Ven, Hildebert af Mans (d. som Erkebiskop af Tours 1132) skrev et fortrinligt Forsøg til en systematisk Dogmatik ¹⁴⁵. Driftigere end de yttrede Peter Abælard (d. 1142) mangen fri Idee, men blev derfor mistænkt for Kjetterie og fordømt af Synoderne i Soissons (Syn. Sressoniensis) 1121, og i Sens 1140 ¹⁴⁶. og Gilbert af Porretta (d. 1154) havde en lignende Skjebne ¹⁴⁷; derimod vidste Robert Pulleyn at vedligeholde en bedre Forstaaelse med Kirken ¹⁴⁸. Ingen iblandt Scholastikerne erhvervede sig større Roes end Petrus Lombardus (d. 1164) med sit Værk: *Sententiarum libri IV.*, der blev antaget som almindelig Lærebog og Grundlag for alle videre Undersøgelser, uagtet den i Begyndelsen fik Skyld for Kjetterie og siden efter blev mistænkt for Plagiat ¹⁴⁹. Peter af Poitiers (Pictaviensis) (d. 1206) fulgte Lombarderen ¹⁵⁰,

¹⁴⁵ *Tractatus theologicus* — i Opp. cura Anton. Beaugendre. Par. 1708. cf. W. E. L. Siegler's *Beitrag zur Geschichte des Glaubens an das Daseyn Gottes*. Gött. 1792 8.

¹⁴⁶ *Opera* Par. 1616. *Theologia Christiana* — i *Edm. Martene thesaur. Anecd.* T. V. p. 7139. — *History of Abacard and Heloise* by Jos. Berrington. Basil. 1762. 2 Voll. 8. Paa Tydsk af Sam. Hahnemann. Leipz. 1789.

¹⁴⁷ *Cramer*. 6 Th. S. 530.

¹⁴⁸ *Saumest.* S. 442

¹⁴⁹ *Libri IV. sententiarum* Col. 1576. 8. *Lamb. Danaci prolegomena in librum primum sententiarum Lombardi* — in ej. *opusculis theologis*. Genev. 1583. f.

¹⁵⁰ *Sententiarum libri V. editi cum Roberti Pulli sententiarum libris VIII.* a Hugone Mathoud. Paris 1655. fol.

og Alexander Halesius (d. 1245) kommenterede vidtløftig over Lombarderens Sentenzer ¹⁵¹.

§. 146.

Partier iblandt Scholastikerne.

Efter Albert den Store ¹⁵², som tillige studerede Naturen (d. 1280), erhvervede sig hans Discipel Thomas Aquinas (d. 1274) en Italiensk Dominikaner, ved sin Fromhed en Plads blandt de Hellige, og ved sine talrige Skrifter ¹⁵³ den største Navnkundighed for Lærdom; i Særdeleshed blev han sine Ordensbrødres Drakel. Derimod erholdt Johan Duns Scotus (d. 1308), som i mange Meninger afveeg fra Thomas, en afgjørende Anseelse hos Franziskanerne ¹⁵⁴. Deraf opkom Secterne Thomister eller Summister og Scotister eller Vodlibetariet, hvis Fjendskab Ordensnid vedligeholdte. Hos begge Partier herskede blind Eftersnakken og Tagen efter Spidsfindighed; Mænd derimod, som forsøgte at gaae deres egen Vej, saasom Durand af St. Pourgain (de Seto Porciano) ¹⁵⁵ (d. 1333), Wilhelm Occam ¹⁵⁶ (d. 1347) eller Gabriel Biel ¹⁵⁷ (d. 1495)

¹⁵¹ *Summa universae Theologiae*. Venet. 1579. IV. Voll. fol.

¹⁵² *Alberti M. opera* — studio *Petri Jammi*. Tom. I-XXI. Lugd. 1681. fol.

¹⁵³ *Opera* ed. 2. Tom. I-XX. Venet. 1745 sqq. 4

¹⁵⁴ *Opera omnia*. Lugd. 1639. XII. Voll. fol.

¹⁵⁵ *Commentaria super libros sententiarum*. Venet. 1571. fol.

¹⁵⁶ *Centiloquium theologicum*. Lugd. 1485. fol. Super IV. libros sententiarum subtilissimae quaestiones. Ib.

¹⁵⁷ *Commentarii in IV. sententiarum libros*. Brixiae 1574. 4.

vare Særsyn ¹⁵⁸. Ved Scholastikernes Bedømmelse bør man ikke oversee Tiden i hvilken de levede, og af Uvillie mod deres Grublerier og barbariske Skrivemaade ¹⁵⁹ ikke blive uretsfærdig mod deres virkelige Fortjeneste.

§. 147.

Positive og mystiske Theologer.

Bernhard, Abbed af Clairvaux, var ei ganske fri for Hang til Sværmerie og var ingen Ven af scholastisk Philosophie, men evangelisk = sindet og derfor en Fjende af uevangeliske Læresætninger s. Er. Dogmet *de immaculata conceptione Mariæ*. Han paataalte eftertryffeligen mange af sin Tids Misbrug, ja endog Pavernes Feil, hos hvilke, som overalt i Christenheden, han nød en stor Anseelse lige til sin Død (1153). Han indtager iblandt de mystiske Theologer den første Rang ¹⁶⁰. Hugo ¹⁶¹ (d. 1140) og Richard (d. 1173) ¹⁶² begge Chorherrer i den hellige Viktors Kloster i Paris, vare ham lige i Hang til Mysticismus, men besad mere Lærdom og forsmaaede ikke Philosophiens Brug.

¹⁵⁸ Mærkværdige ere endnu Thomas af Bradwardina (d. 1349) ved sine Bestræbelser for at forsvare Prædestinationen. *De causa Dei contra Pelagium* — studio *Henr. Savilli*. Lond. 1618. f. og Raymund de Sabunda ved sit fortræffelige System af den naturlige Theologie.

¹⁵⁹ Paulus Cortesius (d. 1510) udmærkede sig ved en bedre Skrivemaade. *In sententias Rom.* 1512. Bas. 1513. fol.

¹⁶⁰ *Opera omnia* — curis *Joh. Mabillon*. Par. 1709. VI. Tomi in II. Voll. fol. Der heilige Bernhard und sein Zeitalter, von H. Reander. Berlin 1813. 8.

¹⁶¹ *Opera* — studio *Canonicorum S. Victoris Parisiensis*. Rothomagi 1648. fol.

¹⁶² *Opera* — studio *Canon. S. Victoris*. Rothom. 1650. f.

Ogsaa Kardinal Johan Bonaventura (d. 1274) søgte at forbinde Scholastik og Mystik ¹⁶³. En lignende Hensigt ledede den berømte Kanzler paa Universitetet i Paris Johan Charlier Gerson ¹⁶⁴, som foredrog saa mange træffende Sandheder om Kirkens Fordærvelse. Udbredelsen af mystiske Ideer iblandt den større Hob befordrede Johan Zauler ¹⁶⁵ Thomas a Kempis ¹⁶⁶ og Forfatteren af den Tydske Theologie ¹⁶⁷. I hver meget uforstaaeligt og sælsomt end alle disse Mystiker fremkom med, saa stiftede de dog ikke liden Nytte derved, at de førte Menneskene tilbage fra kolde Speculationer og en tankeløs Ceremonietjeneste til Hjertets Forbedring.

§. 148.

Sædelære.

Ved Mængden af formeentlige gode Gjerninger, som man den Gang anbefalede, ved den høie Værd, som man tillagde Ceremonier, ved den Lethed, hvormed man fik Forladelse for sine Synder, maatte Moralens Indhold blive yderst fordærvet. Men ogsaa dens Bearbejdelse var af ringe Værd. Scholastikterne, iblandt hvilke Abælard ¹⁶⁸, Alexander af Hales,

¹⁶³ Opera omnia. Lugd. 1668. fol.

¹⁶⁴ D. 1429. Opera omnia — studio Lud. Elles Du Pin. Antv. 1706. V. Voll. fol.

¹⁶⁵ D. 1361. Hans Skrifter. Basel 1621. med en Fortale af Ph. Jak. Spener. Nürnberg. 1588. 1688. 4.

¹⁶⁶ De 1481. Opera omnia. Col. 1728. 4. Strid om Forfatteren af Bogen de imitatione Christi. Schelhorn Amoenit. liter. T. VIII. p. 391.

¹⁶⁷ Udgiøet af Luther med stor Noes 1516.

¹⁶⁸ Nosce te ipsum s. Ethica — in B. Pcz thesaur. Anecd. T. III. P. II. p. 625.

Albert den Store, og Thomas Aquinas især ere mærk-
værdige, forbandt aristoteliske og kristelige Lærdomme, og
fordybede sig i abstrakte Undersøgelser. Under Vincentius
af Beauvais (Vinc. Bellovacensis) Navn (d. 1264) ha-
ves en moralf Samling ¹⁶⁹, og Wilhelm Perraut (d.
1275) skrev en Lærebog i Sædelæren ¹⁷⁰; ei heller havde
man Mangel paa casuistiske Skribenter ¹⁷¹. Mystikerne vare
endda de almeeennyttigste Moralister, uagtet de ikke tænkte paa
at foredrage Sædelæren med Orden og i Sammenhæng.

§. 149.

Forberedelser til en Kirke=Forbedring.

I det hele Tidrum fattedes det ikke paa Mænd, som
indsaae og beklagede den Fordærvelse der havde indtrængt sig
i Kirken ¹⁷². Ikke allene de forfulgte Partier Katharer,
Waldenser, Wiclefiter og Husfiter udbredte Grundsætninger, som
stredede imod de herskende Meninger; men selv i den Katholske
Kirkes Samfund hortes mange frit dadlende Stemmer. Vel
indskrænkede de fleste sig til blot at røbe Pavernes Unmås-
fælsker, og Lærernes samt den kirkelige Forsatnings Feil. I
Særdeleshed skede dette efter det store pavelige Schisma af
Johan Charlier Gerson, Peter d'Alilly (P. d'Alli-

¹⁶⁹ Speculum morale. Vincentii speculum quadruplex natu-
rale, doctrinale, morale, historiale. T. I-V. Duaci 1624.
fol.

¹⁷⁰ S. Cr. Summa de virtutibus et vitiis. Par. 1629. 4.

¹⁷¹ Raymond af Penna forte s. 135. N. 82. Summa As-
tesana, Bartholina, Angelica.

¹⁷² Fasciculus rerum expetendarum et fugiendarum, prout
ad Orthuino Gratio editus est Coloniae 1535 — studio et
opera Edwardi Brown. Lond. 1690. 2 Voll. f. — cfr.
Matthiae Flacii Illyrici Catalogus testium veritatis. Fran-
cof. 1666. 4.

aco) ¹⁷³, Nikolaus af Clemangis ¹⁷⁴, Nikolaus af Cusa ¹⁷⁵. Andre vovede at tvivle endog om kirkelige Lærdomme, saafom Johan Wessel af Gansfort ¹⁷⁶ og Johan af Besalia ¹⁷⁷. Hieronymus Savonarola, Reformator og Sværmer, blev brændt A. 1498 ¹⁷⁸. Misforstaaelsen over det pavelige Herredømmes haarde Tryk og over Geistlighedens Rigdomme og Udsvævelser, den nye vakte Undersøgelsesaand og det nye Sving, som Videnskaberne erholdt, lode forvente en tilkommende stor Forandring.

¹⁷³ D. 1425. De emendatione ecclesiae in *Orthuini Gratii* fascic.

¹⁷⁴ D. efter 1434. — Opera — edidit *I. Mart. Lydius*. Lugd. B. 1613. 4.

¹⁷⁵ D. 1464. Opera. Par. 1514. 3 Voll. f.

¹⁷⁶ D. 1489. Opera omnia edita a *Joh. Lydio*. Amstel. 1617. 4.

¹⁷⁷ *Bayle* Dictionnaire hist. crit. T. IV. p. 493.

¹⁷⁸ Ibid. p. 148. Hans Charakteristik af *S. Møller* i *Thcol. Bibl.* 4de Bind.

Tidstabel for den fjerde Periode.
A. 1073-1517,

- Aar
 1073. Sildebrand (Gregor VII.) bliver Pave.
 1074. Synode i Rom. Ordenen Grandmont.
 1075. Anden Synode i Rom. Selbjudshiderne erobre Syrien og Palæstina.
 1076. Gregor VII. sættes i Band i Worms, Henrik IV. affættet.
 1077. Henrik's IV. Bød i Canossa. Rudolph af Schwaben vælges til Keiser.
 1078. Fjerde og femte Synode i Rom. Nicephorus Boniates græsk Keiser.
 1079. Berengar maa affværges sine Forestillinger om Nadveren paa den siette Synode i Rom.
 1080. Syvende Synode i Rom. Clemens III. Modpave. Den tydske Kong Rudolf omkommer.
 1081. Alexius Comnenus bliver græsk Keiser.
 1085. Gregor VII. doer.
 1087. Pave Viktor doer. Urban II. følger efter ham.
 1089. Lanfrank doer.
 1090. Den Gothiske Liturgie fortrænges i Spanien.
 1093. Synode i Soissons imod Roscelin.
 1094. Synoder i Piacenza og Clermont. Korstogenes Begyndelse.

1097. *Monarchia Sclula.*
1099. Jerusalem erobret og Gottfried af Bouillon udraabes til Konge. Urban II. dør. Paschalis II.
1100. Clemens III. og Gottfried dør. Wilhelm Konge af England dør.
1106. Henrik IV. dør. Henrik V. bliver Keiser.
1108. Philip K. af Frankrige dør. Ludvig VI. følger efter ham.
1109. Anselm af Canterbury dør.
1111. Henrik V. tvinger Paven til Forlig.
1112. Paven erklærer Forliget for ugyldigt.
1115. Ivo af Chartres dør.
1118. Paschalis II. dør og Gelasius II. bliver Pave. Bogomiler. Merius Comnenus dør. Johanniterordenen stiftes.
1119. Calirtus II. bliver Pave. Tempelherreordenens Begyndelse.
1121. Synode i Soissons imod Abælard.
1122. Wormser Concordat.
1123. Første Lateranske Kirkeforsamling. Præsternes Coelibat paa ny indført.
1124. Otto af Bamberg omvender Pommerne. Honorius II. bliver Pave. Guilbert, Abbed af Royon dør.
1125. Henrik V. dør. Lotharius II.
1126. Robert bliver Erkebiskop i Magdeborg.
1128. Synode i Troyes.
1129. Innocenz II. bliver Pave. Anaclet II. Modpave.
1130. Skolernes Fremblomstring i Paris og Bologna.
1132. Hildebert af Tours dør.
1135. Rupert af Duryz dør. Stephanus, Konge af England.

1136. Bernhard modsætter sig Festen til Ære for Mariæ ubesmittede Udsfangelse.
1137. Lotharius døer. Ludvig VI. K. af Frankrige døer. Eskild Erkebiskop af Lund.
1138. K. Conrad III. i Tydsland. Anacletus døer.
1139. Anden Lateranensisk Kirkeforsamling. Portugal bliver et Kongerige.
1140. Synode i Sens imod Abælard. Hugo af St. Victor døer.
1142. Abælard døer.
1143. Innocenz II. døer. Coelestin II. bliver Pave.
1144. Lucius II. Pave.
1145. Eugenius III. Pave.
1146. Bernhard beforder et nyt Korstog.
1148. Synode i Rheims over Gilbert af Porretta.
1151. Gratian udarbejder sit Decretum.
1152. Frederik I. Keiser.
1153. Eugenius III. døer. Anastasius. Bernhard døer.
1154. Hadrian IV. bliver Pave, og Henrik II. Konge af England.
1155. Frederik I. kronet i Rom. Arnold af Brescia hængt.
1156. Peter den ærværdige døer.
1157. Strid imellem Keiseren og Paven. Kong Erik af Sverrig angriber Finnerne.
1159. Hadrian IV. døer. Alexander III. og Viktor IV.
1164. Viktor IV. døer. Paschalis III. Modpave. Peter den Lombarder døer. Thomas Becket.
1170. Thomas Becket myrdes. Waldensernes Begyndelse.
1177. Keiseren og Paven forsones.
1178. Hildegardis døer.

1179. Tredie Lateranensisk Kirkeforsamling. Petrus Comes-
stor døer. Absalon Erkebiskop af Lund.
1181. Alexander III. døer. Lucius III.
1182. Tøderne fordrevne af Frankrige.
1185. Urban III. bliver Pave.
1187. Ende paa Kongeriget i Jerusalem.
1188. Clemens III. Pave.
1189. Richard bliver Konge af England. Frederiks I.
Korstog.
1190. Frederik I. omkommer. Den Franske og Engelske
Konges Korstog.
1191. Beleiring af Acon. Tydske Riddere.
1197. Keiser Henrik VI. døer. Philip. Otto.
1198. Innocenz III. bliver Pave.
1201. Synode i Soissons, hvor Kongen af Frankrige ud-
soner sig med Paven.
1202. Gengischhan.
1204. Latinsk Keiserdomme i Constantinopel. Petrus af
Aragonien gjør sit Rige skatkyldig til Paven.
1209. Otto IV. kronet i Rom. Krig imod Albigenerne.
1212. Frederik II. sættes som Keiser imod Otto IV.
1213. Johan K. af England underkaster sig Paven.
1215. Fjerde Lateranensisk Kirkeforsamling.
1216. Innocenz III. døer. Honorius III.
1218. Nyt Korstog imod Egypten.
1221. Dominikus døer.
1222. Strid imellem Frederik II. og Paven. Concilium i
Slesvig imod Præsteægteskabet.
1226. Franz af Afsisi døer.
1227. Gregor IX. bliver Pave, og sætter Keiseren i Bånd.
1229. Kirkeforsamling i Toulouse. Inquisition. Frederik
II. tager Jerusalem i Besiddelse.

1230. Tydske Riddere i Preussen.
1231. Den hellige Anton af Padua, og den hellige Elisabeth dør.
1232. Domkapitlet i Strasburg vil ifkun optage Adelsmænd.
1233. Korstog imod Stedingerne. Conrad af Marburg omkommer. Dominikanerne blive Kjøtterdommere.
1243. Innocenz IV. bliver Pave.
1245. Kirkeforsamling i Lyon. Alexander af Hales dør.
1248. Ludvig IX. af Frankrige foretager sig et Korstog. Concilium i Senninge i Ostgothland imod Præstevægteskabet.
1250. Frederik II. dør. Conrad IV.
1254. Conrad IV. og Innocenz IV. dør. Alexander IV.
1255. Det Parisiske Universitets Strid med Dominikanerne og Franziskanerne.
1256. Augustiner Eremiter. Constitutionen i Beile.
1260. Hudflettere.
1261. Urban IV. Pave. Ende paa det latinske Keiserdømme i Constantinopel.
1264. Christi Legems Fests. Clemens IV. bliver Pave
1268. Conradin bliver overvundet og fanget. Urban IV. dør.
1270. Ludvig den hellige dør.
1271. Gregor X. Pave.
1273. Rudolph af Habsburg vælges til Keiser.
1274. Kirkeforsamling i Lyon. Johan Bonaventura og Thomas Aquinas dør.
1277. Nikolaus III. bliver Pave.
1278. Roger Baco sættes fangen.
1280. Albert den Store dør.

1281. Martin IV. bliver Pave.
1282. Den Sicilianske Vesper.
1285. Honorius IV. Pave.
1288. Nikolaus IV. bliver Pave.
1290. Jødernes Fordrivelse fra England.
1291. Rudolph I. dør. Englens bære efter Legenden Mariæ Huus til Dalmatien.
1294. Celestin bliver Pave. Bonifacius VIII.
1298. Albert Tysk Konge.
1300. Første Jubelaar.
1301. Strid imellem Paven og Kong Philip af Frankrige.
1303. Bonifacius VIII. dør.
1305. Clemens V. bliver Pave og tager sit Sæde i Avignon.
1306. Jødernes Fordrivelse udaf Frankrige.
1308. Duns Scotus dør. Henrik VII. af Luxemburg.
1311. Kirkeforsamling i Wienne. Tempelherrernes Orden ophæves.
1313. Henrik VII. dør.
1314. Clemens V. og Philip den Smukke dør. Ludvig af Bayern og Frederik af Østerrig stride om Keiserkronen.
1316. Johan XXII. bliver Pave.
1318. Pavens Udsærd mod Spiritualerne.
1324. Johan XXII. affætter Ludvig IV.
1328. Modpave Nikolaus (Peter af Corbario).
1334. Johan XXII. dør. Benedict XII.
1338. De tyske Churfyrsters Forening i Aense.
1342. Clemens VI. bliver Pave.
1346. Karl IV. valgt af nogle Churfyrster.

1347. Ludvig IV. dør. Wilhelm Occam dør.
1348. Clemens VI. kjøber Avignon. Prag det første tydske Universitet.
1350. Halvtredsindestyveaarigt Jubelaar. Synode i Constantinopel imod Barlaam.
1352. Clemens IV. dør. Innocenz VI. følger efter ham.
1355. Karl IV. kronet i Rom.
1356. Den gyldne Bulle.
1360. Wiktif reformerer.
1361. Johan Zauler dør.
1362. Urban V. bliver Pave.
1369. Johan Palæologus bekjender sig til den Romerske Kirke.
1370. Gregor XI. Pave.
1373. Den hellige Virgittæ Død.
1374. Franz Petrarca dør.
1376. Paven reiser fra Avignon til Rom.
1377. Edvard III. K. af England dør.
1378. Gregor XI. dør. Urban VI. Clemens. Paveligt Schisma. Keiser Karl VI. dør.
1384. Wiktif og Gerhard Groot dør.
1386. Jagello døbes.
1389. Urban bestemmer Jubelaaret til hvert 30te Aar. Bonifacius IX. følger efter ham.
1394. Clemens VII. Sted vælges Benedict XIII. Synode i Paris om Kirkeschismaet.
1400. Wenzeslaus affattes i Tydskland.
1404. Innocenz VII. kommer i Bonifacius IX. Sted.
1405. Efter ham følger Gregor XII.
1406. Nye Synode i Paris om Schismaet.
1407. Johan Hertug af Burgund lader Hertugen af Orleans myrde.

1408. Johan le Petit forsvarer denne Gjerning. Wiklif's Boger fordommes i Prag. Strid paa det der værende Universitet. Den Avignonse Pave flygter til Catalonien.
1409. Kirkesamling i Pisa. Alexander V. Universitetets Stiftelse i Leipzig.
1410. Johan XXII. bliver Pave. Sigismund bliver Keiser.
1414. Kirkesamling i Kostnik.
1415. Johan Hus's opbrændes.
1416. Hieronymus af Prag fordommes.
1417. Martin V. Pave. *Concordata nationis Germanicæ Constantientia.*
1418. Ende paa den Kostnikske Kirkesamling.
1419. Hus'sitiske Uroligheder i Böhmen.
1424. Benedict XIII. doer.
1425. Peter af Willy doer.
1429. Ende paa det pavelige Schisma. Gerson doer.
1431. Kirkesamling i Basel. Eugen IV.
1433. Böhmernes Underhandlinger med Kirkesamlingen.
1436. Tglauer Forlig.
1437. Keiser Sigismund doer.
1438. Kirkesamling i Ferrara, som flyttes til Florenz. Den franske Kirkes pragmatiske Sanction.
1439. I Basel bliver Eugen IV. assat. Forening med Grækerne i Florenz.
1440. Frederik III. Keiser.
1442. Paven forlægger Kirkesamlingen fra Florenz til Rom.
1447. Nicolaus V. bliver Pave.
1448. Wiener Concordat.
1450. Felix V. underkaster sig Pave Nicolaus V.
1453. Tyrkerne erobre Constantinopel.
1455. Nicolaus V. doer. Calixtus III.

1458. Georg Podiebrad bliver Konge i Böhmen, og Pæneas Sylvius (Pius II.) Pave.
1461. Paven affætter Erkebiskoppen af Maynz.
1462. Ved Erobringen af Maynz udbredes Bogtrykkerkunsten.
1464. Paul II. Pave.
1471. Paul II. d. Sixtus IV. Thomas a Kempis dør.
1472. Besfarian dør.
1475. Fem og tyveaarigt Jubelaar.
1476. Karl Hertug af Burgund omkommer.
1483. Ludvig XI. K. af Frankrige d. Luther fødes.
1484. Innocenz VIII. bliver Pave. Zwingli fødes.
1485. Henrik VII. bliver Konge af England.
1492. Granada erobres. Jøderne fordrives fra Spanien. Alexander VI. bliver Pave. Amerikas Opdagelse.
1493. Maximilian I. følger efter Keiser Frederik III.
1494. Landefred i Tydskland.
1498. Ludvig XII. Konge af Frankrige. Savonarola henrettet.
1502. Det Wittenbergste Universitets Stiftelse.
1503. Alexander VI. dør. Pius III. og Julius II. følger efter ham.
1508. Luther bliver Professor i Wittemberg.
1511. Kirkeforsamling i Pisa.
1512. Kirkeforsamling i Lateranen.
1513. Julius II. dør. Leo: X.
1516. Fransk Concordat.
-

Femte Periode.

Fra Reformationen til den Westphalske Fred.

A. 1517 = 1648.

§. 150.

Reformationen.

Den høie Frefrygt, med hvilken man havde betragtet Paverne, var efterhaanden sunken, og Pavernes stolte Anmasselser, haarde Udsuelfer og forargelige Udsvævelser havde opvakt en Utilfredshed, som greb mere og mere om sig. De fleste Geistliges Uvidenhed, Skjodesløshed og Usædelighed opvakte og nærrede et stedse stærkere Ønske efter en bedre kirkelig Forsætning (*reformatio tam in capite quam in membris ecclesiae*). I Særdeleshed gav Tiggerordenernes Opsørsel Anledning til hyppige Klager. Til samme Tid folte veltænkende Mænd meget levende, at Gudstjenestens udvortes Prunk, og Ceremoniernes Mængde snarere kunde føre Menneskene fra den sande Religiositet end til den. Da nu endelig et nyt Lys opgik i Videnskaberne, og den friere Undersøgelsesaaend begyndte at yttre sig, saa vare derved Forberedelserne til en stor Forandring i Kirke og Religion allerede forhaanden. For at bevirke en Reformation, behøvedes nu saadanne Mænd, som besad en fast christelig Troe, Duellighed og Mod til et saa dristigt Foretagende; og end videre behøvedes et lykkeligt Sammenstod af Omstændigheder, hvorved saadanne Mænd bleve

1458. Georg Podiebrad bliver Konge i Bøhmen, og Pneas Sylvius (Pius II.) Pave.
1461. Paven assætter Erkebiskoppen af Maynz.
1462. Ved Erobringen af Maynz udbredes Bogtrykkerkunsten.
1464. Paul II. Pave.
1471. Paul II. d. Sixtus IV. Thomas a Kempis dør.
1472. Besfariion dør.
1475. Fem og tyveaarigt Jubelaar.
1476. Karl Hertug af Burgund omkommer.
1483. Ludvig XI. K. af Frankrige d. Luther fødes.
1484. Innocenz VIII. bliver Pave. Zwingli fødes.
1485. Henrik VII. bliver Konge af England.
1492. Granada erobres. Jøderne fordrives fra Spanien. Alexander VI. bliver Pave. Amerikas Opdagelse.
1493. Maximilian I. følger efter Keiser Frederik III.
1494. Landefred i Tydskland.
1498. Ludvig XII. Konge af Frankrige. Savonarola henrettet.
1502. Det Wittenbergfke Universitets Stiftelse.
1503. Alexander VI. dør. Pius III. og Julius II. følger efter ham.
1508. Luther bliver Professor i Wittenberg.
1511. Kirkeforsamling i Pisa.
1512. Kirkeforsamling i Lateranen.
1513. Julius II. dør. Leo. X.
1516. Fransk Concordat.

Femte Periode.

Fra Reformationen til den Westphalske Fred.

A. 1517 = 1648.

§. 150.

Reformationen.

Den høie Vrefrygt, med hvilken man havde betragtet Paverne, var efterhaanden sunken, og Pavernes stolte Unmæselser, haarde Udsuelser og forargelige Udsvævelser havde opvakt en Utilfredshed, som greb mere og mere om sig. De fleste Geistliges Uvidenhed, Skjodesløshed og Usædelighed opvakte og nærede et stedse stærkere Onske efter en bedre kirkelig Forfatning (*reformatio tam in capite quam in membris ecclesiae*). I Særdeleshed gav Tiggerordenernes Opførelse Anledning til hyppige Klager. Til samme Tid folte veltrænkende Mænd meget levende, at Gudstjenestens udvortes Prunk, og Ceremoniernes Mængde snarere kunde føre Menneskene fra den sande Religiositet end til den. Da nu endelig et nyt Lys opgik i Videnskaberne, og den friere Undersøgelsesaaend begyndte at yttre sig, saa vare derved Forberedelserne til en stor Forandring i Kirke og Religion allerede forhaanden. For at bevirke en Reformation, behøvedes nu saadanne Mænd, som besad en fast christelig Troe, Duellighed og Mod til et saa dristigt Foretagende; og end videre behøvedes et lykkeligt Sammenstød af Omstændigheder, hvorved saadanne Mænd bleve

fremkaldte paa Virksomhedens Skueplads, og begunstigede ved Udførelsen af deres Foretagende. Alt dette indtraf ikke længe efter Begyndelsen af det firtende Aarhundrede. Reformationen, hvorved i en stor Deel af Europa Kirkeforfatningen saavel som den christelige Lære fik en nye Skikkelse, blev trods mange Hindinger begyndt og fuldført ¹.

§. 151.

Reformationens Begyndelse i Tyskland ².

Pave Leo X. havde ladet forkynde et nyt Afsat, som blev overdraget til Dominikaneren Johan Tetzl at besørge

¹ Almindelige Skrifter om Reformationen. *Abram. Sculteti Annalium Evangelii — seculo decimo texto renovatio. — in Historia litteraria reformationis — cum introductionibus Herrmanni von der Hardt. Fref. & Lips. 1717 f. Introductio in Historiam Evangelii seculo XVI. passim per Europam renovati — authore Dan. Gerdesio. Groning 1744-52. 4 Voll. 4. Fj. Scriinium antiquarium s. Miscelanea Groningana nova ad Historiam reformationis spectantia. Gron. & Breae. 1743-65. VIII. Tomi. 4.*

² Skrifter om Reformationens Historie i Tyskland: *Jo. Sleidani de statu religionis & reipublicae Carolo V. Caesare commentarii. Argent 1555. Editio nova a Christ. Carolo Am — Ende Fref. 1785-86. 3 Voll. 8. Histoire du Luthéranisme par Louis Maimbourg, Ed. 3. Paris. 1687. 2 Voll. 12. Viti Ludov. a Seckendorf Commentarius historico apologeticus de Luthéranismo s. de reformatione religionis sub ductu M. Lutheri. Fef. & Lips. 1692. f. Udtog heraf af Joh. Fr. Roos. 2 Afs. Tab. 1688. 8. Valent. Pöschers vollständige Reformationens-Acta und Documenta. Leipz. 1720-29. 3 Th. 4. W. Ernst Tetzels historischer Bericht von dem Anfang und ersten Fortgang der Reformation Lutheri — von C. S. Cyprian. Leipz. 1718. 3 Th. 8. — Geschichte der Entstehung, der Veränderungen und der Bildung unsers Protestantischen Lehrbegriffs von Sak. Gottl. Plank.*

i Tydskland ³. Martin Luther (f. 1483), Professor i Theologien i Wittemberg — en Mand som med en klippefast Tro og en brændende Kjærlighed forbandt et fyrigt Mod — følte med dyb Uvillie det Forargelige i Affadshandelen, prædikede derimod, og bekjendtgjorde A. 1517 et Stridskrift derimod i 95 Sætninger. Dette dristige Skridt vakte stor Opmærksomhed, fandt meget Bifald, men optændte ogsaa Affadspredikanternes og deres Tilhængeres vittreste Had ⁴. Af dem, af Johan Tetzel selv, af en Jacob Hochstraten, Johan Eck og Sylvester Prierias blev Luther angrebet med en Hæstighed, som isteden for at bringe ham til Tavshed, meget mere opflammede hans Uvillie stærkere, og opmuntrede ham til videre Undersøgelser. Ogsaa den pavelige Legat Thomas de Vio af Gaeta (Cajetanus) formaaede ikke at bevæge ham til Gjenkaldelse ⁵, og ved Religionsamtalen i Leipzig (1519) yttrede han allerede frie Meininger om Kirkens Tilstand. Nu (1520) affagde Pave Leo X. Fordommelsesdommen over Luther ⁶, men han modtog

1. 2. B. 2 A. 1791-92, 3 Bd. 1788. 3-6 B. 1796-1800
Phil. Marheineckes Geschichte der teutschen Reformation.
1 u. 2 Theil. Berlin 1816. 8. Udsigt over den Lutheriske
Reformation, af S. J. Steenersen. 1 og 2 D. Christiania
1818-19. 8.

³ Joh. Erhard Kappens Schauplatz des Tehelischen Ab-
lasskrams. Leipz. 1720. 8.

⁴ Angreb Luther Affadshandelen af Ordensnid? Schmidt
Geschichte der Deutschen. 5 B. — Tævnf. Plank 1 Th. S.
77. F. G. Kraftii Diss. de Luthero contra Indulgentia-
rum nundinationes haudquaquam ex invidia disputante.
Goett. 1749. 4.

⁵ Christ. Frider. Boernerii Diss. de colloquio Lutheri cum
Cajetano. Lips. 1722. 4.

⁶ Pavens Forsøg paa at bilægge Striden ved Karl von Mil-
tis. Luthers Skrivt de captivitate Babylonica.

den med Foragt. Hans Lære blev begierlig antaget af utallige Mennesker, han blev agtet af sin Landsfyrste, og fandt flere virksomme Medhjelpere, iblandt hvilke Philip Melancthon (f. 1497) fortrinlig udmærkede sig ⁷.

§. 152.

Rigsdag i Worms.

Luthers nye Lære opvakte store Bevægelser og en saa hæftig Gjæring i Gemytterne, at man fandt det nødvendigt derom at raadslaae paa Rigsdagen, som Keiser Karl V. havde udfkrevet til Worms (Com. Wormatiensia) (A. 1521). Luther selv blev indstævnet for den, og erhvervede sig ikke ringe Hoiagtelse ved sin ædle og uforfærdede Udsærd. Dog blev en Rigsbeslutning fattet, som truede ham og hans Lære med Undergang; men denne Beslutning blev for det meste ufuldført, Luther blev ved Kurfyrsten af Sachsens Forsigtighed en Tid lang unddraget sine Fjenders Dine, men virkede derfor i Stilhed desto kraftigere, i Særdeleshed ved Begyndelsen af sin Bibeloversættelse ⁸, og vendte derpaa, i Anledning af nogle Uordener, tilbage til Wittenberg, hvor hans Anseelse snart igjen tilveiebragte Orden.

153.

Det Lutheriske Parties Fremgang.

Med uafbrudt Virksomhed gik Luther frem paa den eensgang brudte Bane. Gudstjenesten i Sachsen blev lidt efter

⁷ Ph. Melancthons Werke, herausgegeben von Dr. J. A. Köthe. in 6 Theilen. Leipz. 1829. 8.

⁸ Joh. Ge. Palm Historie der deutschen Bibelübersetzung Luthers mit J. M. Gözens Anmerkungen. Halle 1772. 4. Entwurf einer vollständigen Geschichte der Bibelübersetzung

lidt forandret i Overensstemmelse med den nye Lære, og man efterlignede disse Forandringer paa andre Steder. Selv Rigsforsamlingen i Nürnberg (Com. Norimbergensia) 1523 begunstigede Reformationens Fremskridt ved sin Bægning at adlyde den pavelige Gesandts Forslag, og ved sine hundrede Besvælinger over det pavelige Hof⁹. For Reformationens Fjender mislykkedes deres Bestræbelse at bringe den i slet Nygte ved Bondefrigen (A. 1525), hvilken de forestillede som en Frugt deraf¹⁰. Derimod vandt den meget ved, at Philip den Hoimodige, Landgreve af Hessen, (Landgravius Hassiæ) indførte den i sit Land m. Kirkeforsatningen i Sachsen blev bragt i Orden (A. 1527, 1528) ved den efter Luthers Naad af Kurfyrsten foranstaltede Visitation, hvilken tillige fremkaldte Luthers mindre og større Catechismus.

§. 154.

Forbund. Navn af Protestanter.

Med Uvillie saae de katholske Fyrster Luthers Partie uophørligen vore; ogsaa Keiseren antog en truende Mine.

Dr. M. Luthers von Ge. Wolfg. Panzer. Nürnberg 1783. 8.

⁹ Centum Gravamina nationis Germanorum. f. Ex. i Flucii Catalogo testium veritatis p. 482.

¹⁰ Versuch einer Geschichte des deutschen Bauernkrieges von G. Sartorius. Berlin 1795. Leben, Schriften und Lehren Thomas Münzers — von G. Theod. Strobel. Nürnberg und Altdorf 1795. 8.

m Pütters Erörterungen und Beyspiele des teutschen Staats- und Fürstenrechts. 2 B. 3 u. 4 Hest. Göt. 1794. Philip der Großmüthige, Landgraf von Hessen. Nebst einem Urkunden-Bande. Bearbeitet u. herausgeg. von Dr. Chr. v. Komml. Hessen 1830. 8.

Derved bleve de Fyrster, som hængte ved Luthers Lære, bevægede til at holde sig færdige til Forsvar, og imellem Churfyrsten af Sachsen og Landgreven af Hessen blev Forbundet i Torgau (A. 1526) sluttet, hvilket flere Fyrster og Stæder siden tiltraadte. Ved denne Forbindelse forskaffede de sig saa megen Anseelse, at de paa Rigsdagen i Speyer (Com. Spi-rensia priora a. 1526) erholdt en gunstig Beslutning; og den Hasthed, med hvilken de grebe til Waaben (A. 1528) paa den erholdte Efterretning om et Angreb, som foregaves at være besluttet imod dem, gjorde dem endnu frygteligere. De toge derfor ikke i Betænkning at protestere imod Rigsforsamlingens Beslutning i Speyer (A. 1529), hvorved den videre Udbredelse af deres Lære indskrænkedes, og Navnet Protestanter, som de deraf fik, blev en varig Benævnelse for det hele Partie ¹¹.

§. 155.

Den Augsburgske Bekjendelse.

Paa en Rigsdag i Augsburg (A. 1530), hvor Keiseren i egen Person var tilstede, besluttede de protesterende Rigsstænder, at overlevere en skriftlig Bekjendelse om deres Lære ¹².

¹¹ Historie von der Evangelischen Stände Protestation und Apellation wider und von dem Reichstag zu Speier 1529 u. s. w. von Joh. Joach. Müller. Jena 1705. 4. Die Entwicklung des protest. Geistes bis zu seiner völligen Darlegung auf dem Reichstage zu Speier 1828. Von Dr. J. E. G. Johannsen. Copenh. 1830. 8.

¹² Historia der Augsburgischen Confession, durch Davidem Chytraeum zusammengeordnet und newlich vermert, Kofstodt 1576. 4. Historia comitorum anno MCXXX Augustae celebratorum — per Georg. Coelestinum. Francof. ad Viadr. 1577 fol. Ernst Sal. Cyprian Historia der Augsbu-

Den blev udkastet af Philip Melancthon med mynster-
værdig Klarhed og Klogskab, og derpaa undertegnet af Rigs-
stænderne, som horte til Luthers Partie, og offentlig overle-
veret Keiseren ¹³. Han lod den velgjendrive, men formaade
ikke at bringe de protestantiske Stænder til at forandre deres
Beslutning, og Forsøgene paa at bilægge Religions-Stridighe-
derne med det gode, vare ligeledes forgjeves. Da herpaa en
haard Rigsdags-Kjendelse blev affattet, saa sluttede Protestan-
terne sig desto fastere til hinanden ved det Schmalkaldiske
Forbund (A. 1531), og afnødte derved Keiseren den Nurn-
bergske Religionsfred (1532).

§. 156.

Protestanternes vaklende Stilling.

Uagtet den sluttede Fred, sysselsatte Keiseren sig med den
Plan at angribe Medlemmerne af det Schmalkaldiske Forbund,
saa snart han kunde gjøre det med Fordeel. Imidlertid viste
Landgreven af Hessen, ved igjen at indsætte den forjagede Her-
tug Ulrich af Würtemberg, hvor vanskelig Seieren vilde
blive over det nye Partie. De langsomme Anstalter til en
almindelig Kirkeforsamling gave Anledning til, at Luther for-

gischen Confession. 2te Aufl. Gotha 1730. 4. Chr. Aug.
Sallig's vollständige Historie der Augsburgischen Confession.
Halle 1730-35. 3 The. 4. — Kritische Geschichte der Augs-
burgischen Confession — von Ge. Gottl. Weber. Frankf.
1783-84. 2 Bde. 8.

¹³ *Confessio Tetrapolitana* (fra Stæderne Strasborg og Argen-
toratum, Costniz, Memmingen og Lindau). *Gottl. Werns-
dorf Historia confess. Tetrap. Witrenb. 1721. 5. I. Henr.
Felsii Diss. de varia conf. Tetrap. fortuna. Goett. 1757.
4. Schelhorn Amoenit. liter. Tom. VI. p. 304-451. Sa-
llig Hist. der Augsb. Confession. 1 Th. S. 387, 436.*

fattede de Schmalkaldiske Artifler. Nye Underhandlinger begyndte siden imellem Catholikerne og Protestanterne, men Samtalen i Hagenau, som blev fortsat i Worm og Regensburg (colloquium Ratisbonense) blev uden Følge. Det Schmalkaldiske Forbund vandt i Magt, og beviste samme ved at forjage Hertug Henrik af Brunsvig. Nu blev ingen anden Afgjorelse tilbage end den ved Waaben.

§. 157.

Luthers Død og Charakter ¹⁴.

Endnu førend Krigen kom til Udbrud, endte Luther sin Løbebane (18 Febr. 1546). Hans varme Iver for Sandhed og Dyd, hans omme Samvittighed og hans høje Mod til at vove alt for Religionens Skyld fortjener Alles Højagtelse; hans store Fortjenester af Religions=Lærens og Kirkeforfatningens Nenselse fortjene Efterverdenens Taknemmelighed. Hans Hidsigthed og Stivsigdighed i at paastaae sine Meninger, og hans Hestighed mod anderledes Tænkende lader sig tildeels undskylde, aldrig forsvare. I hans talrige Skrifter er en Rigdom af klare Ideer, træffende Blik og kraftfulde

¹⁴ Vita Martini Lutheri exposita a *Phil. Melanchthone* — annotationes subtexit *Christph. Aug. Heumannus*. Goett. 1774. *Joh. Cochlaei* commentaria de actis et scriptis M. Lutheri. Par. 1563. 8. Historie von Dr. M. Luthers Anfang, Lehre, Leben, beschrieben durch *Johan Matthesium*. Nürnberg 1564. 4. Tilfidsst Güstrow 1715. 8. *Fried. Sigm. Keils* merkwürdige Lebensumstände Dr. M. Luthers. Leipz. 1764. 4 Th. 4. *J. Matth. Schröckh* Abbildung und Lebensbeschreibung Dr. M. Luthers. Leipz. 1778. 8. Udsigt over Luthers Levnet af *N. K. Holm*, i *J. Möllers* Theol. Bibl. 7 og 8 Bind. Om ældre Skrifter: *J. A. Fabricii* Centifolium Lutherianum. Hamb. 1728. 30. 8.

Udsagn, hvilke hos den kyndige Læser kun tabe lidet af deres Indtryk ved enkelte Steder, som minde om den Sids Raahed og Smagløshed, over hvilken Luther ellers stod saa høit. Han skabte det tydske Bogsprog og gjennemtrængte det med sin store Aands Genialitet, saa at Literaturen skylder ham ei mindre end Kirken ¹⁵.

§. 158.

Den Schmalkaldiske Krig. Interim.

Krigen, som nu udbrod imellem Keiseren og de Allierede, fik et ulukkelig Udfald for de sidste ¹⁶. De havde forsonet at understøtte Kurfyrst Hermann af Kolln ¹⁷; de forsømte ogsaa den bedste Leilighed til at angribe den keiserlige Hær, og svækkede deres Magt ved indvortes Uenigheder. De høitidske Stænder maatte derfor underkaste sig Keiseren,

¹⁵ Udgaverne af hans Bærker: den Wittenbergiske i 12 tydske Dele. 1539=59, og 7 latinske 1545=58; den Jenaiske 1556=58; den Altenburgiske 1661=64; den Leipzigske 1729=40. i 22 Bind. Den fuldstændigste er udgivet af J. G. Walch. Halle 1740=5, 24 Dele i 4. Nyere Udgaver (men som ikke have havt Fuldstændighed til Sigte): Luthers Deutsche Schriften theils vollständig, theils in Auszügen. Von J. W. Comler 3 Bde. Gotha 1816. 8. En saare hensigtsmæssig Udgave af Pastor Bent, hos Perthes i Hamborg (flere Oplag). Luthers Briefe, Sendschreiben und Bedenken, nach der Zeitfolge geordnet von Dr. W. M. L. de Wette. 5 Theile 1824=28. 8.

¹⁶ Friedrich Hortleder Handlungen und Ausschreiben von den Ursachen des teutschen Kriegs unter Karl V. in den Jahren 1546. 1547. Frankf. am Mayn 1617. 1618. 2 Bde. fol.

¹⁷ Nostra Hermanni Archiep. Coloniensis simplex ac pia deliberatio, qua ratione — reformatio instituenda sit. Bonnae 1545. fol.

Kurfyrst Johan Frederik af Sachsen blev slaget og fangen ved Mühlberg (1547), og Landgreven af Hessen saae sig nødt til de meest ydmygende Betingelser, ja blev endog, skjøndt han fremstillede sig frivillig, holdt tilbage som Fange¹⁸. Keiseren, som var utilfreds med Paven, vilde dog ikke nøde Protestanterne til ubetinget Fravigelse af deres Mening, men lod paa Rigsdagen i Augsburg (A. 1548) (Com. Augustana armata) forfærdige et Udkast, som skulde tjene de stridende Partier til Nettesnor indtil en almindelig Kirkeforsamlings Afgjørelse, og fik derfor det Navn Interim, men mishagede begge Kirkers Theologer lige meget¹⁹.

§. 159.

Kurfyrst Moritz af Sachsen. Religionsfred.

Hertug Moritz af Sachsen havde, skjøndt han bekjendte sig til Luthers Lære, forbundet sig med Keiseren, og derfor erholdt Kurværdigheden. Men Keiserens vidtudseende Planer bestemte ham til at paatage sig den tydske Friheds og den protestantiske Kirkes Forsvar. Uventet overrumplede han Keiseren, og nødte ham til det Passauer Forlig (*Transactio Passaviensis*) (31te Juli 1552). Indholdet deraf blev efter Morizes Død bekræftet paa Rigsdagen i Augsburg (1555)

¹⁸ Ludvf. Godof. Mogen historia captivitatis Philippi Magni. Francf. 1760. 8. Michael Gottf. Wernherns Ehrenrettung Kaiser Karls wegen der bey Landgraf Philips Ergebung gebrauchten Worte: Nicht zum ewigen Gefängniß. Nürnberg. 1782. Vergl. Ehrenrettung einiger verdienstvollen Gelehrten gegen die Verleumdungen J. Wernherns. 1783.

¹⁹ Das dreysache Interim von J. Erdmann Biedt. Leipz. 1721. 8. Jo. Andreae Schmidii Historia interimistica. Helmstad. 1730. 8.

²⁰, paa hvilken blev tilstaaet Protestanterne fuldkommen Troesfrihed og Lighed i Rettigheder med de Katholske. Kun det geistlige Forbehold (*reservatum ecclesiasticum*), paa hvilket Katholikerne holdt fast, lagde Hindringer i Veien for den videre Udbredelse af Luthers Lære. Ved Religionsfreden, som blev en Grundlov i Riget, beholdt den lutherste Kirke (men endnu ikke den reformeerte) en lovmæssig Tilværelse i Tydskland.

§. 160.

Reformationens Begyndelse i Schweiz ²¹.

Uagtet Schweizerne vare Paverne særdeles hengivne, fandtes dog Mænd iblandt dem, som fældte frie Domme om Kirken og Kirkelæren, og meddeelte deres Discipler dem i Stilhed, saasom Thomas Wyttenbach i Basel (d. 1526). Hans Discipel Ulrich Zwingli ²² (f. 1484), havde med

²⁰ *Christoph. Lehmanni Acta publica et originalia de pace religiosa.* Francof. 1707 f. Lehmannus suppletus. 1769. f.

²¹ *Helvetische Kirchengeschichte durch Jak. Hottinger.* Zürich 1708:28. 4 Th. 4. Neu bearbeitet von P. Wirz. 1r Th. Zürich 1808. — *Histoire de la reformation de Suisse par Abrah. Ruchat.* Geneve 1727-1728. VI. Voll. 12. *Beyträge zur Erläuterung der Kirchen-Reformationsgeschichte des Schweizerlandes von Joh. Conr. Güsslin.* Zürich 1741:53. 5 Thele. 8. — *Epistolae ab Ecclesiae Helveticae reformato-ribus scriptae Centuria I.* edidit *J. Conr. Fuesslinus.* Tiguri 1742. 8. — *Histoire du Calvinisme par Maimburg.* Paris 1682. 12. — *Critique generale de l'Histoire du Calvinisme de Maimbourg* (af P. Bayle) bedst i *Oeuvres diverses de Pierre Bayle* (à la Haye 1727-31. VI. Voll. fol.) Tom. II.

²² *Mag. Ulrich Zwingli Lebensgeschichte und Bildniß* (von J. C. Nüscher). Zürich 1776. *Zwingli, Geschichte seiner Bildung zum Reformator*, von J. M. Schuler. Zürich 1818. 8.

stor Flid studeret den hellige Skrift, og overbevist sig om, at hans Tids kirkelige Lærebegreb var overmaade langt afvigende fra den. Han dablede allerede som Præst i Einsiedeln mange overtroiske Skikke ved Gudstjenesten. Hans Forflottelse til Zürich (1519) forskaffede ham en videre Virkefreds. Han modsatte sig Bernhardin Samson, der drev Aflagshandelen med samme Driftighed i Schweiz, som Johan Tezel i Tydskland; og holdt sig i sine Prædikener allene til den hellige Skrift. Raadet i Zürich (Senatus Tigurinus) beskyttede ham og begunstigede, især efter Religions-Samtalen i Zürich (29de Jan. 1523), hans Lære. Ikke længe efter blev Gudstjenesten rensset fra de katholske Skikke, og indrettet overeensstemmende med Zwinglis Lære og den apostoliske Kirkes Monster, hvorved Zwingli dog i nogle Stykker gif for vidt. De Bestræbelser, som de øvrige Schweizer Cantoner anvendte for at forhindre disse nye Indretninger, vare uden Virkning.

§. 161.

Zwinglis Foretagenders Fremgang.

Zwingli fandt ved sine Forbedringer virksomme Medhjælpere, iblandt hvilke Johan Dekolampadius i Basel ²³ udmærkede sig. Ved deres forenede Bestræbelser blev Reformationen videre udbredt og indført i Bern, Basel og Schaffhausen. Den Forbittrelse, som den gamle Forfatnings Tilhængere viste ved den af Zwingli stiftede Forandring, foranledigede en Krig, i hvilken Zwingli selv mistede Livet (1531).

²³ Biographien berühmter Schweizerischer Reformatoren. Erster Band. Lebensgeschichte D. Joh. Dekolampads (af Sal. Hefl). Zürich 1793. 8.

Saavel hans Kundskaber, som hans aabne og faste Charakter, sikkrer ham Efterverdenens Høiagtelse, ihvorvel han ikke var fri for Hestighed; og hans Skrifter ²⁴ ere Mindesmærker om en dannet eregetisk Smag, en uskromtet Fromhed og skarp Forstand, i hvilke Henseender han lignede Luther, for hvem han derimod staaer tilbage, naar Talen er om Phantasie, Følelse og overhovedet om de poetiske Gaver. Efter hans Død blev Freden snart tilveiebragt imellem de uenige Schweizere og et nyt Stød til Sandhedens Udbredelse blev givet af flygtende Italienerne ²⁵.

§. 162.

Den reformeerte Kirkes videre Dannelse.

Efter Zwinglis Død vedligeholdt og stadfæstede hans Venner og Disciple det Værk, som han havde udført. Men Ingen iblandt de Reformerte naaede en saa høi Anselse, og en saa gjeldende Indflydelse, som Fransmanden Johan Calvin ²⁶ (f. 1509), der med en udbredt Lærdom og clæssisk

²⁴ Opera. Turici 1544-45. IV Voll. f. Zwinglis sämtliche Schriften im Auszuge, herausgegeben von L. Usteri und S. Wägeli. Zürich 1819. Andre Hovedbefordrere af Reformationen i Schweiz, Leo Juda, Henrik Bullinger, Conrad Pellican, Berthold Haller. Samtaler i Baden (1526) og i Bern (1528).

²⁵ Reformationen i Graubünden. Historia reformationis ecclesiarum Rhaeticarum edita a Petro Dominico Porta. Tom. 1. et Tom. II. P. 1 et 2. Curiae 1771-1774. 8.

²⁶ Theodori Bezae vita Calvini. Gen. 1576. Hier. Bolseci Historia de I. Calvini vita etc. Col. 1632. Bayle Dictionnaire historique et critique Art. Calvin. Senebier Histoire litteraire de Geneve T. 1. p. 177. Calvins Leben, Meinungen, und Thaten, (von Fischer). Leipz. 1794. 8.

Smag forbandt ubøielig Fasthed, strænge Sæder og den Gave at vinde Menneskene for sine Hensigter. Ved ham bleve flere Forandringer foretagne med Kirkeforfatningen, ja det lykkedes ham endog at indføre nogle Afvigelser fra Zwingli's dogmatiske Forestillinger iblandt Schweizerne ²⁷. Ved ham blev Genf Hovedstædet, fra hvilket de Reformertes Grundsetninger udbredte sig i fremmede Lande (Frankrig, Tydskland, Holland, England og Skotland), og det hele Partie blev af Modstanderne efter ham kaldet Calvinister. Skade var det, at Calvins (d. 1564) ualmindelige Virksomhed som Lærer, Borger og Skribent, ikke blev frie for Haardhed imod anderledes Tænkende ²⁸. I Theodor Beza vandt han en udmærket Embedsbroder og ligesindet Ven *).

§. 163.

De Sachsiske og Schweizeriske Reformatorers indbyrdes Forhold ²⁹.

Luther og Zwingli arbejdede begge i et og samme Dødemed; begge fremstillede den Grundsetning, at den christelige Lære bor vdes af den hellige Skrift med Forkastelse af al

²⁷ Consensus Tigurinus i Aar 1549 og 1554.

²⁸ Opera. Genev. 1578. 12 Voll. f. Amstelod. 1671. 9 Voll. f.

* Leben des Theod. de Beza und des Peter Martyr, von J. C. Schloffer. Heidelb. 1809. 8. See forresten Litteraturen ved §. 200. Not. 67.

²⁹ Historiae de origine et progressu controversiae sacramentariae authore Lud. Lavathero. ed. 2. Tigur. 1772. 8. Rod. Hospiniani Historia sacramentaria. Gen. 1681. 2 Voll. fol. Ausführliche Historia motuum zwischen den Ev.

Tradition, og de stemmede overeens i alle Dogmer undtagen Læren om Christi Nærværelse i Nadveren. Men om denne reiste sig en ulykkelig Striid, ligesom der og var betydelig Forskjel i Liturgien. Zwingli fik ved Andreas Carlstads ³⁰ Skrifter Anledning til at yttre sin Forestilling om Nadveren, hvilken afveeg fra den Lutherske, og da Johan Dekolampadius, der tog hans Partie, herover blev indviklet i Strid med nogle schwabiske Præster, toge ogsaa Luther og Zwingli Deel deri. Det Forsøg, som Landgreven af Hessen gjorde til Forening (colloquium Marburgense a 1529), blev frugtesløst, og den Wittenbergske Concordie ³¹ (A. 1536) bevirkede kun for en Tid Stilstand i Striden. Efterat Luther, som koft for sin Død fornyede Striden, var gangen til Hvile, hvilede ogsaa Gemytterne; thi det Melanchtonske Partie heldede til Fred med Schweizerne, men Zeloter traadte siden desto heftigere frem paa Kamppladsen, og da disse endelig beholdt Overmagten, blev derved de tvende protestantiske Kirkers fuldkomne Adskillelse afgjort.

§. 164.

Reformationens Værd ³².

Den upartiske Dommer vil ikke paastaae, at Reformationen er et aldeles fuldkomment Værk; ei heller vil han retz-

Lutherischen und Reformirten von Valent. Ernst Löscher. Frankf. und Leipz. 1723-24. 3 Bde. 4. Meest upartist i Planks Værk, som er anført §. 151. N. 3.

³⁰ Leben des Andreas Carlstadt, genannt Bodenstein, von Joh. Conr. Fühl. Frankf. und Leipz. 1773. Vita Carolostadii — in Miscellan. Groening. Tom. I.

³¹ Martinus Bucerus. Schróth's Lebensbeschreibungen berühmter Gelehrten. 1 B.

³² Préjugés légitimes contre les Calvinistes (par P. Nicole). Paris 1671. 12. Defense de la reformation par Mr. Clau

færdiggjøre ethvert Skridt af dens Ophavsmand; han vil beflage de Stridigheder, som opstode iblandt Reformatorerne, ja endog tilstaae, at de stormende Optrin og den Gjæring i Gemytterne, hvortil denne Begivenhed gav Anledning, bleve en Tidlang Hindringer for den rolige Granskning. Men han vil ei heller miskjende, at ved denne Forandring blev den tryk-
fende pavelige og kirkelige Despotismus ophævet i een Deel af Europa, i en anden Deel formildet; at ved den blev Grunden lagt til Religionslærens Nenselse, ja i den Grad udført, at den apostoliske Christendom i alle dens Hovedartikler gjordes gjældende, hvorpaa de efterfølgende Tidsaldere kunde bygge; endelig at religiøs Kundskab og Fromhed ved den blev laugt almindeligere udbredt iblandt Folket. Selv de Forbedringer, som ere blevne foretagne i den katholske Kirke, bør for største Delen ansees som Frugter af Reformationen, og som Folger af dens Bestræbelse for ikke at lade sig bestjæmme af

de. Nouvelle edition. Leuwarden 1745. 2 Voll. 12. — Histoire des revolutions arrivées dans l'Europe en matiere de religion par *Varillas*. Ed. Amsterd. 1689-90. VI Voll. 12. Histoire des variations des Eglises protestantes par *Jaq. Benigne Bossuet*. Paris 1734. 3 Voll. 12. Histoire de la Religion des Eglises reformées par *Mr. Basnage*. Roterd. 1721. 5 Voll. 8. — *W. J. Schmidt* neuere Geschichte der Deutschen (Wien) 1 B. S. 287 ff. Ehrenrettung der lutherischen Reformation gegen *Schmidts* Geschichte der Deutschen, von *Karl Leonhard Reinhold*. Jena 1789. 8. — Entwicklung der politischen Folgen den Reformation für Europa — in den kleinen Schriften von *H. S. L. Heeren*. 1 Th. Gøtt. 1803. 8. Essai sur l'esprit et l'influence de la reformation de Luther par *Ch. Villers*. Paris an 12. 1804. 3me Edition 1808, oversat paa tydsk af *Stampeel* med en Fortale af *Rosenmüller*; og af *Cramer* med Fortale og Bilag af *Hente*. Paa Dansk af *Blicher* i *Søen*. Kbh. 1812. 8.

Protestanterne. Og skjøndt Videnskabernes Gjensfødelse ikke kan betragtes som Virkning af Reformationen; skjøndt det ikke kan nægtes, at Reformationen for en Tid gav nogle Videnskaber en ugunstig polemisk Vending, saa er det dog ingen Tvivl underkastet, at Lærdom og Videnskabelighed i det hele taget maatte langt bedre lykkes, naar frie Undersøgelser ikke vare underkastede en myndig Geistligheds Herredømme, og ikke behøvede at frygte for de pavelige Båndstraaler.

§. 165.

Pavernes Historie ³³. Kirkeforsamling i Trident.

Med Reformationen blev den pavelige Magt deels indskrænket, deels bragt i stor Fare. Ved sammes Begyndelse besad Leo X. (Johan af Medici) ³⁴ den romerske Trone (1513=1521). Hans Efterfølger Adrian VI. (d. 1523), var ligesaa meget besjælet af Afsky for Luthers Lære, som af Iver for at afskaffe de kirkelige Misbrug ³⁵. Clemens VII. (Julius af Medici) regjerede ulykkelig (d. 1534), og var en Tidlang Keiserens Fange ³⁶. Paul III. (Alexander Farnese) ³⁷, saa sig nødsaget til at give efter for det

³³ Joh. Jac. Rambach Geschichte der römischen Päbste, seit der Reformation bis auf die jetzigen Zeiten. Magdeburg 1779=1780. 2 Bde. 4.

³⁴ Bayle Dictionaire Art. *Leon X.*

³⁵ *Casp. Burmanni* Hadrianus VI. sive analecta historica de Hadriano VI. Ultrajecti 1727. 4.

³⁶ Vita a *Jacobo Zieglero* — in *Joh. Ge. Schelhorn* Amoenitatt. Historiae eccles. et litterar. T. 1. p. 287.

³⁷ *A. M. Quirini* de gestis Paulli III. Pontificis. Brixiae 1745. Modskriver af Schelhorn og Kiesling.

almindelige Ønske om en Kirkeforsamling, som efter flere Udsættelser blev aabnet i Trident A. 1545 ³⁸. Paven var lykkelig nok til at styre Forsamlingen efter sin Willie, hvilken dog nedsaak i Uvirksomhed, efterat den var forflyttet til Bologna. Efter hans Død (A. 1549) blev den fortsat i Trident af Julius III. (Johan Maria de Monte), men snart igjen udsat. Marcellus II. og Paul IV. (Johan Peter Carasfa), den sidste af et forfølgelsesfygt Sindelag ³⁹, fulgte efter ham. Pius IV, (Johan Angelo af Medici), fornyede og fuldendte (A. 1563) den Tridentinske Kirkeforsamling, paa hvilken Protestanterne bleve fordømte og den katholske Kirkelære stadfæstet, imedens der stede intet af Betydenhed til Kirkens Forbedring; og dens Beslutninger bleve kun med Vanskelighed antagne selv i de katholske Lande ⁴⁰, hvormed Pius V. (Michael Ghisleri) som regjerede fra 1566=1572, var sysselsat ⁴¹.

³⁸ Histoire du Concile de Trente par *Fra Paolo Surpi* traduite par *Pierre Franç. le Courayer*. Amsterd. 1736. 2 Bd. 4. *Istoria del Concilio di Trento* — de *Sforza Pallavicino*. Rom. 1656-57. 2 Voll. f. Chr. Aug. Salig vollständige Historie des Tridentinischen Concilii Halle 1741-45. 3 Theile. 4. Om Synodens Urter *Schelhorn* Amoen. Hist. eccles. et litt. T. 1. p. 380.

³⁹ Erind med Spanicu. Bogforbud. *Schelhorn* Ergözlighkeiten aus der Kirchengeschichte und Literatur. 2 Th. S. 1.

⁴⁰ Histoire de la reception du Concile de Trente dans les Etats catholiques. Amstel. 1756. 2 Voll. 12. — *Professio fidei Tridentinae*.

⁴¹ Bulle in Coena Domini. Giannone bürgerl. Geschichte von Neapel. 4 Th. S. 238 ff. (Le Bret) Pragmatische Geschichte der so berufenen Bulle in coena Domini. 1769-70. 4 Theile. 4.

§. 166.

Fortsættelse.

Gregor XIII., som nu besteg den pavelige Throne ⁴² (Hugo Buoncampagno) gjorde sig bekendt ved at hoitidelig- holde det parisiske Blodbryllup, ved en nye Kalenders Indfø- relse og en nye Udgave af den kanonske Lovbog (d. 1585). Endnu mere beromt blev Sixtus V., (Felix Peretti af Mont- alto) ved sin driftige Aand og sin virksomme Statsforvalt- ning ⁴³. Urban VII. (fra 1590), Gregor XIV. og In- nocenz IX. regjerede kort Tid, og Clemens VIII. (Hyp- politus Aldobrandini) A. 1592-1605 besorgede en nye Ud- gave af Vulgata. Efter Leo XI. erholdt Paul V. (Camillo Borghese) den pavelige Værdighed; han indviklede sig med Venetianerne i den langvarige Strid ⁴⁴, hvori Servitermun- den Paul Sarpi viste sin Liberalitet og store Duellighed ⁴⁵. Gregor XV. (A. 1621-1623) døde snart, og i hans Sted blev Urban VIII. valgt, hvis Efterfølger Innocenz X.

⁴² Joh. Petr. Maffei Annales Gregorii XIII. Rom. 1742. 4.

⁴³ Schröckh allgem. Biographie. 9 Th. S. 1. (Vie de Sixte V. par Greg. Leti. Par. 1720. 2 Bd. 8.) Congregatio- ner. Bidsenstabernes Befordring. Udgave af Vulgata. *Schel- horn* Amoenit. liter. T. IV. p. 433.

⁴⁴ Historia particolare delle cose passate tra'l sommo Pon- tifice et la republica di Venezia, da Pietro Sarpi. In Lione 1624. 4. Interdicti Veneti historia: authore *Paulo Sarpio*. Cantabr. 1626. 4.

⁴⁵ Franz Griselini Denkwürdigkeiten des Paul Sarpi übers. von Le Bret. Ulm 1761. 8 — Opere Venet. (Helm- stedt) 1627. 5 Voll. 12. Sarpis Breve i Le Bret Ma- gazin zum Gebrauch der Staats- und Kirchengeschichte 1-4 Bde. 5 Voll. 12.

(fra 1644) regjerede ud over Enden af denne Periode og vægrede sig ved at erkjende den Westphalske Freds Bestemmelser.

§. 167.

Munkordnernes Historie.

Munkene tabte ved Reformationen i Agtelse, i Indkomster og Medlemmer; men de bleve derimod desto vigtigere som Støtter og Forsvarere for den gamle Kirke. Foruden de gamle Ordener, hvori nu og da foregik nogle Forandringer, stiftedes ogsaa nye, iblandt hvilke Kapuziner- og Jesuiter-Ordenene ere de mærkværdigste. Den første gjorde sig det til Pligt noiagtigen at følge Franciskaner-Reglen, og erholdt sin Stadfæstelse af Clemens VII. i A. 1527 ⁴⁶. Den sidste ⁴⁷ havde Ignatius Loyola til Stifter (d. 1556), et særmerist Hoved, men som meente det ærligt. Den snilde Forfatning, ved hvilken Ordenen blev langt mere stiftet til store

⁴⁶ Annales, seu sacrae Historiae Ordinis Minorum, qui Capucini vocantur. Auctore Zachar. Boverio. Lugd. 1632 et 1639 f. Marcellini de Pisa annalium etc. Tomus III. Lugd. 1676. f. — Bullarium Ordinis Capucinorum — a Mich. a Tugio. Romae 1740-52. 7 T. f.

⁴⁷ Historiae societatis Jesu auctoribus Nicol. Orlandino, Franc. Sacchino, Petr. Possino, Jos. Juvencio P. I - VI. Antverp. 1620 1750. f. Histoire generale de la naissance et des progrès de la Compagnie de Jesus. Nouvelle ed. Amsterd. 1761-1767i IV Voll. 12. (Udølgung) Versuch einer neuen Geschichte des Jesuiterordens. Berlin und Halle 1769. 1770. 8. Allgemeine Geschichte der Jesuiten von dem Ursprung ihres Ordens bis auf die gegenwärtige Zeit von Pet. Phil. Wolf. 2te verbeß. Aufl. Leipz. 1803. 4 Bde. 8. Jesuiternes Historie efter P. Ph. Wolf af

Foretagender, end de øvrige Munkordener, skyldte den flygtigere Mand *). Ved tro Lydighed mod Paverne, ved Virksomhed i Missionerne og ved politiske Rænker, forskaffede Jesuiterne sig snart et stort Navn, rige Indkomster og en udstrakt Indflydelse i politiske og kirkelige Anliggender. Ungdommens Opdragelse og Fyrsternes Samvittigheder bleve dem anbetroede, og den katholske Kirke besad i dem de særdigste og suildeste Forsvarere. Men den hurtigere Tilvært i deres Magt opvakte ikke allene andre geistlige Selskabers Skinsyge, men ogsaa Staternes Frygt, og allerede nu blev mangen Mistanke yttret imod Ordenens Aand og Lære. Iblandt andre Ordener ⁴⁸ ere Oratoriets Fædre, stiftede i Italien af Philip Neri (A. 1577), i Frankrige af Peter af Berulle (A. 1613) ⁴⁹ samt Benedikter-Congregationen af den hellige Maurus ⁵⁰ (A. 1621) mærkværdige for deres Fortjenester af Videnskaberne.

N. K. Holm. Kbh. 1815. 8. Geschichte der Jesuiten in Bayern, von K. H. K. v. Lang. 1819. 8. Bibliotheca scriptorum societatis Jesu, opus inchoatum a Petr. Ribadeneira, continuatum a Phil. Alegambe, recognitum a Nathan. Sothvello. Rom. 1676. f.

* Især Ordensgeneralerne Lainez og Aquaviva.

⁴⁸ Theatiner, Barnabiter o. a.

⁴⁹ Vie du Cardinal Berulle, fondateur de l'Oratoire de Jesus, par Habert de Cerisy. Paris 1646. 4.

⁵⁰ Bernardi Pez Bibliotheca Benedictino-Maurina. August. Vindel. 1716. 8. Phillip le Cerf Bibliothéque historique et critique des Auteurs de la Congregation de St. Maur (par René Prosp. Tassin). Par 1770. 4, Paa Sydøst Frankf. og Leipz. 1773-74. 2 Bd. 8.

Kirkelige Forandringer i England ⁵¹.

Reformationen i Tyskland og i Schweiz virkede ogsaa paa andre Land, og dens Tilhængere beholdt i nogle Riger Overhaand, i andre bleve de undertrykte. I England optraadte Henrik VIII. ikke blot som Konge, men ogsaa som Skribent imod Reformationen. Dog denne Tver, ved hvilken han erhvervede sig Navn af Troens Forsvarer, ophorte, efterat hans Egetskabs=Skilsmisse havde indviklet ham i Stridigheder med Pave Clemens VII. Nu løsrev han sig fra alle Forbindelser med Paven, led sig erklære for Kirkens Overhoved (A. 1534), og Kloosternes Godser inddrage under Kronen. Desuagtet gik han ikke over til Reformatorenes Lære, men besad den Egenstændighed, efter eget Lykke at ville være Lovgiver for hans Undersaatters Troe, hvorved hans Regjering blev verelviis skadelig saa vel for det gamle som for det nye Parties Tilhængere (d. 1547) *).

⁵¹ Nicol. Sanderi de origine et progressu schismatis Anglicani libri III. Colon. 1628. 8. The History of the reformation of the church of England by Gilbert Burnet. Lond. 1715. 3 Voll. f. Ecclesiastical Memorials relating chiefly to the religion and the reformation of it under Henry VIII., Edward VI. and Mary, by John Strype. Lond. 1721. 3 Voll. f. Anton Wilh. Böhmens acht Bücher von der Reformation der Kirche in England. Altona 1734. 8. Anmerkungen über N. M. Böhmens 8 Bücher von d. Ref. der Kirche in England, von Phil. Friedr. Hane, Hamburg und Kiel 1735. 8. Salig Historie d. Augsburg. Confession. 2 Th. S. 317-515.

* Thomas Morus. Aus den Quellen bearbeitet von Dr. G. F. Rudhart. Nürnberg 1829. 8.

§. 169.

Eduard VI. Maria.

Under hans umyndige Son og Efterfølger Eduard VI. fik Reformationen uhindret Fremgang, og en nye Kirkeforfatning blev indført under Thomas Cranmers ⁵² Anviisning, og ved nogle udenlandske Lærdes Bistand ⁵³, hvorved man dog vedligeholdte saa meget som mueligt de gamle hierarchiske Indretninger; men Lærebegrebet er ganske calvinist i de 42 Artikler, der bleve stadfæstede af Parlamentet. Dog efter Eduards tidlige Død (A. 1553), og det forulykkede Forsøg at sætte Johanna Gray paa Thronen, bleve ved den bigotte Maria alle de nye Indretninger igjen omstyrkede, og sammes Venner og Befordrere forfulgte med stor Haardhed. Cranmer og mange af hans Venner døde som Martyrer, og Katholicismen fik nu igjen i England sit fulde, allerede tabte Herredomme.

§. 170.

Elisabeth ⁵⁴.

Maries Død (A. 1558) frembragte en nye Forandring. Hendes Søster og Efterfølgerse Elisabeth indførte, skjøndt

⁵² Memorials of Thomas Cranmer — by *John Strype*. Lond. 1694. fol. Sammlung merkwürdiger Lebensbeschreibungen aus der britanischen Biographie. (Halle 1754-1771. 10 Bd. 8.) 2 Th. S. 450. The life of Thomas Cranmer by *Will. Gilpin*. Lond. 1784. 8.

⁵³ Petri Martyris Vermilii vita per *Josiam Simlerum*. — in *Gerdesii* scrinio antiquario T. III. p. 1. — *Jac. Guil. Feuerlein* Diss. de vita et meritis Pauli Fagii. Altorf. 1736. 4.

⁵⁴ Annales of reformation — in the Church of England during the reign of Queen Elisabeth, by *John Strype*.

med megen Varsomhed, igjen den protestantiske Lære, og vidste at forsvare den og sin Throne mod mangfoldige farlige Angreb. De 39 Artikler (en Samarbejdelse af de 42) bleve nu den engelske Kirkes Bekjendelsesstift 55. Men da man havde beholdt den biskoppelige Regjering og mange katholske Skikke, saa mishagede dette mange Englænder, som havde antaget de Genfiske Grundsetninger om Kirkeforfatningen, og fik Navn af Presbyterianer eller Puritaner 56. Dronningen søgte vel ved Censformigheds-Akten at dæmpe Misforholdene med Magt, men udstroede derved Sæden til Uroligheder, som længere hen i Tiden udbrød med stor Hestighed. I Irland havde Reformationen allerede tidligen fundet Indgang ved Georg Brown 57, men da der siden intet gjordes for dette Lands Oplysning, vedblev de fleste Indvaanere at være katholske.

§. 171.

Reformation i Skotland 58.

I Naboriget Skotland havde Reformationens Tilhængere maattet udholde haarde Forfølgelser, men ingen Grusom-

Lond. 1709-1738. 4 Voll. f. The life and acts of Matthæus Parker, by *J. Strype*. Lond. 1711. f. The History of the life and Acts of Edmund Grindal, by *J. Strype*. Lond. 1710. f.

55 De staae f. Ex. i Corpus et Syntagma confessionum fidei. Genev. 1654. 4. p. 99.

56 The History of Puritans — by *Dan. Neal* — a new edition by *Joshua Toulmin*. Lond. 1793.97. V Voll. 8.

57 Historia reformationis Hibernicæ — in *Gerdesii* serinio antiquario. T. VII. P. 1. p. 1.

58 The History of the church of Scotland from the beginning of the reformation unto the end of the reign of

led f. Er. en Patrik Hamiltons (d. 1527) og en Georg Wisharts (d. 1546) Martyrdød, kunde hindre dens Fremgang. Johan Knox⁵⁹ fremmede dens Udbredelse med urolig Driftighed (d. 1572); og de Skotlændere, som vare den hengivne, tiltvang sig med Vaaben i Hænde, først at den nye Lære taales, og endelig at den fuldkommen indførtes (A. 1560. Men Kirkeforfatningen blev ikke indrettet efter den engelskes Mynster, men gjort eensformig med den Genfiske. Dronning Maria Stuart kunde, da hun vendte tilbage til sit Rige fra Frankrig, neppe udvirke at hendes egen (katholske) Religionsøvelse taales, og da hun A. 1567 maatte flygte til England, vedvarede den skotske Kirkes nye Tilstand uforstyrret under hendes protestantiske Son Jakob VI.

§. 172.

Jakob I. og Karl I.

Denne Jakob besteg efter Dronning Elisabeths Død ogsaa den engelske Throne. Ikke allene Katholikernes skuffede Forventninger beredede ham nogle Fæder⁶⁰, men han fattedes

James VI by *David Calderwood*. Lond. 1678. fol. The History of Scotland during the reigns of Queen Mary and of King James VI. by *Will. Robertson*. Basil 1791. 3 Voll. 8. Paa Tydsk af Mittelstedt. Braunschweig 1762. 2 Bd. 8. The History of the establishment of reformation of Scotland by *Gilbert Stuart*. Lond. 1780. 4. Paa Tydsk: Altenburg 1786. 8. History of the Reformation of Scotland, by *Ge. Cook*. 3 Voll. Edinburgh 1811. 8. The History of the Church of Scotland, from the Establishment of the Reformation to the Revolution. By *Ge. Cook*. 3 Voll. Edinb. 1815. 8.

⁵⁹ *Melch. Adami* vitae Theologorum exterorum. (Francof. 1706. fol.) p. 68. *Bayle* Dict. hist. crit. Art. *Knox*. The Life of Knox, by *Th. Mac Crie*. 3 Edis. 1814. Paa tydsk ved P. Lanf.

⁶⁰ Krudtsaamneurettelsen A. 1605 (conjuratio pulveraria).

ogsaa Klogskab og Sagtmodighed for at holde de protestantiske Partier i Ligevægt (d. 1625). Hans Forkjærlighed for den biskoppelige Kirke ⁶¹ forbittede Nonconformisterne; og hiin Forkjærlighed og denne Forbittrelse forplantedes paa hans Son Karl I., og førte til borgerlige Uroligheder, da denne, ledet ved Erkebiskop Wilhelm Laud's Raad ⁶², vilde paa-
 node Presbyterianerne, selv i Skotland, den ceremoniefulde (biskoppelige) Gudstjeneste og overhovedet trykte Nonconformisterne ⁶³. Skotlænderne sluttede et Forbund (Covenant) for at afværge den engelske Liturgies Indførelse (A. 1637); det Irlandske Blodbad (laniena Hibernica) gjorde Kongen endnu mere forhadet (1641), og endelig kom Stridighederne imellem Kongen og det engelske Parlament til en Krig, som drog den biskoppelige Regjerings og Liturgies Afstæffelse efter sig, og endtes med at Kongen blev taget til Fange. Det Partie, som beholdt Seier, bestod deels af Presbyterianer, deels af Independenter, en Sekt som var dannet af Brownisterne ved Johan Robinson ⁶⁴. De sidste erhvoldt Seieren, og deres Anfører Olivier Cromwell bragte det dertil, at Carl I. blev henrettet (1649) ⁶⁵, og England forvandlet til en Fristat.

⁶¹ D. Hume Geschichte von Großbritannien 1 Th. S. 61. ff.

⁶² Cyprianus Anglicus, or the History of the life and death of W. Laud — by P. Heylin. Lond. 1668. f.

⁶³ Memorials of the English Affairs from the beginning of the reign of Charles I. to Charles II. his restoration by Mr. Whitelock. 2 Ed. Lond. 1732. fol. The History of the rebellion and civil wars in England by Eduard Hyde Earl of Clarendon. Lond. 1721. 24. VIII Voll. 8.

⁶⁴ Joh. Robinson Apologia pro exulibus Anglis, qui Brownistae vulgo appellantur. Lugd. 1619. 4.

⁶⁵ (Claud. Salmasii) defensio regia pro Carolo I. 1649. 12. Joh. Milton pro Populo anglicano defensio. Lond. 1651

§. 173.

Kirkelige Forandringer i Frankrige.

Fra Sydskland og endnu mere fra Schweiz udbredtes Reformatorerne's Lære meget snart i det nærliggende Frankrige ⁶⁶. Vel adsprededes snart den Kreds af klarttænkende Mænd, som Wilhelm Brignonnet havde samlet om sig ⁶⁷; dog formeredes den nye Læres Venner meget anseeligt, hvortil den Beskyttelse ikke bidrog lidet, som Dronning Margaretha af Navarra gav dem. Kong Franz I. (d. 1547) en Befordrer af Videnskaberne, yttrede vel af Politik gunstigt Sindelag mod de udenlandske Protestanter, men i hans eget Land bleve mange henrettede, og Cardinal Tournon udøvede i Kongens Navn store Grusomheder. Den følgende Konge Henrik II. fortsatte Protestanterne's, (de saa kaldte Hugenotter's) Forfølgelse, men kunde saa lidet hindre deres Udbredelse, at de i Kongens Dødsaar (1559), holdt deres første Synode i Paris, paa hvilken en Troesbekjendelse og en Kirkeanordning

12. etc. — Εἰκὼν βασιλικὴν veī imago Regis Caroli in suis aerumnis. Hagae Com. 1649. 12.

⁶⁶ Histoire ecclesiastique des Eglises reformées au royaume de France. divisée en trois Tomes (af Th. Beza). Anvers 1580. 8. (Joh. Serrani) Commentariorum de statu religionis et reipublicae in regno Galliae. Partes V. s. libri XV. (Genev.) 1577-1580. Jac. Thuani Historiarum sui temporis libri CXXXVIII. v. a. Francof. 1625-28. IV Voll. f. — Histoire de l'edit de Nantes (par Elie Benoist) Delft 1693-95. V Voll. 5. — Salig Historie der Augsb. Confession. 2 Th. S, 191,

⁶⁷ Jakob le Fevre d'Étaples d. 1537. S. Bayle Diction. Art. Fevre Dictionnaire historique par Prosp. Marchand T. I. p. 252.

blev udkastet. De franske Protestanternes Kirkeforfatning blev indrettet aldeles efter den Genfiske Kirkes Mønster, og byldede folgelig en streng Kirketugt ⁶⁸.

§. 174.

Religionskrige ⁶⁹.

Under Henriks II. svage Sønners og Efterfølgeres Regjering steg Urolighederne i Frankrige, opflammede ved Sektetrad og Stats hensigter, til det højeste. Franz II., som ganske lod sig regjere af Hertugerne af Guise, Huguenotternes erklærede Fjender, døde snart (A. 1560), og Catharina af Medici, Karl IX. Formynderske, syntes i Begyndelsen, at ville holde Ligevægten imellem begge Partier, og selv ved Samtalen i Poissy (Coll. Possiacense) (A. 1561), at ville arbejde paa en Forening imellem dem ⁷⁰; men siden heldede hun aabenbart til Huguenotternes Udryddelse, som skulde iværksættes ved et græsseligt Blodbad (24 Aug. 1572), fordi den ved tre Krige ikke lykkedes ⁷¹. Dog forsvarede de Forfulgte

⁶⁸ Tous les *Synodes* nationaux des Eglises réformées de France — par *Aymon*. A la Haye 1710. 2 Voll. 4. La discipline des Eglises réformées de France. A Amsterd. 1710. 4.

⁶⁹ Historia delle Guerre civili di Francia di *Henrico Catharino Davila*. Venet. 1630, 4. paa Latin af *Petr. Franc. Cornuzanus*. Romae 1735 - 45. 3 Voll. 4. paa tydsk. Leipz. 1792-95. 5 Bd. 8. L'Esprit de la Ligue, ou Histoire des troubles de France pendant le XVI. et XVII. siècles (par *L. P. Anquetil*.) 2 Ed. Par. 1771. 3 Voll. 8.

⁷⁰ *Salig's* Historie der Augsb. Confession. 3 Th. S. 801.

⁷¹ *Thuan.* Histor. l. III. Admiral Collignys Venet i Seyr ôfhs allgem. Biographie 2r Th. S. 134. — *Vidi Fabri Pibra-*

sig med Waaben i Haanden, ogsaa imod Karls IX. (d. 1574) Eftersfølger Henrik III., som endelig, fortrængt fra Regjeringen ved den hellige Ligue, maatte søge deres Bistand, men mistede sit Liv ved en Snigmorders Haand (A. 1589).

§. 175.

Det Nantiske Edikt

Nu besteg Hugenotternes hidtil værende Anfører, Henrik IV. af Navarra ⁷² den franske Throne, men meente kun at kunne erhverve sig dens sikke Besiddelse ved at afsvære sin Troe (1593). Dog undlod han ikke at sørge for sine forrige Troesforvandre ved det nantiske Edikt (Ed. Nannetense) (A. 1598), hvori ikke allene Sikkerhed og Lighed i Rettigheder med de Katholske bevilgedes dem, men endog nogle Fæstninger indrømmedes dem til deres Beskyttelse ⁷³. Hugenotterne bleve derved ikke blot et religiøst, men tillige et politisk Partie, som efter Henriks IV. Død (A. 1610) lod sig drage ind i Hoffets Handeler. Derved blev Kardinal Richelieu bevæget til at fratage dem deres Fæstninger og gjøre dem værgeløse, saa at de fra nu af (A. 1629) havde blot Kongens Raade at takke for at de i Fremtiden taaltes. Den katholske Kirkes Friheder i Frankrige bleve ved Pavernes Politik truede med Fare, men havde i Edmund Richer (d. 1631) en modig Forsvarer ⁷⁴.

censis et Joach. Camerarii epistolae amoebeae de nuptiis Parisiensibus — in Gerdesii scrinio antiquar. T. IV. P. II. p. 1 sqq. Die Pariser Bluthochzeit, dargestellt von Dr. V. Wachler. Leipz. 1826. 8.

⁷² Hans Levnet i Schrøth. allgem. Biographie. 1 Th. S. 257.

⁷³ Histoire de l'Edict de Nantes §. 173. N. 66.

⁷⁴ Histoire du Syndicat d'Edmund Richer par F. Richer lui meme. Avignon 1753. 8. *Argenté* Collectio judicii

Nederlandenes kirkelige Tilstand ⁷⁵.

Nederlandene, hvilke Keiser Karl V. besad som en Arv af det Burgundiske Huus, vare efter Reformationens Fremgang meget snart opfyldte med Menneſker, som vare Luther hengivne, og Keiserens Strænghed imod Nyhedsprædikanterne kunde ikke standse deres Udbredelse. Philip II., som A. 1555 modtog disse Landes Regjering, gjorde sig forhadet ved Inquisitionens Indførelse og ved andre voldsomme Indgreb i Judvaanernes Friheder ⁷⁶, og den almindelige Misfornoielse udbrod i et Oprør (A. 1566), som vel stillede sig snart, men gav Kongen Anledning til at sende Hertugen af Alba med en Hær til Nederlandene. De umenneskelige Grusomheder, som nu foregik, bragte mange Nederlændere til Fortvivlelse. Flere Provindser modsatte sig det spanske Tyrannie, og der udbrod en langvarig Krig, som blev fortsat af Nederlænderne

orum T. II. P. II. p. 59 et 299. Collectio variorum tractatum, quibus controversiae inter Rom. Pontificem et Ecclesiam Gallicanam tractantur. Par. 1717. 4.

⁷⁵ G. Brandts Historie der Reformatie en andere kerkelyke Geschiedenissen in en omtrent de Nederlanden. Amsterd. 1671 - 1705. 4 Bd. 4. Et fransk Udtoget deraf Amsterd. 1730. 3 Bde. 12. Historia de rebus ecclesiae Ultrajectensis a tempore mutatae religionis in foederato Belgio. Colon. 1725. fol.

⁷⁶ Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande von J. Schiller. 2 Aufl. Leipz. 1801. fortgesetzt von E. Curtys. 4 Bde. Leipz. 1823 (ogsaa i Supplementerne til Schillers Schriften). Van der Wyckts Geschichte der vereinigten Niederlande, von ihrem Ursprunge im J. 1566 bis zum Westphälischen Frieden. Aus dem Franz. Zürich 1793. 3 Bd. 8.

med Kjæthed og afverlende Lykke under Prinds Wilhelm af Oranien (Arausionensis) og hans Sønners Anførsel. Vel vendte de sydlige Provindser tilbage under det spanske Herredømme; men fem af de nordlige Provindser, til hvilke siden endnu tvende traadte, forbandt sig derimod ved den Utrechtske Union (A. 1579). I disse forenede Nederlande, hvor Lutheranerne i Begyndelsen vare de talrigste, grundfæstede sig den reformeerte Lære som den herskende, dog taaltes ogsaa andre Partier. Ethvert Forsøg af Spanierne paa at underkue denne Fristat enten ved det Gode eller med Magt, var forgjæves, og de saae sig nødsagede til endelig at erkjende de forenede Nederlandes Frihed ved Freden til Münster (1648).

§. 151.

Italien og Spanien.

I et Land, som indeholdt Pavernes Sæde, og hvor Sædernes Fordærvelse var størst, maatte Reformationen finde de fleste Hindringer; dog vare dens Lærdomme ogsaa der indtrængte. Men Inquisitionens Strængthed og Harvaagenhed udslettede snart alle Spor af de nyere Meninger, og deres Befordrere kunde neppe redde Livet ved Flugten ⁷⁷. Ogsaa

⁷⁷ Salig's Historie der Ausgb. Confession. 2 Th. S. 55. *Danielis Gerdessii specimen Italiae reformatae.* Lugd. Bat. 1755. 4. — Giannone bürgerliche Geschichte von Neapel. 4 Th. S. 104. Bernhard Schini, Schelhorn Ergölichkeiten, 3 B. S. 865. 979. 1141. — Peter Paul Bergerius, Salig's Historie der Ausgb. Confession, 2 Th. S. 1148. History of the Progress and Suppression of the Reformation in Italy, in the 16 Century. By Thomas M'Crie, Edinburgh 1827. 8. Om Carpi's Tilbøielighed til Protestantismen: — der manglede lidet i,

Levningerne af Waldenserne vare ikke sikke for Forsølgelser i deres Alpedale ⁷⁸. Spanien ⁷⁹ blev ved dets Kongers bigotte Tænkemaade nødt til at holde fast ved den gamle Kirkes Lære, og Inquisitionen skaaede ingen, som blot vovede at yttre en friere Tanke ⁸⁰. Philip III. lod sig endog forlede ved blind Religionsiver til at gjøre sit Land folkeløst ved Moriskernes Uddrivelse (A. 1609) ⁸¹.

§. 178.

Reformationen i Danmark og Norge ⁸².

Kong Christian den Anden havde af Had mod Geistligheden, Frygt for Folgerne af det Stokholmske Blodbad, og

saar i Anledning af Stridighederne imellem Paul V. og Senatet i Venedig (S. 166.) Reformationen bleven indført i den Venezianiske Stat. Men man forsonste det gunstige Dieblik, som ikke kom igjen. Tyskf. ungedruckte Briefe von Morz nay du Plessis an Joh. Diodati in Genf, i Eggers gemeinmüsigem Magazin, II. 3. p. 163.

⁷⁸ Leger's og Gilles Skrifter §. 137, Note 92. — Blodbad i Weltelin 1620. *Porta* Tom. II.

⁷⁹ Karls I. (V) Concordat med Paven i Aaret 1524.

⁸⁰ *Frid. Ant. Büsching*. Progr. de vestigiis Lutheranismi in Hispania. Goett. 1755. 4. *Michaelis Geddesii* martyrologium eorum, qui in Hispania ob professionem religionis Protestantium extremo supplicio affecti sunt — latine versum in I. L. Moshemii Dissertatt. ad Histor. eccles. pertinentibus Voll. I. p. 663. *Reginaldi Consalvi* relatio de Martyribus Protestantium in Hispania — in *Gerdesii* scrinio antiquario T. IV. P. II. p. 181. *Saltz Historie d. Ausgß. Confession*, 2 Th. S. 5 ff.

⁸¹ *Bertram's* Fortsetzung von Ferreras allgem. Geschichte von Spanien. IX. B. S. 145 ff.

⁸² Kurzgefaßte Reformationshistorie der dänischen Kirche, von *Erico Pontoppidano*. Lübeck 1734. 8. *Sammes* Annales-

tildeels af egen Overbeviisning, viist Tilboielighed til Reformationen, kaldet Lutherske Lærere ind i Riget, og givet fortræffelige Love, som ogsaa sigtede til Kirkeforbedring. Dog saae han sig omsider tvungen til at gjøre nogle Skridt tilbage, og atter forsonde sig med Paven: men efter at være undveget Riget, bekjendte han sig frimodigen til Lutheranismen. Under hans Efterfølger Kong Frederik I. blev Luthers Lære prædiket i Danmark af Hans Tausen, Franz Wormsen og andre oplyste Mænd, som tildeels havde været Luthers Discipler. Kongen understøttede og befordrede deres Bestræbelser for at udbrede den nye Lære, bekjendte sig selv, trods sin Haandfæstning, offentligen til den, og udvirkede paa Herredagen i Odense (1527) at der blev sluttet et Forlig, ved hvilket Lutheranerne fik fuldkommen Religionsfrihed ved Siden af Katholikerne, hvorpaa Reformationen gjorde betydelige Fremskridt, og den nye Kirke fik (1529) en Lærestift i Malmoe, (Gymnasium Malmogiense) den første Stad, som havde ganske antaget Reformationen. Derpaa overgave de Lutherske Præster paa Herredagen i Kjøbenhavn (1530), der blev holdt et Par Uger efter Rigsdagen i Rugsborg, deres Troesbekjendelse, de 43 Artikler, og uagtet det Katholske Partis Modstand, blev den Odenseiske Decree stadfæstet af Rigsraadet. Smidlertid havde Kongen paa den fredeligste Maade indført Reformationen i Hertugdømmene Slesvig og Holsteen (til 1526) hvorved hans Sen Hertug Christian og Præsten Herman Taft var ham især behjælpelig *. Efter Kon-

see s. 98 N. 29. Den Danske Reformationens-Historie ved Dr. Fred. Münter, 2 Dele. Kjøbn. 1802. Nic. Cragii historia Regis Christiani III. Hafn. 1737. fol.

* W. E. Christiani Geschichte der Glaubensreinigung in Deutschland und den Herzogth. Schleswig und Holstein. Hamburg 1773. Jo. Mölleri Cimbria literata. 3 Voll. fol. Müm-

gens Død (1533) seirede det Katholske Partie atter en Tidlang under Rigets indvortes Uroligheder, saalænge Grevens Feide varede, skjondt det ikke brugte Voldsomheder. Men da Christian III., som en Tidlang var bleven udelukket fra Thronen, just fordi han var saa ivrig for Luthers Lære, ved Kjobenhavns Erobring (A. 1536) havde gjort Ende paa Borgerkrigen, affatte han, efter Aftale med de verdslige Rigsraader, Biskopperne fra deres verdslige og geistlige Magt, og Reformationen blev fuldkommen antaget af Folket paa den strax derpaa holdte Rigsdag i Kjobenhavn. En Mængde Kloostere bleve strax bortforlehnede til Adelen, hvis Iver her som i andre Lande kun altfor ofte opflammedes af Lyst til de rige Kloostergodser. Andre bleve efterhaanden inddragne under Kronen; og nogle givne til Kirker, Skoler og Hospitaler. En ny Kirkeordinanz blev udarbejdet af de danske Theologer og samtykket af de Wittenbergske; Kongen lod Bugenhagen komme fra Wittenberg, og Kirkeforfatningen blev nu indrettet i Overensstemmelse med Luthers Grundfætninger; den Erkebiskoppelige Værdighed blev afskaffet i begge Rigerne, og Bugenhagen ordinerede i Aaret 1537 de nye Superintendenter (Biskopper). Kongen betjente sig tillige af hans Raad til at reformere Universitetet i Kjobenhavn, ved hvilket han ogsaa selv holdt Forelæsninger. Kirkeordinanzen blev indført paa Herredagen i Odense (1539) og adskillige nye Tillæg bleve gjorte paa National-Concilierne i Kjobenhavn (1540) og i Ribe (1542) *. Det Katholske Partie begav sig

ters Reformations-Historie, fette Bog. Henrik af Bytphen brændt af det Katholske Partie i Meldorf 1524. Anabaptisten Melchior Hofman og Disputationen med ham i J lensborg 1529.

* Ole Chrysofomus. Georg Sadolin. Christen Ströck. Claus Mortensen. Hans Spandemager.

og efter en Disputation med Kannikerne i Roeskilde (A. 1543) til Kolighed, og uddøde efterhaanden. I Norge Søndenfjelds fandt Reformationen strax Indgang, efterat Christian III. var bleven erkjendt og hylbet som Konge; Nordenfjelds derimod fandt saavel den som og den nye Regjering hæftig Modstand hos Erkebiskop Oluf Engelbrechtsen i Trondhjem, men blev, efter denne Prælats Undvigelse (1537) fredeligen indført. Længst varede det i Island (fra 1521=1551) hvor Biskoppen af Holum, Jon Uresen, endog satte sig til Modværg, men tilsidst bedede med sit Liv *. Saavel Island som Danmark og Norge havde hele Perioden igjennem endeel fortrinlige Geistlige og lærde Theologer **.

§. 179 ***.

Reformationens Indførelse i Sverrig.

I Sverrig havde Gustav Erikson Vasa stiftet et

Ped. Laurentii. Petrus Palladius o. s. Hans Mikkelssens Nye Testamente 1523. Christen Pederssens Nye Testamente 1529. Biskopperne Lage Urne og og Jac. Rønnoy i Roeskilde. Poul Eliæ, Katholicismens lærdeste Forsvarer. — De vigtigste i Reformationens Tid udfomne Stridskrifter, især den danske og latinske Gjenrivelse af de evangeliske Præsters Apologie. — Articuli 26 Ripenses.

* Harboe om Reformationens Indførelse paa Island, i Vidensk. Selskabs Skrifter V. og VI. Finni Johannei Historia Eccles. Islandiæ Vol. IV.

** De berømteste vare Pet. Palladius (d. 1545). Ole Chrysostronus (d. 1553). Joh. Maccabæus (d. 1557). Hans Gaas i Trondhjem (d. 1578). Nicolaus Hemmingius (d. 1600). P. Winstrup (d. 1614). Gudbrand Thorlaffen paa Holum (d. 1627). H. P. Resen (d. 1638). Jesper Brochmand (d. 1652).

*** D. Celsii Romung Gustav I. Historia, II. Dele, Lund 1792. Gustav Vasa's Liv og Levnet af N. Fryrell. Paa Endst

nyt Dynastie efter det Stokholmske Blodbad, da dets Følger aldeles sønderreve den Calmarske Unions svage Baand. Til samme Tid begyndte Olof og Lars Pehrson at udbrede Luthers Lære: de fandt Bisald ⁸³, og bleve ogsaa begunstigede af Kongen; men den rige og mægtige Geistligheds Modstand var i Veien, indtil denne oprørte Kongen ved en Opstand i Dalarne, som Reformationens største Fjende, Biskop Brass i Linkjoping, havde anstiftet, og ved sin Vægring for at bidrage til Statens Lærv. Følgen heraf var, at paa Rigsdagen i Westeras (Com. Arosiensia 1527) mistede Biskopperne Regalierne og Sæde i Rigsraadet. Kongen bekjendte sig derpaa (1528) selv til den evangeliske Lære, som nu vandt stedse lykkeligere Fremgang, og paa Rigsdagen i Drebroe (1529) blev den svenske Geistlighed enig om at prædike det rene Guds Ord; men meget stod endnu tilbage, inden den katholske Religion kunde siges at være afskaffet. Dette skede først A. 1544, da blev Reformationen stadfæstet paa en ny Rigsdag i Westeras, paa hvilken alle Levninger af Pavedømmet bleve ved Lov forbudne, og den Evangelisk-Lutherske Kirkeforfatning indført i hele Riget; dog beholdt man Biskopperne *, skjøndt med formindskede Rettigheder og Indkomster.

af Dr. G. v. Ekendal. 1831. 8. Dalins og Lagerbrings Svea Rikes Historier. Schimmeyers Lebensbeschreibung der drei schwedischen Reformatoren, des Kanzlers Lorenz Andersson, Olof Peterson og Lorenz Peterson. Lübeck 1783. Sammes Geschichte der schwedischen Bibelübersetzung 1-4 Stück und zwey Beylagen. Lübeck 1777-83.

⁸³ Bibeloversættelse af Olof Pehrson. Flere Religions-Samtaler f. Cr. i Upsala 1526.

* Om de svenske evangeliske Biskoppers kanoniske Succession. Benzellii D. de successione episcoporum canonica apud evangelicos præsertim in Svecia. Londini 1738. Fant de successione canonica et consecratione episcoporum Sveciæ. Upsalæ 1790.

Den første evangeliske Erkebiskop var Lars Pehrson (1531=1573).

180.

Nye Farer for den protestantiske Kirke i Sverrig ⁸⁴.

Gustav den første's (d. 1560) Søn og anden Efterfølger Johan III., var ved sin Gemalinde bleven tilbøielig til den katholske Lære. En nye Kirkeforordning (A. 1571) og Liturgie (1575), skulde tjene til Forberedelse for Katholicismens Indførelse i Sverrig, og Kongen, ledet af Jesuiten Anton Possevin, affvor (1580) den Lutherske Lære. Men Kongens ubestandige Sindelag, og den Modstand, som hans nye Paafund fandt, forhindrede videre Fremskridt (d. 1592). Hans Søn Sigismund, opdragen i den katholske Troe, og fra A. 1587 Konge af Polen, gjorde imod sine givne Forsikringer nye Forsøg paa at forandre den Svenske Kirkeforfatning. Dette gav Anledning til National-Conciliet i Upsala A. 1593, i hvilket Protestantismen paa nye blev stadfæstet ⁸⁵: men da Kongen dog ikke aflod med sine Forsøg, opfagde de Svenske ham Huldskab og Troeskab (A. 1600), og den Lutherske Kirkeforfatning erholdt fuldkommen Sikkerhed under den nye valgte Konge Karl IX. (A. 1604). I Karls Søn, Gustav Adolf, gav Sverrig det protestantiske Lydsland en Beskytter, hvis Foretagender fortsattes under hans Datter Christine, der dog siden gif over til den katholske Kirke.

⁸⁴ Fr. Münters Magazin für Kirchengeschichte und Kirchenrecht des Nordens. 2 Bds. 1 St. Altona 1793. Laurentii Raymundi Historia Liturgica, utgivet af A. A. v. Stiernman. Stockholm 1745. 4.

⁸⁵ Fant historia concilii Upsalæ a. 1593 habiti. Ups. 1772. Fryxell's Berättelser ur svenska Historien. 4de Deel (1831) indeholder Johan III's og Sigismunds Regjering.

§. 181.

Kirkelig Tilstand i Polen og i Preussen.

Ostpreussen, (*Borussia orientalis*) som hidindtil havde tilhørt den tydske Ridderorden, blev (A. 1525) forvandet til et verdsligt Hertugdomme af Markgreve Albrecht af Brandenburg, og snart derpaa blev den Lutherske Lære fuldkommen indført i dette Land ⁸⁶. I Polen ⁸⁷ var Reformationen allerede bleven forberedet ved de dertil flygtede Husfiter; og de Lutherske Lærere, som kom derhen, fandt desaaarsag desto lettere Indpas. Efter dem fulgte siden Schweizerstfinede Lærere med ikke ringere Held, hvortil iblandt andre Johannes a Lasco (d. 1560) medvirkede ⁸⁸. Den nye Lære skulde have havt en endnu lykkeligere Fremgang, om ikke deels Jesuiternes Virksomhed, deels Protestanternes egne Tvistigheder havde været i Veien. For at bilægge de sidste, sluttede de tre Partier af Dissidenter A. 1570 den berømte Sen-

⁸⁶ Hartknoch og Arnold s. 119. N. 12.

⁸⁷ *Historia reformationis Polonicae* authore *Stanislaw Lubie-*
niecio. Amstel. 1685. 8. *Andreae Wengerseii libri IV.*
Slavoniae reformatae. Amstel. 1679. 4. *Jura et liber-*
tates Dissidentium in Religione christiana in Regno Po-
loniae. Berol. 1707. f. *Beiträge zu der Reformationsgeschichte in Polen und Litthauen*, von Chr. Gottl. von Fricse. Breslau 1786. 2 Bd. 8. *Salig Histor. d. Augsburg. Confession*. 2 Th. S. 1516. Franz Jos. Jekel *Polens Staatsverfassung und neueste Staatsveränderungen*, 2r Th. Wien 1803.

⁸⁸ Joh. Ge. Bertram *gründlicher Bericht von Johan a Lasco*. Zurich 1733. 4. Johan af Lasco og hans Venners Historie i Danmark, fortælles i Harboes *Suverläftige Nachricht von dem Schicksale des Johan a Lasco und seine aus England vertriebene Reformirte Gemeine in Dännemark*. Kopenh. 1758. 8. Paa Dansk foran *Svergin's Sjællandske Cleresie*.

domiriske Forening ⁸⁹, som skulde have forskaffet Protestanterne Sikkerhed, hvis dens veldædige Følger ikke vare blevne tilintetgjorte ved blinde Tjoreres Skrig. En Samtale i Thorn, (Coll. Thoruniense) som Kong Ladislaus IV. siden anstillede (A. 1645) imellem de Katholske, Lutheriske og Reformeerte, forøgede den gjensidige Forbittrelse, isteden for at bilægge den ⁹⁰. I Polst Preussen, i Liefland og Kurland var den Lutheriske Lære bleven herskende ⁹¹.

§. 182.

Kirkelige Forandringer i Ungarn ⁹².

Ved Ungarer, som reiste udenlands, blev Luthers Lære bragt tilbage, og fandt tidlig Bifald. Kong Ludvig gav vel haarde Love derimod, men hans tidlige Død (A. 1526) og Rigets politiske Forhold befordrede meget Reformationens Ud-

⁸⁹ *Daniel. Ern. Jablonsky Historia consensus Sendomiriensis*. Berol. 1731. 4.

⁹⁰ D. H. Hering's neue Beyträge zur Geschichte der reform. Kirche. 2r Th. S. 1-58. Jaeger Histor. eccles. saec. XVII. Tom. 1. p. 689.

⁹¹ Fortsetzung der allgem. Weltgeschichte, 50ter Th. S. 477 ff. Carl Ludw. Tesch Curland. Kirchengesch. Riga und Leipz. 1767-1770. 3 Theile. 8.

⁹² *Historia diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria 1710.* fol. (*Paul E. Debreceui*) *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania* — concinnata a Frid. Ad. Lampe. Trai. ad Rhenum 1728. 4. Kurze Geschichte der Evangelisch-Lutherischen Kirche in Ungarn, Gött. 1794. 8. *Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae a Ferdinando I. ad Carolum VI. recensuit Joh. Ribini.* Poson. 1787. 89. 2 Bd. 8. *Salig's Hist. der Augsburg. Confession.* 2 Th. S. 804.

bredelse, der uagtet Biskoppernes Modstand blev antaget af den største Deel af Indvaanerne. Matthæus Devay i Ungarn og Johan Honter i Siebenbürgen (Transsylvania) udmærkede sig herved, ligesom og noget sildigere Stephan Szegedin som evangeliske Lærere⁹³. I Begyndelsen levede de Lutherst- og Schweizerst-sindede Lærere i Harmonie, indtil ogsaa iblandt dem Forbittrelse og Uffondring udbrød. Uagtet Ungarerne stode under det Østerrigiske Huses Herredømme, som var ivrig katholsk, beholdt Protestanterne dog store Friheder, der bleve stadfæstede ved Freden i Wien 1606 og Forliget til Nikolasburg 1622 og til Linz 1645, men desuagtet ideligen overtraadte.

§. 183.

Protestanter i Tyskland.

I Tyskland havde den protestantiske Lære i de fleste Lande fundet overveiende Bifald og gunstig Modtagelse. Foruden Sachsen, Hessen, og de fleste Rigsstæder, havde Kurfyrstendømmene Pfalz⁹⁴ og Brandenburg⁹⁵, Hertugdømmene Würtemberg⁹⁶, Holsteen⁹⁷, Mecklen-

⁹³ *Ge. Bod. Diss. de promotoribus reformationis in Hungaria — Gerdesii serinio antiq. T. VII. p. 133. af. p. 346. Vita Szegedini — ib. Tom. VI. p. 508.*

⁹⁴ *Henrici Alting Historia ecclesiae Palatinae — in Monumentis pietatis et literariis. Francf. 1701. 4. Burch. Gottl. Struvens Bericht von der Pfälzischen Kirchenhistorie. Frankf. 1721. 4.*

⁹⁵ *Heinr. Schmidts Einleitung zu der Brandenburgischen Kirchen- und Reformationshistorie. Berlin 1718. 4.*

⁹⁶ *Erläuterungen der Württembergischen Kirchen- und Gelehrten-Geschichte von E. F. Schnurrer. Tübing. 1799. 8.*

⁹⁷ *See §. 180 Not. * Milh. Ernst Christiani Geschichte*

burg ⁹⁸, Pommern ⁹⁹, Hannover ^{*}, Brunsvig ¹⁰⁰ og Zweybrücken ¹, Markgrevfabet Baden, Fyrstendomet Anhalt, Grevfabet Nassau ² og flere andre antaget den. Selv i de Osterrigfke Arvelande ³, i Böhmen, Schlesien ⁴ og Mähren boede et stort Antal Protestanter, hvilke efterhaanden erholdt Regenternes Beskyttelse. Endog

der Glaubensreinigung in Teutschland und den Herzogthümern Schleswig und Holstein. Hamburg 1773. 8. *Joh. Mölleri* Cimbria literata. Havniae 1744. 3 Voll. 1.

- ⁹⁸ Dietr. Schröder Kirchenhistorie des evangelischen Mecklenburgs. Rostock 1788. 2 Theile 4.
- ⁹⁹ Das große Pommersche Kirchen=Cronicon *Danielis Crameri*. Alt=Stettin 1628. fol.
- ^{*} Kirchen- und Reformationsgeschichte von Norddeutschland und den Hannöverschen Staaten, von J. R. J. Schlegel. 2 Bde. Hamm. 1828-29. 8.
- ¹⁰⁰ Der Stadt Braunschweig Kirchenhistorie von Phil. Jul. Rehtmeier. Braunschweig 1707-1720. 5 Th. 4.
- ¹ Entwurf einer Kirchen- und Religionsgeschichte d. Herzogthums Zweybrücken von der Reformation bis auf unsere Zeit. Frankf. am Mayn, 2 Aufl. 1784. 8.
- ² Biographische Nachrichten aus dem XVI Jahrhundert. Ein Beytrag zur Kirchen- und Reformationsgeschichte von Joh. Herm. Steubing. Gießen 1790. 8.
- ³ Das evangelische Oesterreich von Bernhard Kaupach. Hamb. 1732. Med tvende Fortsættelser. Hamb. 1736. 38. 4. — Geschichte der Protestanten in Oesterreich, Steiermark, Kärntzen und Krain von Ge. Ernst. Waldau. Anspach 1784. 2 Bde. 8.
- ⁴ Joh. Adam Hensels protestantische Geschichte der Gemeinden in Schlesien. Leipz. und Liegn. 1768. 4. Ubr. Gottl. Rosenberg Schlesische Reformationsgeschichte. Breslau 1767. 8.

den geistlige Kurfyrste Gebhard af Köln gjorde et, dog mislykket, Forsøg paa at indføre Reformationen i sit Land ⁵. Med et saadant Antal og saadan Magt skulde de protestantiske Stænder intet have havt at frygte for Katholikernes Skinsyge, der vedvarede uagtet Religionsfreden, dersom de ikke selv havde svækket sig ved gjensidig Mistillid og indvortes Stridigheder.

§. 184.

Reformeerte i Tyskland.

I Særbeleshed bleve saadanne Tvistigheder levende fra den Tid af, da den reformeerte Lære indførtes i flere tilforn lutheriske Provindser i Tyskland, hvortil den Haardhed, med hvilken man vilde paatvinge Alle Luthers private Forestillinger om Christi Legems Ubiquitet, ikke lidet bidrog. Vel forlode de overtydske Stæder ⁶ det Schweizerske Lærebegreb; men dette fik derimod Overhaand i P salz, og vedligeholdt sig der efter nogle Afsverlinger ⁷. I Rigsstaden Bremen ⁸ og siden i Fyrstendømmet Anhalt ⁹ var det ligeledes bleven herskende.

⁵ *L. D. Koeler de actis et fatis Gebhardi Truchsessii.* Altorf. 1723.

⁶ Pöschers *Historia motuum* 2 Th. S. 283. *Gerdesii serinium antiq.* T. V. p. 193-316. *Salig Historie der Augsburg. Confession* 1 Bd. S. 436.

⁷ §. 183 N. 94 — Heidelbergst Katechismus. J. E. Köcher *Katechetische Geschichte der reform. Kirche.* Jena 1756. 8. S. 237.

⁸ *Historia motuum in civitate Bremensi* — in *Gerdesii serin.* ant. T. V. p. 1 sqq. D. Alb. Hardenberg im Dom zu Bremen geführtes Lehramt. Bremen 1799. 4.

⁹ Ernst Sal. Cyprian *Unterricht von kirchlicher Vereinigung der Protestanten.* Frankf. u. Leipz. 1722. S. 113.

Landgreve Moriz af Hessen indførte det i sit Land, hvorved der opstod hæftige Stridigheder imellem Husene Cassel og Darmstadt ¹⁰. Kurfyrste Johan Sigismund af Brandenburg traadte ogsaa over til den reformeerte Beskjendelse, dog uden at forstyrre sine Lutheriske Undersaatters Rettigheder ¹¹. De ivrige Lutheranere betragtede denne Udbredelse af den reformerte Kirke med den bitterste Mistanke og angreb den med stormende Hefstighed ¹².

§. 185.

Protestanternes og de Katholskes gjensidige Forhold.

Saadanne Tvistigheder bleve af Katholikerne, og især af Jesuiterne, ivrigt benyttede for at tilsoie Protestanterne Skade. Hift og her trykkede katholske Lands herrer deres anderledes sindede Undersaatter. Nogle protestantiske Fyrster gif over til den katholske Bekjendelse, saasom Jakob, Markgreve af Baden, og Wolfgang Wilhelm, Pfalzgreve af Neuburg. De ved sliq Anledning holdte Religions-Samtaler tjente kun til endnu stærkere at opflamme Partiernes

¹⁰ Casselske Stridskrivter. Cassel 1632. Modkrivter. Marb. 1636. Giesfen 1647. f. Historischer Bericht vom Religionswesen in Hessen — durch *Helvicum Garthium*. Wittenb. 1606. 4. Antiqua Hessorum fides — von *Henrico Leuchtero*. Darmstadt 1607. 4.

¹¹ Dan. Heinr. Hering's historische Nachricht von dem ersten Anfang der reformirten Kirche in Brandenburg. Halle 1778. Sammes Beiträge zur Geschichte der evangelisch-reformirten Kirche in den Preussisch-Brandenburgischen Ländern. Breslau 1794-85. 2 The. 8. Sammes neue Beiträge. Berlin 1787. 2 B. 8.

¹² Fredsforsøg. Samtale i Leipzig 1631.

Had ¹³. Katholske Skribentere begyndte at paastaae, at deres Partie ikke var bundet til Religionsfreden ¹⁴. Keiser Maximilians II. Klogskab og Sagtmodighed vedligeholdt Roeligheden i hans Tid (d. 1576). Under hans svage Efterfølger Rudolf II. (d. 1612) modnedes Alting mere og mere til voldsomme Udbrud; Unionen og Ligen stode lige over for hinanden, og de gjensidige Klager og Besværinger formeredes daglig ¹⁵.

§. 186.

Trediveaars=Krigen (bellum tricennale). ¹⁶

Først udbrod Krigen i Bøhmen (A. 1618), hvis Indvaanere grebe til Vaaben mod Keiser Matthias, ude-

¹³ Samtaler i Baden 1589. Emmendingen 1590. Regensburg 1601. Durlach 1613. Neuburg 1615. *Andr. Schmidii Sagittarianae introductionis* Tom. II. p. 1551. seqq.

¹⁴ Samtalen i Worms 1557 giver den første Anledning. Adam Tanner, Anton Possevin o. a. Imod deres Skrifter: Nothwendige Vertheidigung des heil. Röm. Reichs evangelischen Churf. und Stände Augapfels. Leipz. 1628. Nothmalige Hauptvertheidigung 1631. S. Salig Historie der Augsburg. Confession. 1 Th. S. 772.

¹⁵ Heinrichs teutsche Reichsgeschichte. 6r Th. M. J. Schmidt neue Geschichte d. Deutsch. 3 og følgende Dele.

¹⁶ *Gvill. Hyacinth Bougeant* Histoire des guerres et des negotiations, qui precederent le traité de Westphalie. Par. 1727. Oversat paa Tydsk af Friedr. Eberh. Rambach. Halle 1758-60. 4 Bd. 8. Geschichte des 30jährigen Krieges von Fr. Schiller. Frankf. u. Leipz. 1791. Fortgesetzt von Woltmann (ogsaa i Supplemente zu Schillers Schriften. 5 u. 6 Bd. 1823.)

luffede hans Thronfølger Ferdinand II. og valgte den reformeerte Frederik V. Kurfyrste af Pfalz, til deres Konge. Urolighederne i Böhmen og de andre østerrigiske Arvelande bleve snart undertrykte, hvorpaa fulgte den protestantiske Menigheds Forstyrrelse. Det Tab, som Böhmen leed ved Protestanternes Forjagelse, har dette Land aldrig kunnet overvinde. Keiserens seierrige Hære erobrede de pfalziske Lande, tvang enhver Modstander til Lydighed og nødte ogsaa Kong Christian IV. af Danmark til at slutte Fred *. Nu tog Keiseren ikke længere i Betænkning at sætte Protestanterne i Skræk ved Restitutionsediktet. Men da disse maatte vente det yderste, gav Kong Gustav Adolf af Sverrig deres Unligngender en anden Skikkelse ¹⁷. Vel indtraf Heltens Død altfor tidlig (A. 1632) og det lykkedes Keiseren, ved Freden til Prag (A. 1635) at drage nogle Rigsstænder især det frygtagtige Sachsen ud af det protestantiske Forbund; dog blev Krigen fortsat af de Svenske med nogle tydske Fyrsters og Frankrigs Bistand under mange Afverlinger.

§. 187.

Den Westphalske Fred ¹⁸.

Den i Dénabrück og Münster efter moisommelige og ualmindelig forhalede Underhandlinger A. 1648 sluttede

* J. H. Zahns Historie om Danmarks Deeltagelse i Trediveaarstrigen. Kbh. 1822. 8.

¹⁷ Bogisl. Philipps von Chemniz Schwedischer in Deutschland geführter Krieg. 1 Th. Alt-Stettin. 1649. 2 Th. Stockholm 1653. fol. — Sam. Pufendorfii commentariorum de rebus Suecicis l. XXVI ab expeditione Gustavi Adolphi ad abdicationem usque Christinae ed. 2. Francof. 1707. fol.

¹⁸ I. G. von Meiern Acta pacis Westphalicae publica. Hannover 1754. 7 Bd. fol. Saemes Acta pacis executionis

Fred gjorde en Ende paa den langvarige, odelæggende Krig. Ved den blev den Augsburgske Religionsfred stadfæstet; Tydsklands kirkelige Forfatning ført tilbage til Normalaaret 1624, og de Reformeerte udtryffeligen bevilgede Lighed i Rettigheder med Katholiker og Lutheraner. De fordrevne protestantiske Tyrster bleve igjen indsatte og ved Sekularisationer udfundet Erstatninger for dem, som havde tabt. En Mængde Stridigheder og Besværinger jævnedes; og skjøndt mange Kilder til nye Klager bleve utilstoppede, saa maatte dog Tydskland takke denne Fred for den længe ønskede Rolighed, og det protestantiske Partie skylder den sin Sikkerheds Grundfæstelse.

§. 188.

Den Græske Kirke ¹⁹.

Under alle disse store Forandringer forfaldt den Græske Kirke under Tyrkisk Herredomme alt mere og mere. Katholikernes saavelsom Protestanternes Forsøg paa at stifte en Forening med den vare frugtesløse ²⁰. Patriarken Cyril:

publica. Hannov. og Tübingen 1736. 2 Bd. f. Acta comitialia Ratisbonensia. Leipz. 1738. 1 Bd. fol. Pütters historische Entwicklung der heutigen Staatsverfassung des teutschen Reichs. 2r Th S. 49. Sammes Geist des Westphälischen Friedens. Göt. 1795. 8.

¹⁹ *Joh. Mich. Heineccii* — Abbildung der ältern und neuen griechischen Kirche nach ihrer Historie, Glaubenslehren und Kirchengebräuchen. Leipz. 1711. 4. *Mich. le Quien Oriens Christianus*. Par. 1740. 3 Voll. f. *Elsners* neueste Beschreibung der griechischen Christen in der Türkei. Berlin 1737.

²⁰ *Leonis Allatii* de Ecclesiae occidentalis et orientalis perpetua consensione. Colon. 1642. 4. Acta et scripta Theologorum Wirtenbergensium et Patriarchae Constantinopolitani Jeremiae. Witteb. 1581. fol.

lus Lucaris ²¹, som var de sidste hengiven, mistede Livet (A. 1638). Den Russiske Kirke fik nu Patriarcher, der vare uafhængige af de Konstantinopolitanske, og Paverne's Forhaabninger om at vinde den russiske Kirke bleve uopfyldte ²². En Troesbekjendelse, som Peter Mogilav har opsat, er formelig bleven antaget af den Græske Kirke (A. 1643) ²³. Iblandt de affondrede græske Partier lykkedes det vel de pavelige Gesandter hist og her, i Særdeleshed i Ubyssinien, at forskaffe sig Indpaa, men den derved bevirkede Udvidelse af det pavelige Herredomme var deels snart forbi, deels af ringe Betydning ²⁴.

§. 189.

Missioner.

Med ikke ringere Anstrængelse arbejdede Katholikerne paa at bevæge hedenste Folk til den christelige Troe og til Lydighed imod Paverne ²⁵. Iblandt alle Missionærer hævede sig Jesuiterne ved deres Drivtighed og Duelighed. Franz Xaver (d. 1552), Indiernes Apostel, bragte den christelige

²¹ Monumens authentiques de la religion des Grecs par. *I. Aymon*. A la Haye 1708. 4.

²² *Ant. Possevini* Moscovia. Antv. 1587. 8.

²³ Orthodoxa confessio ecclesiae orientalis. Præmissa est Historia hujus ἑμολογίας a *Car. Gottl. Hofmanno*. Vra-tislav. 1751. 8.

²⁴ Histoire du Christianisme d'Ethiopie et d'Armenie par *Maturin Veyssiere de la Croze*. A la Haye. 1739. 8. *Jobi Ludolfi* Historia Aethiopica. Francf. 1682. fol.

²⁵ Lettres édifiantes et curieuses écrites des Missions étrangères. Par. 1780-83. 26 Voll. 12.

Lære til Ostindien og Japan; men paa det sidste Sted blev den ved en stor Forfølgelse (1615) atter udryddet ²⁶. I China og andre Lande af det østlige Asien gjorde de Jesuitiske Missionærer lykkelige Fremskridt ²⁷, som dog bleve standsede ved andre Munkeordeners Ekinsyge og Modsigelse; ja endog til Afrika og Amerika udstrakte sig deres Bestræbelser. Ogsaa paa at føre Protestanterne tilbage til Kirkens Skjød, vare Jesuiterne betænkte, og især havde de henvendt deres Opmærksomhed paa Sverrig og Danmark. De stiftede til dette Niemeed flere Seminarier, af hvilke Seminariet i Braunsberg i Preussen er det berømteste, hvor de opdroge nordiske Ynglinge, som de derpaa sendte til deres Fædreland, for siden som duelige Lærere at udbrede Katholicismen; men Regjeringerne og Geistligheden vare opmærksomme paa dem, og i Danmark og Norge satte Kong Christian IVs skarpe Love, i Begyndelsen af det syttende Aarhundrede, Grændser for deres Iver *. Til alle disse Missionærs Be-

²⁶ Histoire de l'établissement, des progrès et de la decadence du Christianisme dans l'Empire du Japon par le Père de Charlevoix. A Rouen 1715. 3 Voll. 8.

²⁷ Historica narratio de initio et progressu missionis Societ. Jesu apud Chineses ex literis Jo. Ad. Schall. Viennae 1665. 8. Joh. Bapt. du Halde ausführliche Beschreibung des Chinesischen Reichs. Aus dem Franzöf. Moskoe 1747 = 49. 4 Theile. 4.

* Hvorvidt de havde bragt det i Sverrig, er fortalt §. 180. Jævnf. og Fant D. de Studiosis Svecis in seminariis Jesuitarum versus finem Sec. XVI. Ups. 1794. 4. Om Danmark: Münters Reformationshistorie II. p. 638. Laurentius Nicolai, vulgo Kloster Lasse, og hans Skript: Confessio Christiana de via domini quam Christianus populus in tribus regnis Septentrionalibus Daniæ, Sveciæ et Norvegiæ, constanter confessus est, annis a Christi fide

fordring bleve i Rom ²⁸ Congregationen (1622) og Seminariet de propaganda fide, (1627) ligesom i Frankrige Missions=Præsternes Selskab stiftet; og Propaganden søgte ogsaa strax at virke paa de nordiske Riger *. — Protestanterne gjorde intet for Missionerne, undtagen at de Engelske Kolonier i Amerika, som vare foranledigede ved den herskende Kirkes Ufordragelighed, bidroge til den christelige Befjendelses Udbredelse i hine Egne.

§. 100.

Religionens og Sædernes Tilstand.

Staterne havde ustridigt vundet betydelig i indvortes Fasthed, i en ordentlig Retspleie og i Magt. De lavere Stænder fik i mange Lande flere Friheder, omendskjondt de bleve besværede med haardere Paalæg end forhen. Kunsterne formeredes og dreves med mere Held; Handelen stæeg langt høiere, skjondt den tog en anden Vending, og i Sydskland fik et stort Stød ved det Hanseatiske Forbunds Uldergang. De fleste Nationers Landskultur gjorde lykkelige Fremskridt, og flere Kundskaber bleve udbredte iblandt Folket. Efter Reformationen blev der sørget for Almue=Skolers Anlæg og be-

suscepta amplius sexcentis usque ad Christianum III. Cracov. 1604, og paa dansk Braunsberg 1605, i 4. Se senere hen i det XVII. Aarhundrede bleve Seminarierne i St. Omer og Douai stiftede, for at opdrage unge Engelmænd og Islændere i den katolske Religion.

²⁸ *Theop. Sigfr. Bayeri Historia Congregationis Cardinalium de propaganda fide.* Regiomont. 1721. 4. — Grundplan der Propaganda und dessen Veränderung und Entwicklung — i Le Bret Magazin, 10 Th. S. 1. ff.

* Münters danske Reformations=Historie II. p. 653.

dre Indretning, og langt flere Anstalter trufne for at gjøre religios Kundskab almindelig, hvortil fortrinlig bør regnes Bibeloversættelser i Landenes Sprog, Katechismers Forfattelse, den større Omhu, som man anvendte paa Prædikener og Katechisationer. I alle disse Stykker foregik Protestanterne ²⁹ med deres Exempel, som mere eller mindre blev efterlignet af Katholikerne. I øvrigt holdt Protestanterne saavel som Katholikerne fast ved Troen paa onde Manders Indvirkning, paa Troldmænd og Herer, (Sagæ) og denne Overtro kostede mangen Uskyldig Livet. Andre Arter af Overtro, s. Er. om Astrologie, Kometer og deslige, vare ligesaa udbredte. Det geraader Jesuiten Frederik Spee til Ære, at han erklærede sig mod de affyrlige Hexeprocesser ³⁰.

§. 191.

Fortsættelse.

At Religionen efter Reformationen blev betragtet med mere Interesse og behandlet mere som Hjertets Sag, kan ikke miskjendes. Hinn store Begivenhed frembragte hos alle Partier en Iver, en Varme for Religionen, en Beredvillighed og Virksomhed til at vove og lide alt for sin Overbevisning, som stak mærkelig af mod de foregaaende Aarhundreders Lige-

²⁹ Geschichte der populären Schrifterklärung unter den Christen von Philipp Heinr. Schuler. 2r Th. Tübingen 1787. Sammes Geschichte der Veränderungen des Geschmacks im Predigen, insonderheit unter den Protestanten in Deutschland. Halle 1792-94. Beyträge zu dieser Geschichte. Halle 1798. Sammes Geschichte des katechetischen Unterrichts unter den Protestanten. Halle 1802. 8.

³⁰ Bibliotheca sive acta et scripta magica, herausgegeben von Eberh. Dan. Hauber. Lemgo 1738-45. 36 Stücke. 8.

gyldighed. Men just denne Tver avlede ogsaa en Partiaand, som truede at sønderrive alle Fædrenelandskjerlighedens Baand, satte sig ud over al Skaansel mod anderledes tænkende, og af Lyst til at opnaae sit Siemed, ei sjeldent glemte at prøve, om Midlerne dertil vare retmæssige. Just denne voldsomme Partiaand, i Følge hvilken Enhver vilde paatrænge Andre sine Meninger, og kun da finde dem værdige til sin Kjærlighed, naar de havde antaget samme, var Kilden til de fleste Forvirringer og Uretfærdigheder, paa hvilke denne Tidkalder var saa rig.

§. 192.

Sværmere ³¹.

Den Varme og Hæftighed, hvormed man greb de religiøse Gjenstande, kunde let frembringe Sværmere og forskaffe dem Bifald. Theophrastus Paracelsus m (d. 1541) opvakte ved sit svulstige Sprog og sine foregivne store Gjerninger ualmindelig Opsigt. Præsten Valentin Weigel ³² (d. 1588) og Skomageren Jakob Böhme ³³ (d. 1633) fulgte efter ham, den Sidste besjelet af en dyb religiøs Følelse, og Mange troede at kunne øse vigtige Oplysninger af

³¹ G. Arnold Kirchen- und Rekerhistorie 3, 4 B. Heinrich Corodi kritische Geschichte des Chiliasmus 3 Th. — Tie demans Geist der specul. Philosophie 5r B. S. 514. ff.

m Schröck's Lebensbeschreibungen berühmter Gelehrten. 1 Th. S. 42. H. Gram Om Paracelsus har været i Danmark. 3 Vidensk. Selsk. Skrifter 4 Deel.

³² Jo. Zachar. Hilligeri Diss. de vita, fatis et scriptis Valent. Weigelii. Wittebergae 1721. 4.

³³ Jakob Böhme. Ein biographischer Versuch. Pirna 1801.

disse Mænds dunkle Skrifter. Rosenkorsets Selskab (Rosæruciani) fandt Beundrere og Deltagere ³⁴, og Englænderen Robert Flud (d. 1637) erhvervede sig Anseelse ved sin Ildphilosophie (philosophia per ignem) ³⁵. Mange Sværmere saasom Esaias Stiesel (d. 1629) og Ezechiel Meth (d. 1640) roste sig af, at Kristus boede levende i dem. Andre udklæfede gyselige Spaadomme om Fremtiden, som Christopher Kotter (d. 1647) og Christine Poniatovia ³⁶ (d. 1644). Undertiden blev dog en Sværmeres Navn misbrugt, for at gjøre saadanne Mænd foragtelige, som vilde bringe deres Jævnaldrende fra unyttige Spekulationer, og føre dem til sand Dyd, saasom en Johan Arndt (d. 1621) ³⁷ og John Gerhard ³⁸ (d. 1637), hvilke bør regnes til Tidens ypperste Lærere.

§. 193.

Den Katholske Kirkefare *

Katholikerne satte deres Fortrin i at være blevene den gamle Kirkefare troe, saaledes som den ved Kirkeforsamlingens

³⁴ Fama fraternitatis des löblichen Ordens der Rosenkreuzer. Cassel 1615. Versuch über die Beschuldigungen, welche dem Tempelhermorden gemacht worden, von Friedr. Nicolai. Berl. u. Stettin 1782. 1 Th. S. 165. 2 Th. 172. Eb. S. v. Murr über den Ursprung der Rosenkreuzer u. d. Freymaurerordens. Sulzb. 1803. 8. Buhle über den Ursprung der Orden der Rosenkreuzer und Freimaurer. Göttingen 1804.

³⁵ Brucker Histor. Philosophiæ critica T. IV. P. 1 P. 691.

³⁶ Lux e tenebris. 1665. 2 Bd. 4.

³⁷ J. G. Walch's Einleitung in die Religionsferechtigkeiten der Ev. Lutherischen Kirche 3 Th. S. 171.

³⁸ Vita Jo. Gerhardi — exposuit Erdm. Lud. Fischer. Lips. 1723. 8.

* Catholicismens og Protestantismens Kirkeforsatning, Lære og Ritus. Af H. N. Clausen. Kbh. 1825. 8.

gernes og Kirkelærernes Tradition usforandret var bleven forplantet. Smidlertid var det dog egentlig den Tridentinske Kirkeforsamling, ved hvilken deres Lærebegreb blev fastsat i Modsetning til det protestantiske ³⁹. Men da mange af hiin Kirkeforsamlings Bestemmelser vare tvetydig affattede, saa tilegnede Paverne sig den udelukkende Ret, at lade dem forklare. Stolte af at besidde den sande Kirkes Uforanderlighed, og bange for at nærme sig de forhadte Protestanter, bleve Katholikerne end fastere hængende ved alle hidtil antagne Lærefæstninger, til hvis Forsvar og Understøttelse især Jesuiterne anvendte alle Kunster og al Kraft. Selv smaae Forandringer, som mangan Fyrste ønskede at erholde af Paverne, bleve enten aldeles ikke, eller høist ugjerne bevilgede ⁴⁰.

§. 194.

Stridigheder i den Katholske Kirke.

Selv i den Kirke, som erkjender en ufeilbar Dommer i Troessager, fattedes det ikke paa kirkelige Tvistigheder; ja endog om den pavelige Magts Omfang gaves der forskjellige Meninger ⁴¹. Dominikanernes og Franciskanernes

³⁹ Concilii Tridentini canones et decreta. Rom. 1664. f. Lugd. 1734. 8. Professio fidei Tridentinae — in C. M. Pfaffii introduct. in Historiam Theologiae litterariam. P. II. p. 59. — Catechismus ex decreto Concilii Tridentini Pii V. jussu editus. Romae 1566. f.

⁴⁰ Angaaende Forandringer, som mere henhørte til Disciplinen end til Dogmet, kunne de Underhandlinger tjene til Exempel, som Keiser Ferdinand I. havde med Paverne om at bevilge Lægmand Kalken og tillade Præsterne Egtekab. Gerdesii scriin. antiq. T. VII. p. 85. Georg. Calixti de conjugio Clericorum liber, (ed Henke. Helmst. 1783) p. 554.

⁴¹ Sarpi s. 166 Nr. 45. Richer s. 175. R. 74.

gamle Stridigheder vedvarede og bleve førte end hæftigere, efterat Jesuiterne vare blevene de Sidstes stridbare Medhjælpere. Paverne kunde ikke engang ved det Spanske Hof's indstændige Anmodninger bevæges til at afgjøre Spørgsmaalet om Mariæ ubesmittede Undfangelse ⁴². Derimod blev Michael Baii efter Augustinus dannede Lære fordømt paa Jesuiternes Tilskyndelse af Pius V. A. 1567 og af Gregorius XIII. A. 1580 ⁴³. De Stridigheder, som Jesuiten Leonhard Less havde med de Lövenske Theologer, (Theol. Lovanienses) bilagde Sixtus V. A. 1588. De Klager, Dominikanerne havde fremsført mod Ludvig Molina (d. 1600) og imod Jesuiternes Nærmelse til Pelagianismen, gave Congregationen de auxiliis gratiæ riigt Stof til Undersøgelser, men bleve til Slutning liggende uafgjorte ⁴⁴. Misfornøielsen over Jesuiternes slappe Sædelære og Udgivelsen af Cornelii Jansenii Augustinus ⁴⁵ vare Forbered-

⁴² *Frid. Utr. Calixti* Historia immaculatae conceptionis b. Virginis. Helmst. 1696. 4.

⁴³ *Baiana, seu scripta, quae controversias spectant, occasione sententiarum Baii exortas* — in *Baii* opp. Colon. 1696. 4.

⁴⁴ *Historiae Congregationum de auxiliis divinae gratiae libri IV. auctore I. Hyac. Serry*. Antv. 1709. f. *Acta omnium congregationum in causa de auxiliis divinae gratiae* — *Thomas de Lemos*. Lov. 1704. f. *Histoire des Congrégations de auxiliis par un Docteur de la faculté de Theologie à Paris*. Lov. 1702. — *Historiae controversiarum de divina gratia* — auctore *Theodoro Eleutherio* (Livino de Meyer.) Antv. 1705. fol

⁴⁵ D. 1638, hans Augustinus udkom Lov. 1640. f. *Melch. Leideckeri* Historia Jansenismi, quibus de Corn. Jansenii vita et morte, nec non de ipsius et sequacium dogmatibus

deller til store Bevægelser, som for største Delen først kom til Udbrud i den følgende Periode.

§. 195.

Evangelisk-lutherisk Kirkelære.

Denne Kirke førte Navn, snart af dens Stifter, ihvorvel Luther stedse havde frabedet sig denne Ære, snart af dens Hovedbekjendelses-Skrift, (*addicti Confess. Augustanæ*) ved Siden af hvilket ogsaa sammes Apologie, de Schmalckaldiske Artikler og Luthers større og mindre Katechismus i de fleste lutheriske Lande fik symbolisk Anseelse ⁴⁶. Den gik ud fra den Grundsetning, at menneskelig Anseelse intet bør gjælde i Religionen, og at allene den hellige Skrift bør være Rettesnor for vor Troe og vort Levnet. Men da man dog arbejdede paa en Overensstemmelse i Kirken, saa viste sig snart en dobbelt Tænkemaade, i det Nogle dreve paa en fuldkommen Eensformighed, der skulde udstrække sig ogsaa til Luthers private Forestillinger; Andre vilde, efter den moderate Melanchthons Exempel ⁴⁷ (d. 1560), lade blive

disseritur. Trai. ad. 1695. 8. Histoire générale du Jansenisme (par Gabr. Gerberon). Amsterd. 1700. 8 Voll. 8.

⁴⁶ Joh. Guil. Feuerlini Bibliotheca symbolica evangelica Lutherana — edidit. Joh. Barthol. Riederer. Norimb. 1768. 8. Om den danske Kirkes Symboler see Schlegels Afhandling i Scandinavisk Museum for 1803. 2det Bind. J. Møllers Tillæg til Biskop Balles Oversættelse af den Augsburg. Confession 1817, og J. E. Lindbergs Hist. Oplysninger om den danske Kirkes symboliske Bøger. 1830, samt Recensionen deraf i Maanedsskrift for Literatur. 3die Aarg. 4de Hæfte.

⁴⁷ Joachimi Camerarii de vita Phil. Melanchtonis narratio, recensuit, notas — addidit Ge. Theodor. Strobelius. Halae 1777. 8. Apologie Melanchtons — von G. Theod.

Rum for egen Gransning og nye Bearbejdelser af Lærebegrebet. Denne Forskjellighed i Tænkemaade frembragte en Række af hidtige Stridigheder, som endelig kun med Magt kunde undertrykkes ⁴⁸.

§. 196.

Den Lutherste Kirkes indvortes Stridigheder.

Luther selv havde allerede kæmpet med sin Collega Andreas Carlstadt ⁴⁹, med den veltænkende men til selsomme Meninger tilbøielige Caspar Schwenkfeld af Döfvingt (d. 1561), og med Johan Agricola af Eisleben (d. 1566) og Antinomerne. Disse Stridigheder vedvarede tildeels efter Luthers Død, men mange nye kom til. Interim gav Anledning til den Adiaphoristiske ⁵⁰ og til den Majoristiske Strid, hvorved de Wittenbergste Theologer skulde fremstilles som vrangere Lærere. De besynderlige Formeler, hvormed Andreas Osiander (d. 1552) udtrykte Læren om Guds Billede og om Retfærdiggjørelsen, opvakte almindelig Modsigelse ⁵¹; ogsaa Osianders Modstan-

Strobel. Nürnberg 1783. 8. Opera. Viteb. 1562-64. IV Voll. f. Werke in neuer Auswahl herausg. von J. A. Köthe. 6 Theile Leipz. 1829. 8.

⁴⁸ Haereticorum catalogus *Conradi Schlüsselburgii*. Libri XII. Francof. 1597-99. 9 Bd. 8. Joh. Geh. Walch historische und theol. Einleitung in Religionsstreitigkeiten der Evangelisch-Lutherischen Kirche. 2 Aufl. Jena 1733-39. 5 Bd. 8. Men især: G. J. Plank Geschichte des protestantischen Lehrbegriffs. (S. 151 N. 3) 4-6 Bd.

⁴⁹ §. 163 N. 30.

⁵⁰ §. 158. N. 19.

⁵¹ Acta Osiandristica, Königsberg 1553. 4. Johan Funckens wahrhaftiger Bericht, wie sich die ärgerliche Spaltung

der, Franz Stancarus (d. 1574) beskyldtes for Bildfarelse. De mildere Forestillinger i Læren om Naadevirkningerne, som Melancthon havde fremsat, og Viktorinus Strigelius (d. 1569) foredraget i Jena ⁵², avlede den synergistiske Strid, i hvilken Mathias Flacius Illyricus ⁵³ (d. 1575) spillede en Hovedrolle, men endelig styrkede han sig selv i Mistanke for et Kjetterier, da han lærte, at Arvesynden udgjorde det Væsentlige af Menneskets Natur.

§. 197.

Kryptocalvinismus ⁵⁴.

De Forvirringer, som heraf opkom og som fik Næring ved politiske og akademiske Forhold, bleve endnu forøgede, da det ivrige Partie indskjerpede Luthers Mening om en mundtlig Nydelse af Christi Legeme i Nadveren som en nødvendig Troesartikel, hvormed mange forbandt Johan Brentii Forestilling om en Allestedsnærværelse (Ubiquitet) af Christi Legeme. Fordi saadanne Uenigheder faldt selv Katholikerne i Dinene, forsøgte man, skjøndt forgjeves, at bilægge dem ved

von der Gerechtigkeit des Glaubens im Lande Preussen erhoben. Königsberg 1553. 5. Joachim Mörlin Historia, welcher gestalt sich die Osiandrische Schwärmercy im Lande Preussen erhoben. Braunschweig 1564. 4. Ogsaa de Kjøbenhavnske Theologer vidnede imod ham. See Pontoppidans Annal. Eccles. Dan. Tom. III.

⁵² Christ. Eberh. Weissmann Diss. de vita et controversiis Victorini Strigelli. Tüb. 1732. 4.

⁵³ Hans Levet af Joh. Balthaf. Ritter. Franckf. 1725. 8.

⁵⁴ §. 163. N. 29.

den Frankfurtske Deces (A. 1558) og ved den Raumburgske Fyrstedag (1561). Ogsaa den Altenburgske Religions-Samtale 1568 kunde ikke stille de Senaiske Theologers dybt indgroede Had imod de Kurfyrstelige. Da endelig de Sidste aabenbart yttrede deres Afsigelse fra Læren om Christi Legemes Nærværelse og ei blot Zeloterne ⁵⁵ derover reiste sig, paadroge de sig deres Kurfyrstes Unaaide, og deres Partie ⁵⁶ blev i Sachsen med Magt undertrykt (A. 1574) *.

⁵⁵ Catechesis continens explicationem Decalogi, Symboli, orationis dominiacae, doctrinae de poenitentia et sacramentis. Witteb. 1571. 8 — Von der Person und Menschwerdung unsers Herrn Jesu Christi der wahren christlichen Kirchen-Grundveste u. s. w. Wittenberg 1571. 4.

⁵⁶ *Cusparis Peuceri Historia carcerum et liberationis divinae.* Tiguri 1605. 8.

* Ogsaa i Danmark fandt den Calvinistiske Forestilling Venner, især Joh. Machabæus og Nicolaus Henningius, hvilken sidste endog flere Gange blev forklaget af Kurfyrsten af Sachsen, tvungen til at revocere 1576 og endelig uden Dom (1579) afsat fra sit Professor-Embedet (d. 1600) Pontopp. annales III. p. 352. 385. 421. 441. 455. Henningiusens Levnet af J. Nøller i Hist. Calender. 2det Bind. 1815. Om Biskop Johan Knudsen i Odense, som for erklæret Calvinisme blev afsat 1616, see Pontopp. III. 128 og 695. Om Calvinistiske Stridigheder i Sverrig med Dionysius Beureus, hvortil og den af Biskop Ofreg i Westeraas 1564 begyndte liquoristiske Strid blev henregnet, handler Baaz Invent. eccles. Sviogoth. III. c. 3. Fant Dissert. de unione ecclesiae Reformatæ cum Lutherana in Svecia seculo XVI. tentata. Ups. 1783. Afstykker ere samlede i Erkebiskop Uno v. Troils Strifter og Handlingar til Uplysning i Svensta Kirka: och Reformations-Historic. Upsal 1790: 91. 3die Deel.

§. 198.

Concordie-Formelen ⁵⁷.

Nu fandt Jakob Andrea (d. 1590) Leilighed til at bringe sine gamle og længe bearbejdede Planer til Stridighedernes Bilæggelse i den Lutheriske Kirke, nærmere til Udførelse. Den Schwabiske Concordie (A. 1574) og den Maulbrunniske Formel bleve lagte til Grund; heraf blev den Torgauiske Bog ⁵⁸ (A. 1576) og Concordieformelen i Kloster-Bergen A. 1577 forfærdiget, af Jakob Andrea, Martin Chemnitz (d. 1586) David Chytræns (d. 1600). Nikolaus Selnecker (d. 1592) Andreas Musculus og Christopher Körner; og Concordiebogen blev 1580 indført i Sachsen ⁵⁹. Derved skulde alle Stridigheder endes, og den rene Lutherdom sikkes for alle Forfalskninger, især for Kalvinisternes. Men selv i mange

⁵⁷ Concordia discors — Rudolpho Hospiniano auctore Tig. 1607. 1. Leonh. Hutteri concordia concors. ed. noviss. Lips. 1690. 4. Geschichte der Concordienformel der Evangelisch-Lutherischen Kirche von Joh. Nikol. Anton. Leipz. 1779. 2 Bde. 8.

⁵⁸ Jak. Heinr. Balthasar Historie des Torgauischen Buchs. Greifswald und Leipzig 1741-46, 6 Stücke in 4. Udgave af den Torgauiske Bog — af J. S. Semler. Halle 1760. 8.

⁵⁹ Christliches Concordienbuch — herausgegeben von Christian Weiff. Leipz. 1739. 4. von Siegm. Jac. Baumgarten. Halle 1747. 8. von Joh Ge. Walch. Jena 1750. 8. u. a. — Jo. Ge. Walchii introductio in libros Eccles. Luther. symbolicos. Jenae 1732. 8. S. J. Baumgartens Erläuterung der im christl. Concordienbuch enthaltenen symbolischen Schriften. 2 Aufl. Halle 1761. 8. J. S. Semler apparatus ad libros symbolicos Ecclesiae Lutheranae. Hallae 1775. 8.

Lutheriske Lande forkastedes Formula Concordiæ ⁶⁰, ja endog i Kursachsen truede Calvinismen med atter at tage Overhaand (A. 1586-91), hvis den ikke med megen Haardhed var bleven undertrykt efter Kursyrste Christian 1stes Død af Administratoren Frederik Wilhelm ⁶¹. Kanzleren Nikolaus Crell ⁶² maatte bøde med Livet A. 1601 for de nye Anstalter, som han havde begunstiget.

§. 199.

Stridigheder efter Concordieformelen.

Zwistighederne med Georg Karg (d. 1576) Samuel Huber ⁶³, (afg. 1595 d. 1624), imellem de Tübingiske og Gießenske Theologer ⁶⁴ fra 1616, og med Hermann Nathmann (d. 1628) vare af ringe Betydning. Desto mere Opsigt vakte det, da den lærde Sønder-Jyde Georg Calixt ⁶⁵ (d. 1656) anbefalede et fredeligt Sindelag imod andre Religionspartier, og forsøgte at gaae en egen friere Vej i nogle Læresætninger. Derved gav han Anledning til den

⁶⁰ Walch Einleitung in die Religionsstreitigkeiten der Lutherischen Kirche. 1 Th. S. 443. ff. Concordieformelen blev forkastet og forbudt i Danmark af Frederik II. d. 23 Jul. 1680. Pontopp. annales III. p. 481.

⁶¹ Fortsættelse af Historia motuum fra 1589-1601 af Joh. Rud. Kiesling. Schwabach 1770. 4.

⁶² Leben, Schicksal und Ende des D. Nicol. Crell. Nebst Bildniß und Urkunden. Leipzig 1788. 8.

⁶³ Jo. Andr. Schmidii Diss. de Sam. Huberi vita, fatis ac doctrina. Helmst. 1708.

⁶⁴ Joh. Wolfg. Jacgeri Historia ecclesiastica saec. XVII. Tom. I. Hamb. 1709. f. p. 329.

⁶⁵ Joh. Molleri Cimbria litterata. T. III. p. 121.

synkretistiske Strid, som endnu langt ind i den følgende Periode satte Splid imellem Universiteterne Helmstädt og Wittenberg. Theologerne paa det sidste saae i den ringeste Afvigelse fra det brugelige Lærebegreb et Forræderie mod Religionen.

§. 200.

Den Reformeerte Kirkes Lære.

De Reformeerte have aldrig havt et eensformigt fastbestemt Lærebegreb; derimod havde de næsten i ethvert Land egne Bekjendelseskrifter: saaledes bekjendte de sig f. Ex. i Sydskotland til den Augsbourgste Confession og dens Apologie ⁶⁶. Læren om et ubetinget Raadevalg har, skjøndt de fleste Lærere i dette Tidrum vare den hengivne, aldrig været almindelig iblandt dem. Man kan altsaa med desto mere Foie ansee Forkastelsen af Christi legemlige Nærværelse i Nadveren som deres eneste almene Adskillestegn fra begge de andre Kirker, da ogsaa deres kirkelige Skikke og Indretninger ere saa forskellige i de forskellige Lande. Uagtet den store Ansæelse, som Calvin og hans Collega Theodor Beza ⁶⁷ (d. 1605) besad, lykkedes Forsøget paa at ophøie deres Privatmeninger

⁶⁶ Corpus et syntagma confessionum fidei. Ed. nova Gen. 1654. 4.

⁶⁷ Beza's Leven i *Senebier* Histoire litteraire de Geneve T. 1. p. 266. *Bayle* Dictionn. T. 1. p. 548. Leben des Calvin's und Beza's; aus dem Französischen des Hrn. Senebier übersetzt, mit Anmerkungen u. Zusätzen begleitet von J. W. Siegenbein. Hamb. und Leipz. 1789. Calvins und Bezas Schriften, nach der Zeitfolge geordnet mit histor. und kritischen Anmerkungen v. J. W. Siegenbein. Hamb. u. Leipz. 1790. See §. 162. Not. *

til almindelig Kirkelære, kun i nogle Lande saasom Skotland og først efter hæftige Stridigheder.

§. 201.

Stridigheder om Prædestinationslæren.

Calvins Lære om det ubetingede Raadevalg havde allerede Sebastian Castellio ⁶⁸ (d. 1563) og Hieronymus Bolsec fundet anstødelig: men meest Modsigelse fandt den i Nederlandene ⁶⁹, hvor Dietrich Koornhert (d. 1590) ivrede imod den. Hæftigere blev Gemytternes Gjæring ved Uenighederne imellem Jakob Arminius (Hermansen) ⁷⁰ og Franz Gomarus. Efter den førstes Død (A. 1609) steg Remonstranternes og Contraremonstranternes Forbittrelse bestandig høiere, og Underhandlingerne i Haag (Hagæ Comitum) (1611) og i Delft (1613) kunde ikke tilveiebringe Freden. Denne kirkelige Tvistighed betjente Prinds Moriz

⁶⁸ Sebastian Castellio's Lebensgeschichte von Joh. Conrad Füsslin. Frankf. 1775.

⁶⁹ Praestantium et eruditorum vitorum epistolae theologicae et ecclesiasticae ed. 3. Amstel. 1704. fol. *Gerhard Brandts* Histoire §. 176. N. 75. Kerkelyke Hist. van 400-1619 door *Johannes Uytenbogaert*. Roterd. 1647. f. Kerkelyke Geschiedenisse begrypende de — geschillen in de vereenigde Nederlanden voorgefallen door *Jacobum Triglandium*. Leiden 1650. f. *Phil. a Limborch* relatio historica de origine et progressu controversiarum in foederato Belgio de praedestinatione bag hans Theologia Christiana. Jac. Regemborgs Geschichte der Remonstranten. Aus dem Holländ. Lemgo 1731-84. 2 Bde. 8.

⁷⁰ Historiae vitae Arminii auctore Casp. Brautio edidit *L. Moshemius*. Brunsv. 1726. 8. Arminii opera. Lugd. 1629. 4.

af Oranien sig af til at sætte sine politiske Planer igjennem ⁷¹. So han Oldenbarneveld blev henrettet (A. 1619) den berømte Hugo Grotius (d. 1645) fordømt til bestandigt Fængsel ⁷². Derved vare Arminianerne berovede deres Beskyttere.

§. 202.

. Synode i Dordrecht ⁷³.

Det seirende Partie foranstaltede nu en National-Synode i Dordrecht (Syn. Dordracena A. 1618-19), til hvilken ogsaa udenlandske Theologer bleve indbudne, og det havde derved truffet Anstalter, som forud sikrede det et heldigt Udfald. Simon Episcopus ⁷⁴ Remonstranternes veltalende Ordfører, blev neppe hørt, og hans hele Partie fordømt som vrangtroende; den Calviniske Augustinske Lære om Aa-

⁷¹ Apologeticus eorum, qui Hollandiae Westfriesiaequae praeferunt ante mutationem a. 1618, scriptus ab *Hugone Grotio*. Heidelberg. 1629. 18.

⁷² Historie van het Leven des Heeren Huig de Groot. door *Casp. Brandt* en *Adrian van Cattenburgh*. Dordr. en Amst. 1727. 2 Voll. fol. H. Grotii manes ab iniquis obtreccionibus vindicati. Delphis 1727. 2 Bd. 8. Vie de Grotius par Mr. de Burigny. Amstelodami 1754. J. M. Schröfers Lebensbeschreibungen berühmter Gelehrten 2r Bd. H. Grotius' Leben von H. Luden.

⁷³ Acta synodi nationalis Dordrechtii habiti. Hanov. 1620. 1. Acta et scripta synodalia Dordracena Ministrorum Remonstrantium in foederato Belgio. Hardervici (1620.) 4. *Halesii* Historia Concilii Dordraceni. L. I. Mosheimus latine vertit, auxit. Hamb. 1714.

⁷⁴ Opera. Amstel. 1650-65. 2 Voll. f. — Historia vitae Sim. Episcopi scripta a *Phil. a Limborch*. Amstel. 1705. 8.

den og Forudbestemmelsen blev derimod høitidelig stadfæstet, dog efter Infralapsariernes Fortolkning. De fordomte Arminianere maatte forlade deres Fædreland, men siden fik de Tilladelse til at vende tilbage og at danne et eget Kirkeselskab, i hvilket det ikke har manglet paa lærde og fortjenstfulde Mænd ⁷⁵, som udmærkede sig ved større Frihed i Undersøgelser ⁷⁶.

§. 203.

Videre Stridigheder iblandt de Reformeerte ⁷⁷.

Den Dordrechtse Synodes Beslutninger tilveiebragte ikke fuldkommen Rolighed i den Reformeerte Kirke, da man aldeles ikke antog dem i nogle Lande, og andre snart igjen opgav dem. De reformeerte Lærere i det Brandenborgske vare og bleve Universalister, og selv i Frankrige forsøgte efter Johan Cameron (d. 1625) Moses Amyraud ⁷⁸ (d. 1656) at formilde den Calviniske Particularismes Haardhed, men paadrog sig derved Stridigheder. Allerede tidligere havde en fransk Synode viist Tolerance, i det den erklærede den frugtbare eregetiske Skribents Johan Piscators (d. 1626), afvigende Forestillingsmaade om Christi virksomme Lydighed

⁷⁵ *Adriani a Cattenburgh Bibliotheca scriptorum Remonstrantium.* Amstel. 1728. 8.

⁷⁶ *Confessio s. declaratio sententiae Pastorum qui in foederato Belgio Remonstrantes vocantur.* Harderv. 1622. 4. Og i *Opp. Episcopii Tomo II.*

⁷⁷ *J. G. Walchs Einleitung in die Religionsstreitigkeiten ausser der Evangelischen Kirche.* (Jena 1733-36. 5 Bd. 8.) 1r u. 3r Bd.

⁷⁸ *Bayle Dictionaire.* Art. Amyraud.

for uansfordelig. Mere Modsigelse fandt de Paastande som Josua de la Place (d. 1655) fremsatte om Tilregnelsen af Adams Synd, hvilke og bleve forkastede som urigtige af Synoden i Charenton (1645).

§. 204.

Forsøg paa at foreene de tre Kirker.

I hver dybt indgroet Hadet var imellem Katholikerne og Protestanterne, gaves der dog Mænd, som ikke mistvivlede om Mueligheden af at bringe dem til Forening. Efter det forulykkede Interim udkastede Georg Cassander (d. 1566) og Georg Wicelius (d. 1573) efter Keiser Ferdinands I. Befaling, Planer ⁷⁹, hvorledes man ved Estergivenhed kunde vinde Protestanterne. Selv Kardinal Richelieu lod den franske Theolog Amyraud gjøre lignende Forslag ⁸⁰. Samtalen i Thorn (1645) skulde ligeledes befordre Partiernes Nærmelse ⁸¹. Planerne til de tvende protestantiske Kirkers Forening syntes snarere at kunne udføres, men vare i Grunden ligesaa frugtesløse. Hverken David Pareus (d. 1622) ⁸² Forslag, eller den engelske Konge Jakobs I. (1615) Forsøg; eller Synodens Beslutning i Charenton ⁸³, eller

⁷⁹ *Herm. Couring* Collectio opusculorum, quibus cum multa alia docentur, sum necessitas reformationis ecclesiae romanae ostenditur. Helmstadii 1650. 4.

⁸⁰ *Bayle* Diction. Art. Amyraut.

⁸¹ *E. s.* 181. §. 90.

⁸² *Irenicum, sive de unione et Synodo evangelicorum concilianda liber votivus.* Heidelb. 1606. 1614. *Jaeger* Historia eccles. saec. XVII, T. I. p. 230.

⁸³ *Thom. Ittig* de Synodi Carentoniensis indulgentia erga Lutheranos. Lips. 1705. 4.

Religiøns-Samtalen i Leipzig (A. 1631)⁸⁴, eller endelig Johan Duræus⁸⁵ (d. 1680) fyrretyveaarige Bestrævelser havde nogen heldig Fremgang.

§. 205.

Gjendøbere⁸⁶.

Bed Siden af de tre større Kirker dannede sig nogle mindre Partier, som ansaae det for nødvendigt at rense Kirken og Religionslæren fuldkomnere, end Luther og Zwingli havde gjort. Gjendøberne vare i Begyndelsen sværmeriske Nøglighedsforstyrreere, som i Sachsen (1521 = 1525) og i Münster (1533 = 1535) stiftede Oprør og desaarfag bleve haardt forfulgte i Tydskland, Schweiz og Nederlandene. Menno Simons (d. 1561) sorte dem paa andre Tanker, hvorved de bleve roligere Borgere, og efter ham fik de Navnet Mennoniter. Dog kunde han ikke afværge deres Adskillelse i to Partier, de saakaldte Grove (crassiores) eller Waterlænder, og Fine (subtiliores i: e: rigidiores) eller Flaminger. David Georg eller Joris (d. 1544) gav ligeledes

⁸⁴ *Jaegeri* Histor. eccles. saec. XVII. Tom. I. p. 497.

⁸⁵ Ib. T. I. p. 544. T. II. *Jo. Christ. Coleri Historia Jo. Duræi*. Vitenb. 1716. 4. *Caroli Jesp. Benzeli* Commentatio de Joanne Duræo pacificatore celeberrimo, maxime de actis ejus Svecanis. Helmst. 1744. 4.

⁸⁶ *Annales Anabaptistici* — a *Joh. Henr. Ottio*. Basil. 1672. 4. *Geschichte der Taufe und der Taufgesinnten von Joh. Aug. Stark*. Leipz. 1789. 8. — *Historia christianorum, qui in Belgio Mennonitae appellantur per Herm. Schyn*. Amstel. 1723. ej. *Historia Mennonitarum plenior*. ib. 1729. 8. *Krohn Geschichte der Wiedertäufer, vornehmlich in Niederdeutschland*. Leipzig 1758.

en egen Sekt Navn ⁸⁷. Menmoniterne bosatte sig fortrinliggen i Nederlandene; dog gaves der ogsaa i England Gjendebere, hvilke deelte sig i General- og Particular-Baptister ⁸⁸.

§.

Antitrinitarier, navnlig Socinianer ⁸⁹.

Siden Reformationen gaves der flere, især italienske Lærde, som afvege fra den kirkelige Trinitets-Lære; men bleve derfor betragtede med Afsky af alle de tre store Kirker. Den spanske Læge Michael Serveto ⁹⁰ blev brændt i Genf (1553) og Valentin Gentilis halshugget i Bern (1566). Da flere ligetænkende Mænd havde begivet sig til Polen, saa uddannede Faustus Soczino ⁹¹ (d. 1604) efter Lællii

⁸⁷ Gottfr. Arnold Kircheng- und Kecherhistorie. 2 Th. S. 286. 4 Th. S. 509. Mosheim's anderweitiger Versuch einer unpartheyischen Kecherhistorie. S. 425 ff.

⁸⁸ The History of the English Baptists from the reformation to the beginning of the reign of King George I. by Thomas Crosby. Lond. 1738-1740. IV Voll. 8.

⁸⁹ Bibliotheca Antitrinitariorum Christoph. Chr. Sandii Freistadii 1684. 8. Faid. Sam. Bock Historia Antitrinitariorum, maxime Socinianorum, Tomi I. P. I. et II. Regiom. 1774 76. Tomus II. 1784. 8.

⁹⁰ J. L. v. Mosheim anderweitiger Versuch einer unpartheyischen Kecherhistorie. Helmst. 1748. 4. Sammes neue Nachrichten von Michael Serveto 1750. 4. Serveti liber de trinitatis erroribus. 1531. Ejusd. Christianismi restitutio. 1537.

⁹¹ Memoirs of the life, character, sentiments and writings of Faustus Socinus by Joshua Toulmin. Lond. 1777. 8.

Socini skriftlige Forarbejder (d. 1562) det unitariske Lærebegreb ⁹², som fik stort Indpas i Polen, og havde sit Hovedsæde i Macau ⁹³; men længere hen i Tiden maatte dette Partie friste Undertrykkelse og Forfølgelse. I Sied enbürger havde Georg Blandrata (d. 1586) forskaffet Socinianerne Sikkerhed ⁹⁴, men var kommet i Strid med Franz Davidis (d. 1579). Krypto-Socinianismen i Altorf blev opdaget (1612) og undertrykt ⁹⁵. Den socinianske Lære havde ingen Mangel paa fløgtige Forsvarere ⁹⁶.

§. 207.

Videnskabernes Tilstand.

Iblandt alle kirkelige Partier (Mennoniterne undtagne) stod Lærdom i Anseelse og blev flittigen dyrket. Videnskaberne fandt Beskyttere i flere Fyrster, som bidroge til deres Befordring ved nye Universiteters Stiftelse ⁹⁷, ved lærde Sko-

⁹² Kurze Darstellung des eigenthümlichen Lehrbegriffs des J. Socinus von W. E. L. Siegler — i Henke's neuem Magazin. 4 Bd. S. 201.

⁹³ Katechismen. Joh. Chyh. Köcher katechetische Geschichte der Waldenser, u. s. w. Jena 1768. S. 92 = 151.

⁹⁴ Historia Unitariorum in Transylvania inde a prima illorum origine ad recentiora usque tempora, per Petruw Bod. Lugd. 1781. 8.

⁹⁵ Gust. Ge. Zeltneri Historia Crypto-Socinianismi Altorfinae Academiae quondam infesti. Lips. 1792. 4. 2 Voll.

⁹⁶ Bibliotheca fratrum Polonorum. Irenopoli post annum 1656. VI Voll. fol.

⁹⁷ J. Cr. Marburg 1527. Jena 1558. Helmstädt 1576. Leiden 1575. Francker 1585. Rinteln

lers og Bibliothekers Anlæg. Reformatorerne vare næsten alle fortrinlige Lærde, ved hvis Exempel Kappelysten vakte sig saavel hos deres Tilhængere, som hos deres Modstandere. Næsten alle Videnskaber erholdt en nye Skikkelse, Landenes Sprog bleve mere end hidindtil brugte og uddannede ⁹⁸. Til den historiske Kundskabs Udvidelse bleve utallige Dokumenter bragte for Lyset, Samlinger og Efterretninger leverede; ja Johan Sleidan (d. 1556) og Jakob August de Thou ⁹⁹ (d. 1617), gave efterligningsværdige Mynstere paa Historieskrivning. Den Latinske og Græske Philologie stod i særdeleshed i udmærket Flor, og efter Erasmus, Wilhelm Budæus (d. 1540), Johan Ludvig Wives (d. 1540) og Melanchthon (d. 1560), erhvervede Joachim Ludvig Camerarius ¹⁰⁰ (d. 1574) Justus Lipsius (d. 1606) Joseph Scaliger (d. 1609) Isaaq Casaubonus (d. 1614) og Claude Saumaise s: Salmasius (d. 1653) sig i dette Fag Hæder og Fortjeneste frem for andre.

1621. Utrecht 1636. Upsal restitueret fra Catholicismen 1595.

⁹⁸ Reformationens og den Lutheriske Bibeloversættelses Indflydelse paa det tydske Sprogs Cultur. — Academie françoise 1634. Den danske Bibel af 1550. N. S. Wedels Overs. af Caro.

⁹⁹ Commentariorum de vita sua l. VI. Paa Tydsk i D. E. Seybold's Selbstbiographien berühmter Männer. 1 Bd. Wintertthur 1796. 8.

¹⁰⁰ Om ham og andre tydske Lærde i dette Aarhundrede: Vitae Germanorum Philosophorum saec. XVI. collectae a Melch. Adamo. Francof. 1706. 8.

Philosophiens Forandringer ¹.

Allerede i Begyndelsen af denne Periode kæmpede nogle Platoniker imod den Aristoteliske Scholastiks Herredømme, hvilken Luther ei heller yndede. Melanchthon søgte at rense Philosophien for Spidsfindigheder, dog vendte Protestanterne efterhaanden tilbage til Skolasticismen. Daniel Hofmann i Helmstädt erklærede al Philosophie Krig, men blev nødt til Tilbagekaldelse (1601) ². Petrus Ramus, en Fransk Lærd (d. 1572) søgte at styrte Aristotelis Anseelse, og hans Læresætninger fandt Bifald hos mange Protestanter i Tydskland. Smidlertid havde Franz Baco af Verulam (d. 1626) aabnet en videre Kreds for den granskende Forstand, og givet den en nyttigere Bending. Hugo Grotius brød Banen i Folkeretten, og endelig dannede Renatus Cartesius et nyt philosophiskt System (d. 1650). Men hvor meget det romerske Hierarchies Nag holdt Undersøgelsesaaandens Fremstræben tilbage, derpaa har man et mærkeligt Exempel i Galilæus Galilæi Tilbagekaldelse af afgjorte mathematiske Sandheder (d. 1642) ³.

¹ Jac. Brucker *Historia critica Philosophiæ*. (Lips. 1741 67. VI Voll. 4.) Vol. IV. *Agatopisto Cromaziano kritische Geschichte der Revolutionen der Philosophie in den letzten drey Jahrhunderten*. Aus dem Ital. von K. H. Heidenreich. Leipz. 1791. 2 Bde. 8. Siedemann *Geist der speculativen Philosophie*. 5r B. S. 385 ff.

² J. G. Walch *Einleitung in die Religionsstreitigkeiten der Luther. Kirche*. 4 Th. S. 514.

³ *Geschichte des Lebens und der Schriften des Galilæo Galilæi* von Chr. Jos. Jagemann. Leipz. 1787. 8.

§. 209.

Theologie overhovedet.

Den Vei til theologisk Lærdom, som *Craſmus*⁴ og *Andreas Hyperius* (d. 1564)⁵ ſaa fortræffeligen havde aſtegned, betraadte Mange, dog ikke Alle med lige Held. De katholiſke Theologer indſtrænkedes ved deres Erbødighed for Kirkens Anſeelse, de proteſtantiſke ved deres Bekjendelsesſtrifter, og den overordentlige Agtelſe for Reformatorenes Ord. Iblandt de ſidſte, viſe det ſertende Aarhundredes Skribenter et friere Blik og mere Underſøgelsesaaſand, ogſaa en ſimplere og renere Skrivemaade, end de fleſte fra det følgende Aarhundrede, iblandt hvilke dog *Georg Calixt*⁶ fordrer en ærefuld Undtagelſe formedelſt ſin Lærdom og Frimodighed. Iblandt Katholikerne ſogte fornemmelig Jeſuiterne ved lærde Arbejder at forſkaffe deres Orden Glæde, men havde herved heldige Medbeilere i Benedictinerne og i Oratoriets Fædre.

§. 210.

Religionens og Chriſtendommens Forſvar.

Den ſtorre Frihed i at underſøge, og Gjæringen i Gemytterne avlede hiſt og her en Tilbøielighed til Irreligioſitet. Med mere eller mindre Ret bleve *Peter Pomponazzi* (d. 1526), *Peter Bembo* (d. 1547), *Hieronymus Cardanus* (d. 1576), *Johan Bodin* (d. 1596), Coſ-

⁴ *Ratio s. compendium verae Theologiae.* Bas. 1519. 12. Recensuit et illustravit *I. S. Semler.* Hal. 1782. 8.

⁵ *De recte formando Theologiae studio libri IV.* Basil. 1556.

⁶ §. 199. N. 65.

mo Ruggieri (d. 1615) og Thomas Campanella (d. 1639) regnede iblandt de Vantro⁷. Inquisitionen vidste ikke at sætte nogen virksommere Skranke for den overhaands- tagende Vantro end Baalet, paa hvilket Jordan Bruno⁸ maatte døe i Rom (1600) og Julius Cæsar Vanini⁹ i Toulouse (1619). Derimod bestræbte nogle protestantske Lærde sig for at forsvare Christendommen ved Grunde; og iblandt dem indtager Hugo Grotius den første Plads¹⁰.

§. 211.

Bibelfstudium hos Protestanterne.

Det var en af Reformationens veldædigste Virkninger, at den opmuntrede til flittigen at bruge Bibelen og studere Grundsprogene, ligesom den og fremmede en bedre Skriftfor- tolkning. Luther, Melanchthon¹¹ og Bugenhagen*),

⁷ *I. Fr. Buddei theses theologicae de Atheismo — observationes adjecit Hadr. Buurt. Trai. ad Rhenum 1737.*
⁸ *Jac. Frid. Reimanni Historia universalis Atheismi et Atheorum. Hildesiae 1725. 8. Geschichte und Geist des Scepticismus von C. Fr. Stäudlin. Leipz. 1794. 2 Bd. 8. — S. ogsaa s. 208 N. 1. og Bayle og Chaussepé Dictionnaires.*

⁸ *Nicrons Nachrichten. 13 Th. S. 102.*

⁹ *(P. F. Arpe) Apologia pro Jul. Caes. Vanino. Cosmop. 1712. Stäudlin's Beyträge zur Philosophie und Geschichte der Religion, 1 B. S. 147-171.*

¹⁰ *De veritate Religionis christianae libri IV. (først paa Hol- landste Vers) (1622), cura Joh. Christ. Köcheri. Halae 1734. 2 Voll. 8.*

¹¹ *Nachrichten von Melanchtons Verdiensten um die heilige Schrift von Gc. Theod. Strobel. Alterf und Nürnberg 1773.*

* *Johannes Bugenhagen, ein biographischer Versuch von J. H. Siej. Leipz. 1829. 8.*

Zwingli og Decolampadius, saavel som Leo Juda (d. 1542), Johan Brentius ¹², (d. 1570), Petrus Martyr (d. 1562) og Johan Calvin ¹³ vare agtværdige Fortolkere. Mathias Flacius leverede en brugbar Anviisning til Fortolkningskonstens Regler. Theodor Beza overgik sine Forgængere i det N. T. Forflaring ¹⁴, og blev selv først fordunklet af Grotius ¹⁵. Johan Drusius (d. 1616), Ludvig de Dieu (d. 1612) og Moses Amyraud erhvervede sig ligeledes eregetiske Fortjenester. Alt derimod Johan Burtorferne (senior et junior) (d. 1629 og 1664) beholdt Ret i deres Strid med Ludvig Capellus (d. 1658) om de hebraiske Vokalers Velde, var et Tab for den bibelske Kritik ¹⁶. I det Socinianske Partie fremstode ligeledes flere ikke ubetydelige Eregeter ¹⁷.

§. 212.

Hos Katholikerne ¹⁸.

Katholikerne vare vel af den Tridentinske Synode henvisse til Vulgata og bundne til den eregetiske Tradition; imid-

¹² Opera. Tübing. 1576.90. VIII. Voll. f.

¹³ *Aegid. Humii* Calvinus Judaizans. Vitemb. 1593. 4.
Dav. Parei Calvinus orthodoxus. Neostad. 1695. 8.
Aeg. Humii Antipareus. Vitemb. 1598-1599. 8.

¹⁴ Fem udgaver af det N. T. med Oversættelse og Anmærkninger 1556-1598. Hans Strid med Castellio.

¹⁵ *Annotationes ad V. T.* Par. 1644. fo. in N. T. 1641-50° III Tomi. fol. — Ogsaa i ej. *Opp. theologicis.* Bas. 1732. VI Voll. f. — Nyeste udgave: *Annotatt. in V. T.* Halae 1775-76. 3 Voll. 4. in N. T. Erl. 1755-57. 2 Voll. 4.

¹⁶ *Lud. Capelli* Critica sacra. Par. 1650. f. — Ny udgave af G. J. L. Vogel og J. Gottfr. Scharfenberg. Halae 1775-86. 3 Voll. 8. *Joh. Buxtorfi* anticritica. Basil. 1654. — *I. C. Wolfii* Bibliotheca. P. 2. p. 25 sqq.

¹⁷ *Bibliotheca fratrum Polonorum* §. 206. N. 96.

¹⁸ *Histoire critique des principaux commentateurs du N. T.*

lertid gif allerede Thomas de Vio af Gaeta i sine senere Aar over fra Scholastiken til Bibelstudiet (d. 1554). Hieronymus Emser kritiserede ikke allene Luthers Bibeloversættelse, men søgte og at fortrænge den ved en egen Oversættelse (d. 1527). Sirtus af Siena (d. 1569), og Benedict Arias Montanus, Udgiveren af den Antverpiske Polyglotbibel (d. 1598) viste sig som sproglærde Mænd. Franz Batablus (d. 1547), og Jesuiterne Johan Maldonatus (d. 1583) og Cornelius a Lapide (d. 1367) udmærkede sig som bedre Bibelfortolkere. Den romerske Kirkes Missionsanstalter havde i det mindste den Fortjeneste, at det østerlandske Sprogstudium fik ved dem nye Opmuntringer og Hjælpemidler.

§. 213.

Troeslære.

Ved de trende affondrede Kirkers nye Forhold maatte ogsaa Troeslærens Foredrag faae en anden Stikkelse. Melancthon's loci communes ¹⁹ brød Banen til en friere Bearbejdelse af Dogmatiken, og tjente til Grundvold for Martin Chemnits ²⁰ og Victorin Strigelii ²¹ større Værker. Efter Concordieformelens Indførelse udarbejdede Le-

par R. Simon. Rotterdam 1693. 4. Ogsaa hans *Histoire critique du V. T.* Roterd. 1685. 4. p. 414 sqq.

¹⁹ Versuch einer Litterär-Geschichte von Ph. Melancthon's locis theologicis als dem ersten Evangelischen Lehrbuche von G. S. Theod. Strobel. Altdorf und Nürnberg 1776. 8.

²⁰ *Loci theologici Mart. Chemnitii* — studio Polyc. Leyseri o. a. Francof. 1610. f.

²¹ *Loci theol. Vict. Strigelii* studio Christ. Pezlii. Neap. Nem. 1582 85. 4 Voll. 4.

onhard Hutter en Lærebog i en anden Smag, noie afpasset til den Lutherst= symboliske Kirkelære ²². Johan Gerhard viste i et stort Værk en udbredt Lærdom ²³. Iblandt de Reformeerte gif Johan Calvin foran med sin fortræffelige Religionsunderviisning ²⁴; efter ham fulgte Wolfgang Musculus tilligemed Andre; indtil de reformeerte Theologer i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede heldede mere til den scholastiske Methode, og overlode det forrige simple Foredrag til Arminianerne. — Johan Eck (d. 1543) satte en katholst Lærebog mod Melanchthons loci ²⁵; de fleste dogmatiske Skrifter vare opfyldte med Spidsfindigheder og skrevne i en tung Stil; dog udgav Melchior Canus (d. 1560) *locos theologicos*, affattede med mere Orden og i en god Smag ²⁶,

§. 214.

Stridstheologie.

Næsten overalt blev Religionslæren behandlet med et uvenstabeligt Sideblik, og meget ofte med lidenskabelig Hæf-

²² Compendium. Viteb. 1610. 8. Loci communes theologic. Vitemb. 1619. f.

²³ Loci theologici. Tomi IX. Jenae 1610. sqq. 4. Denuo ed. 1. F. Cotta. Tub. 1762-89. 22 Voll. 4.

²⁴ De Joh. Calvini institutione religionis christianae Historia litteraria — in *Gerdesii* scrinio literario. Tom. II. p. 451.

²⁵ Enchiridion locorum communium adversus Lutheranos. Landshut. 1525.

²⁶ De locis theologicis I. XII. Salamanc. 1563. f. in Opp. edit. a *Hyac. Serry*. Venet. 1759. 4.

tighed mod anderledes-tænkende. Den Katholske Kirkes før-
digste Stridsmænd vare, foruden Johan Eck og Johan
Cochlæus (d. 1552), fornemmelig Jesuiterne, som ved
nye Kunstgreb søgte at fravinde Protestanterne Rangen i at
disputere. Kardinal Robert Bellarmin ²⁷ (d. 1621)
og Ferdinand den Andens Skriftefader Martin Becanus
(d. 1624) ²⁸ vare de berømteste Skribenter i dette Fag.
Lutheranerne fulgte for største Delen i deres Stridigheder mere
Luthers brædende Tver end Melancthons Sagtmodighed, og
fjæmpede hidsigere imod Philippister og Reformerte, end mod
de Katholske selv. Joachim Westphal ²⁹ (d. 1574),
Matthias Flacius, Tilemann Heshusius ³⁰ (d. 1588),
Nicolaus Selnecker (1592), Matthias Hoe (d. 1645),
Lucas Osiander (d. 1638) horte til de meest trættefjære.
David Chytræus ³¹ (d. 1600), Johan Gerhard og
Georg Calixt til de sindigste Controversister. Iblandt de
Reformerte gjorde, foruden Calvin og Beza, Daniel Cha-
mier ³² (d. 1621), David Pareus (d. 1622), Andreas
Rivet (d. 1651), Petrus du Moulin (d. 1658) sig
bekjendte ved polemiske Skrifter.

²⁷ De controversiis Christianae fidei adversus hujus temporis
haereticos opus. Ingolstadi 1601. IV Voll. f.

²⁸ Manuale controversiarum hujus temporis. Herbig. 1623.
4. Colon. 1697. 8.

²⁹ Memoria I. Westphali — instaurata — cura *Arnoldi
Greve*. Hamb. 1740. 4.

³⁰ J. G. C. Leuffefeld Historia Heshusiana. Queclinburg und
Nischerleben 1716. 4.

³¹ *Otto Frid. Schütz* de vita Dav. Chytraei. Hamb. 1720. 8.

³² Panstratia catholica studio I. *Henr. Alstedii*. V Tomi.
1629.

§. 215.

Religions- og Kirke-Historie.

En almeennyttigere Flid anvendte man paa Religionens og Kirkens Historie, dog fornemmelig af polemiske Bevæg- grunde. Martin Chemniſ angreb de Katholiske med ud- bredt historisk Kundskab ³³, Flacius, Johan Wiegand og andre Medhjelpere udgave de Magdeborgske Centu- rier ³⁴. Siden behjalp Tydſkerne sig for det meste med Oſianders Udtoꝝ indtil Calixtus atter fremtraf det hi- storiske Studium. Iblandt Katholikerne gif Cardinal Cæſar Baroniſ (d. 1607) i Spidsen, ſom Kirkehistorieſkriver. Abraham Bzovius (d. 1637), og Henrikuſ Sponda- nuſ fortsatte hans Annaler (d. 1643) ³⁵. Bartholo- mæuſ af Carranza (d. 1576), Paul Sarpi, Jakob Gretſer (d. 1624), Franz Feuardent (d. 1610), Ga- briel d'Ubeſpine (d. 1639) o. a. gjorde ſig berømte ved Samlinger, Underſøgelſer og ved Udgaver af gamle Skriben- ter. Iblandt de Reſormeerte leverede Philip de Mornay ³⁶ (d. 1623), Rudolf Hoſpinian (d. 1626), Ger- hard Johan Voſſiuſ (d. 1649), Abraham Scultez- tuſ ³⁷ (d. 1625) deels mere deels mindre vigtige Bidrag til Kirkens og Dogmerneſ Historie.

³³ Examen Concilii Tridentini. Francof. 1707. fol.

³⁴ §. 10. N. 29.

³⁵ §. 10. N. 31.

³⁶ Memoires de Phil. de Mornay 1624 - 52. IV Tom. 4.
Histoire de la vie de P. de Mornay. A Leyden 1647. 4.
M. Crusii singularia Plessiaca. Hamb. 1724. 8.

³⁷ Vita ab ipso consignata — in *Gerdesii serinio antiq.* T. VII. p. 197.

§. 216.

Kirkeret.

Ved Hjælp af Kirkehistorien sig og Kirkeretten et nyt Lys. Anton Augustin (d. 1586) ophyste med Lærdom og Smag den kanonske Ret ³⁸. Paul Sarpi ³⁹ og Edmund Richer ⁴⁰ fremsatte Grundsætninger om den pavelige Magts Omfang, som vare det romerske Hof og dets Smigrere yderst modbydelige. Protestanternes Kirkeret blev langt snarere bestemt af Tidssomstændighederne, end uddannet efter faste Grundsætninger. At Protestanterne ikke havde gjort sig ganske frie for det hierarkiske Begreb om Kirken, fra hvilket de vare udgangne, viste sig i mange umisfjendelige Spor. Selv den blide Melancthon misbilligede det ikke, da Servet blev henrettet paa Calvins Tilskyndelse, og de Mænd, der imod Beza forsvarede den christelige Sætning, at det er uretfærdigt at straffe Kjætere paa Livet, saasom Sebastian Castellio, Minus Celsus og andre ⁴¹, bleve af denne Aarsag anseete for mistænkelige. Kirkens Forhold til Staten kom til en levende Undersøgelse ved den Arminianske Strid, og Hugo Grotius vidste at udvikle den paa en træfferde Maade ⁴².

³⁸ Dialogi de emendatione Gratiani — in *Andr. Gallandi de vetustis Canonum collectionibus Dissertationum sylloge* Tom. II. (Mog. 1790) p. 184. sqq.

³⁹ §. 166. N. 45.

⁴⁰ Libellus de ecclesiastica et politica potestate. Col. 1701. 4.

⁴¹ Mosheim anderweitiger Versuch einer Kirkehistorie, S. 279.

⁴² De imperio summarum potestatum circa sacra. Par. 1647.

§. 217.

Sædelærens Historie.

De lutherſke Theologer forbandt Sædelæren med Fore-
 draget om Troeſlæren, og ſkjænkede kun de ſaa kaldte Sam-
 vittigheds= Tilfælde en færdeles Underſøgelse, indtil Georg Ca-
 lirtus gav Exempel paa at affondre begge Videnskaber ⁴³.
 Langt tidligere havde den reformeerte Lærer Lambert Da-
 neau ⁴⁴ (d. 1569) ſærſkilt afhandlet Sædelæren, og Mo-
 ſes Amyraud leveret et fortrinligt Værk over den ⁴⁵. De
 Katholſke Moralifter overlode ſig for det meſte til tørre Spids=
 findigheder. Dog var der iblandt Janseniſterne ſtrar fra Be-
 gyndelsen af ypperlige Sædelærere, hvilke man kun kan be-
 breide en forvidt dreven Strænghed, imedens deres Modſtan-
 dere Jeſuiterne paadroge ſig den fortjente Bebreidelse, at
 have fordærvet Moralen ⁴⁶.

⁴³ Epitome theologiae moralis P. I. Helmst. 1634.

⁴⁴ Ethices Christianae libri III. Gen. 1577. 8.

⁴⁵ La Morale chretienne. Sanmur. 1652. VI Voll. 8.

⁴⁶ Catechismo de Gesuiti, esposto ed illnstrato in conferenze
 storico-teologico-morali. Lips. 1820. 8.

Tidstabel til den femte Periode.

1517. **T**ekel og Luther. Cardinal Jimenes døer.
 1518. Luther gaaer til Augsburg.
 1519. Karl V. bliver Keiser. Disputation i Leipzig. Samson og Zwingli i Schweiz.
 1520. Luther brænder den pavelige Bulle.
 1521. Nigsdag i Worms. Leo X. døer.
 1522. Neuchlin døer. Luther kommer tilbage fra Wartburg til Wittenberg. Hans Oversættelse af det N. T. og Melanchthons loci theologici. Rhodus erobres af Tyrkerne.
 1523. Gustav I. bliver Konge af Sverrig. Nigsdag i Nürnberg. Adrian VI. døer. Ulrich af Hutten deer. Frederik I. bliver Konge af Danmark. Religionsamtale i Zürich.
 1524. Begyndelse af Striden om Radveren.
 1525. Kurfyrst Frederik den Vise døer. Bondekrig. Sæcularisation af Preussen. Luthers Egteskab.
 1526. Reformationens Indførelse i Hessen. Religionsamtale i Baden i Schweiz, og i Uppsala.
 1527. Den keiserlige Hær erobrer Rom. De sachsiske Kirkers Visitation. Nigsdag i Westeraas i Sverrig. Den engelske Konge Henrik den VIIIes Etiksmisfag. Nigsdag i Odense.

1528. Religionsamtale i Bern. Første Schweizer Religionsfred.
1529. Rigsdag i Speier. Navnet Protestanter. Colloquium i Marburg.
1530. Den augsborgske Confession overgives d. 25 Juni, til samme Tid overgives de 43 Artikler i Kjøbenhavn.
1531. Schmalkaldisk Forbund. Zwingli's og Decolampadii Død. Anden Religionsfred i Schweiz.
1532. Nürnbergsk Religionsfred. Johan Frederik, den ædelmodige, Kurfyrste af Sachsen.
1534. Henrik VIII's fuldkomne Brud med Paven. Pave Clemens III. Død, efter hvilken Paul III. følger. Cadansk Forlig. Ende paa Kongeriget Zion i Münster.
1535. Matthæus Devay prædiker Reformationen i Ungarn. Thomas Morus døer. Reformationen i Genf.
1536. Erasmus døer. Wittenbergsk Concordie. Reformationen indført i Danmark.
1537. Johan Bugenhagen ordner den Danske Kirkeforfatning. Schmalkaldiske Artikler. Jakob le Fevre døer.
1539. Hertug Georg af Sachsen. Kirkeordinanzen sanctioneret paa Rigsdagen i Odense.
1540. Wilhelm Bude og Ludvig de Vives dør. Jesuiternes Orden stadfæstes af Paul III.
1541. Johan Calvin kommer tilbage til Genf. Rigsdag i Regensborg. Første Interim.
1544. Pavedømmets fuldkomne Afskaffelse i Sverrig.
1545. Begyndelse af den Tridentinske Kirkeforsamling.
1546. D. 28 Febr. Luthers Død. Schmalkaldisk Krig. Georg Wishart henrettes i Skotland.
1547. De tydske Protestanternes Nederlag. Henrik VIII. og Franz I. dør.

1548. Augsburgsk Interim. Grunden lægges til Universitetet i Jena.
1549. Osiandristisk og Adiaphoristisk Strid. Paa Paul III. følger Julius III. Consensus Tigurinus.
1552. Det Passauiske Forlig. Franz Kaver dør paa Rejsen til China.
1553. Eduard VI. dør. Maria forfølger Protestanterne. Michael Serveto's Henrettelse.
1555. Den Augsburgske Religionsfred. Karl V. nedlægger Regjeringen. Julius III. dør.
1556. Thomas Cranmer bliver brændt, Ignaz Loyola dør.
1557. Religionsamtale i Worms.
1558. Mariæ Efterfølgerske Elisabeth indfører Kirkeforbedringen. Universitetet i Jena indvies; det i Genf stiftes. Majoristisk Strid. Calvin og Beza.
1559. Pius IV. bliver Pave. Henrik II. Konge af Frankrige dør. Censformigheds-Akten i England.
1560. Reformation i Skotland. Melanchthon dør. Synergistisk Strid. Karl IX. Konge af Frankrige.
1561. Religionsamtale i Poissy. Fyrstedag i Raumburg. Caspar Schwenkfeld og Menno Simonis dør.
1562. Begyndelse af Borgerkrigen i Frankrige. Lælio Cozzino dør.
1563. Ende paa den Tridentinske Kirkeforsamling. Presbyterianer.
1564. Calvins Død. Maximilian II. følger paa Ferdinand II. Urolighed i Nederlandene.
1566. Pius V. bliver Pave. Valentin Gentilis halskugges i Bern.
1567. Pius V. fordommer nogle af Baji Læresætninger.
1568. Samtale i Altenburg. Hertugen af Albas Grusomhed i Nederlandene. Forlig i Verden.

1570. Sandomirsk Forening.
1572. Parisisk Blodbad. Petrus Ramus omkommer deri. Gregor XIII. bliver Pave.
1574. Philippisterne forfølges i Sachsen.
1575. Matthias Flacius døer. Universitetet i Leiden. Kryptokatholsk Liturgie i Sverrig.
1576. Rudolf II. følger paa Maximilian II. Den hellige Ligués Oprettelse i Frankrige.
1577. Concordieformelen. Patrum Oratoril Stiftelse i Italien.
1579. Den Utrechtske Union. Faustus Socinus i Polen.
1580. Concordiebogens Indførelse i Sachsen.
1581. Gregoriansk Kalender. De forenede Nederlandes Republik.
1583. Samtale i Quedlinburg.
1585. Sixtus V. bliver Pave.
1586. August Kurfyrste af Sachsen døer.
1589. Henrik III. Konge af Frankrige myrdes.
1590. Jacob Andreæ og Sixtus V, døe.
1591. Kryptocalvinisternes fuldkomne Undertrykkelse i Sachsen.
1592. Clemens VIII. bliver Pave.
1593. Henrik IV. Konge af Frankrige bliver katholsk. Rational-Concilium i Upsala.
1598. Nantisk Edikt.
1600. Sigismund bliver stødt fra Thronen i Sverrig.
1601. Religionsamtale i Regensborg. Nikolaus Krell henrettes.
1603. Jakob I. følger efter Elisabeth paa den engelske Throne.
1604. Fausto Sozzino døer.
1605. Forbedringspunkter i Hessen, Theodor Beza døer. Paul V. bliver Pave. Krudsammensværgelsen i England.

1606. Religionsfred i Wien.
1609. Jakob Arminius døer. Moriskerne fordrives fra Spanien.
1610. Remonstranter. Contraremonstranter. Henrik IV. K. af Frankrige myrdes. Union og Liga.
1611. Samtale i Haag.
1612. Matthias følger paa Keiser Rudolf II.
1613. Samtale i Delft og i Durlach. *Patrum Oratorli* Stiftelse i Frankrige.
1614. Johan Sigismund Kurfyrste af Brandenburg træder over til den reformeerte Kirke.
1615. Religionsamtale i Neuburg. De Christne forfølges i Japan.
1618. Begyndelse af Trediveaars-Krigen. Synode i Dordrecht.
1619. Ferdinand II. erholder den keiserlige Værdighed. Bazini bliver brændt og Johan Oldenbarneveld henrettet.
1620. Slaget ved Prag.
1621. Paul V. døer. Gregor XV. Den hellige Mauri Congregation begynder. Johan Arndt døer.
1622. Romersk Congregation *de propaganda fide*.
1623. Carpi døer. Gregor XV. faaer Urban VIII. til Efterfølger.
1624. Jakob Behmes Død.
1625. Efter Jakob I. Konge af England følger Karl I. Jesuiten Alfons Mendoza bliver Patriarch i Abyssinien.
1627. *Seminarium de propaganda fide* i Rom.
1628. Rochelles Erobring.
1629. Keiserligt Restitutionsedict.
1630. Gustav Adolf kommer til Tydskland.
1631. Edmund Richer døer. Synode i Charenton. Samtale i Leipzig.

1632. Gustav Adolf falder. Jesuiterne forjages fra Abyssinien.
1634. Calixti Epitome Theologiæ Moralis.
1635. Freden til Prag.
1637. Keiser Ferdinand II. og Johan Gerhard dør.
1638. Skotsk Forbund. Cyrillus Lukaris og Jansenius dør.
1640. Frederik Wilhelm bliver Kurfyrste af Brandenburg.
1641. Blodbad i Irland.
1643. Grækernes Troesbekiendelse.
1644. Urban VIII. dør. Innocenz X. bliver Pave.
1645. Hugo Grotius dør. Religionsamtale i Thorn. Forlig i Linz.
1646. Karl I. Konge af England bliver sine Undersaatters Fange.
1648. Westphalst Fred.

Siette Periode.

Fra den Westphalske Fred indtil nærværende Tid

N. 1648-1831.

Memorabilia Historiae ecclesiasticae seculi XVII. per *Andream Carolum*. Tub. 1697. 2 Voll. 4. Historia ecclesiastica cum parallelismo profanae ab anno 1600 ad 1710 auctore *Joh. Wolfg. Jaegero*. Hamb. 1709. 1717. 2 Voll. f. — *Chr. Franc. Guil. Walchii* compend. Historiae ecclesiasticae recentissimae Gothae 1757. 8. *Joh. Aug. Chr. von Einem* Versuch einer vollständigen Kirchengeschichte des achtzehnten Jahrhunderts. 2 verb. Aufl. Leipz. 1782-83. 2 Bd. 8. Kirchengeschichte des achtzehnten Jahrhunderts von *Joh. Rud. Schlegel*. Heilbrom 1784-88. 2 Bd. 8. 3r B. 1 Abthl. 1796. Kirchengeschichte des achtzehnten Jahrhunderts von *H. Ph. C. Henke*. 2 Th. Braunsch. 1802-1804. Kirchengeschichte des 18ten und 19ten Jahrhunderts, fortgesetzt von *J. S. Vater* 3r u. 4 Theil. Braunsch. 1818. 8. — *Acta historico-ecclesiastica*. Leipz. und Weimar. 1734-58. 27 Bd. 8. *Nova Acta historico ecclesiastica*. 1758-74. 12 Bd. *Acta historico ecclesiastica nostri temporis*. Weimar 1774-90. 13 Bd. 8. Acten, Urkunden, und Nachrichten zur neuesten Kirchengeschichte. 1788-93. Archiv für die neueste Kirchengeschichte von *H. Ph. C. Henke*. 1794-99. 6 Bd. Dess. Religionsannalen. 1 Bd. Braunsch. 1802 Die neuesten Religionsbegebenheiten mit unpartheyischen Anmerkungen. Gießen 1778-1797. 20 Bd. 8. Neueste Religionsgeschichte unter der Aufsicht *E. W. F. Walchs*. Lemgo 1771-83. 9 The. 8. fortgesetzt von *G. J. Planck*. 1787-93. 3 The. 8. *Mazogin* für Religions- Moral- und Kirchen-Geschichte. Her-

ansg. von C. J. Stäudlin. 4 Bde. Hann. 1801, 1806.
 8. Archiv für alte und neue Kirchengeschichte. Herausg.
 von Stäudlin u. H. G. Tzschirner 5 Bde. Leipz.
 1814-22. 8. Kirchenhistorisches Archiv von Stäudlin
 Tzschirner u. Vater. Halle 1823 fg. 8. Allgemeine
 Kirchenzeitung, herausg. von Zimmermann. Darmstadt. 4.
 (fortsættes endnu). Archives du Christianisme au 19eme
 siècle. Paris. (fortsættes endnu). N. E. Balles Maga-
 zin for den nyere danske Kirkehistorie 2 Bd. Kbh. 1792-94.

§. 218.

Pavernes Historie.

Innocentius X. betragtede den Westphalske Fred med
 Misfornoielse, men hans Modsigelse blev ikke agtet (d. 1655)
¹, og hans Eftermand Alexander VII. (d. 1667) maatte
 taale de haanligste Ydmygelses af den franske Konge. Cle-
 mens IX. (d. 1669) og Clemens X. (d. 1676) vare fre-
 delig sindede, og Innocentius XI. viste stor Iver for strænge
 Sæder og Kirketugt ² (d. 1689), hvori hans anden Efter-
 følger Innocenz XII. (fra 1691 = 1700) efterlignede ham.
 Clemens XI. (d. 1721) var herskesyg, kom i hæftig Strid
 med Keiseren og oppustede de Jansenistiske Uroligheders Ild
 til fuld Lue ³. Efter Innocenz XIII. (d. 1724) blev Be-
 nedict XIII. ophøiet paa den pavelige Throne, paa hvil-
 ken han viste sædelig Iver men ingen store Talenter til det
 verdslige Regimente (d. 1730). Clemens XII. straffede

¹ La vie d'Olympe Maldachini. Genève. (Paris) 1770.
 12. Paa Tydsk. Leipzic 1783.

² Hans Leenet (af Bonauici) i Le Bret Magazin. 8 Th.

³ S. 58. (Christ. Gottl. Bnders) Leben Clemens XI. Frankf.
 1721. 3 Bd. 8.

dem, som havde misbrugt hans Formands Svaghed, og blev indviklet i Tvistigheder med de fleste katholske Regenter (d. 1740), hvilke hans lærde og fredelige Efterfølger Benedict XIV. (Prosper Lambertini) bilagde. Derimod formaaede han ikke at udføre de mange nyttige Reformer, som han havde i Sinde (d. 1758).

§. 219.

Sidste Paver.

Uf ganske andre Grun ætninger end Benedict XIV. besjælede Clemens XIII. (Karl Rezzonico). Hans Stiv-sindighed og Forkjærlighed for Jesuiterne indviklede ham i en Række af de ubehageligste Tvistigheder, fra hvilke kun Døden (A. 1769) befriede ham ⁴. Clemens XIV. (Franz Lorenz Ganganelli) havde megen Umage med at raade Bod paa sin Formands Feil ved estergivende Klogskab, og maatte endelig opofre Jesuiterordenen for de fornærmede Bourbonste Tyrster ⁵. Uden Tvivl kostede dette dristige Skridt den vel-sindede og Lærdom elskende Pave Livet (d. 1774). Pius VI. (Johan Angelo Brachi ⁶, som fulgte efter ham (1775), var ulykkelig i sin hele Regjeringstid. De katholske Regenter

⁴ Hans Regjeringshistorie i Häberlins römischen Conclave. Halle 1769, 8.

⁵ Historien om hans Udvalgelse og Regjering i Wald's neuester Religionsgeschichte. 1 Th. S. 1. u. 199.

⁶ Geschichte der Römisch-Katholischen Kirche unter der Regjering Pius VI. von Pet. Phil. Wolf. Leipz. 1793. ff. 4 Bd. 8. Bourgoing Pius VI. und sein Pontificat. Hamburg 1800. 8. Pius VI. von Köthe, i Zeitgenossen. 1 Bd. 4 Abth.

søgte at indskrænke den pavelige Magt, og selv Paven's Reise til Wien (1782) ⁷ kunde ikke standse de kirkelige Reformers Fremgang, som Joseph II. foretog i sine Stater. Den franske Statsforandring voldte Paven endnu haardere Krænkelser, hvorved ikke allene hans geistlige Dommerrettighed i Frankrige blev tilintetgjort, men endog saa hans verdslige Herredomme indskrænket. Endelig maatte han finde sig i at afsættes fra Regjeringen og bortføres til Frankrige, hvor han tilsidst segnede under sine Ulykkes Nag (d. 29 Aug. 1799). Cardinalerne valgte i Venedig Pius VII. (Gregorio Barnaba Chiaramonte, Biskop af Imola), som havde den Lykke, at faae den største Deel af Kirkestaten tilbage ved Concordatet af 10 September 1801 og igjen at reise den faldne pavelige Anseelse i Frankrige; men da han ikke vilde understøtte Napoleons Planer, bleve de sidste Levninger af hans Stater 1809 indlemmede i Frankrige; Byen Rom erklæret for en keiserlig fransk Rigsstad; og Paven selv tilligemed Munkeordnernes Generaler førte som Statsfanger til Frankrige. Der sluttede han et nyt Concordat med Napoleon (25 Jan. 1813) hvilket han dog strar efter erklærede for ugyldigt, hvorpaa han af de allierede Magter erholdt Kirkestaten tilbage, holdt sit Indtog i Rom (24 Mai 1814), gjenoprettede Jesuiterordenen (20 Aug. 1814), fordomte Bibelselskaberne (Juni 1815) og døde mindre agtet i sin Lykke, end han i Modgangens Dage havde været (d. 1823). Leo XII. som Cardinal della Genga berøgtet for sine flette Sæder, uddeelte rundelig Uflad, var en stor Ven af Jesuiterne og en Fiende af Bibellæsning (d. 1828). Pius VIII. (Castiglioni) fik ingen Anledning til at aabenbare sine Grundsetninger i sin korte Regjering (d. 1831).

⁷ Acta hist. eccles. nostri temporis. 9 Bd. S. 283. 449.

Maaskee var fra hans Side det Oprør uskyldt, som modtog den nyvalgte Pave Gregor XVI. (forhen Capellari), og som af østerrigske Hære dæmpedes.

§. 220.

Pavelig Værdighed og Magt.

Paverne vedbleve at vælges af Cardinalerne og Valgforretningen gav de snedigste Rænker frit Spillerum⁸. Naagtet deres Titel og udvortes Væresbeviisninger bleve tilbage, leed dog deres Magt saavelsom deres Indkomster⁹ et stort Tab. Men skjøndt de katholske Regenter indskrænkede endeel af Pavens Rettigheder, og mange katholske Skribenter tillode sig meget frie Uttringer om Grændserne af hans Magt, blev dog hans Anseelse og Indflydelse i den katholske Kirke indtil Slutningen af 18de Aarhundrede meget stor¹⁰. Ifkun lod den sig ikke mere vedligeholde ved voldsomme Forholdsregler, men vel ved klog Brug af Omstændighederne og ved en fin og snedig Statskunst, hvorved mange Tildragelser, som truede denne Magt med Undergang, tjente til dens Stadfæstelse. Selv den franske Revolution, skjøndt den medførte tvende Pavers (Pius VI. og Pius VII.) Fangenskab, endte med Pavemagtens og Kirkestatens Gjenoprettelse (1814). Saavel med

⁸ Franz Domin. H d Berlin's Römischer Conclave. Halle 1769. 8. Histoire des Conclaves depuis Clement V. jusqu'à présent. ed. 3. Cologne 1703. 2 Bd. 12.

⁹ Historie om de romerske Cancelliregler i Le Bret Magazin. Th. 2 S. 605. Th. 3. S. 3. Th. 4. S. 490. Th. 5. S. 559.

¹⁰ Ultramontanske og Gallicanske Grundsetninger angaaende Omfanget af Pavens Magt.

Frankrig som med andre Stater oprettede Paven Concordater *. Kirkestaten blev næsten bestandig slet forvaltet ¹¹.

§. 221.

Munkordenernes Historie.

Lysten til at stifte nye Ordener sagtnedes vel, men op-
 horte ikke gandske. Bernhardiner-Selskabet de la
 Trappe, som Johan Bouthilliers de la Rance (A.
 1664) stiftede, drev Munkestrængheden til den høieste Spidse
¹². Nyttigere vare de fromme Skolers (Piaristernes)
 Selskab, som stiftedes i Rom af Joseph Calasanza, og
 siden viste Opdragelsesvæsenet megen Tjeneste ogsaa i andre
 Lande ¹³. Iblandt de gamle Ordener erhvervede St. Mauri
 Congregation, Oratoriets Præster og Jesuiterne
 sig de største Fortjenester af Videnskaberne. Den sidste Or-
 den svingede sig op til den høieste Anseelse og Indflydelse,
 men paadrog sig tillige saa mange Fiender, at den endelig
 maatte bukke under for Mængden af samme ¹⁴. Striden

* Vid. Vergelyking der nieuwere, thans in werking zynde
 Europesche Concordaten en Concordatsbullen met die
 van Nederland. Door H. I. Röyaards. Paa Tydsk: Rom
 im Concordate mit den Regjeringen. Leipz. 1831. 8.

¹¹ Vorlesungen über die Statistik von J. Fr. Le Bret. 2r
 Th. Stuttgart. 1785. 8. Schözers Staatsanzeigen. 2
 Bd. S. 119. S. 204. The temporal Government of the
 Popes State. London 1788. 8.

¹² Vie de l'Abbé de la Trappe par Marsollier. Par. 1703.
 2 Voll. 12.

¹³ Ordensregeln der Piaristen mit erläuternden Bemerkungen aus
 der Geschichte dieses Ordens, (von Ernst Jos. Al. Seyfert.)
 Halle 1783-84. 2 The. 8.

¹⁴ §. 67. N. 47.

med Jansenisterne, og i Særdeleshed Blasius Pascals Skrift (d. 1662) satte dens Rettroenhed i et tvetydigt Lys ¹⁵; de øvrige Ordners Had blev stedse stærkere opvakt ved dens Fremskridt, ja det Overmod, hvormed den bod de pavelige Befalinger Trods eller undveeg dem, ophidsede Paverne selv, og de katholske Fyrster begyndte at frygte for dens Magt. Efterat Jesuiterne, mistænkte for Kongemord, vare blevne forviste i A. 1759 fra Portugal og A. 1767 fra Spanien og Kongeriget Neapel, forenede alle katholske Hoffer, Østerrig undtagen, sig om at styrte denne mægtige Orden, som Clemens XIII. søgte at holde paa Fode, men som Clemens XIV. ophævede i Maret 1773 ¹⁶; Derpaa bleve dens Godser inddragne; dog vedligeholdt sig en Green af den en kort Tid i Slesien under Frederik II.; længere i Rusland ¹⁷ ved Catharina II. dens og Potemkins Yndest; men under Keiser Alexander bleve de formedelst deres Profelytiver fordrevne fra Rusland. Inden dette Uheld indtraf, var Ordenen (d. 20 Aug. 1814) af Pius VII. gjenoprettet og anbefalet de Troende til Forsorgelse, hvilken og blev dem rundelig til Deel i Spanien Neapel, de sardiniske og flere Lande. I Frankrige, hvor alle Munkeordener siden Revolutionen vare forbudne, nød Ordenen hemmelig Uunderstøttelse af den Bourbonske Regering,

¹⁵ Provinciales ou lettres ecrites par Louis de Montalte (Blaise Pascal) avec les notes de Guillaume Wendrock (Pierre Nicole.) A Amsterd. 1712. 3 Voll. 8. — La Morale des Jesuites extraite fidelement de leurs livres par un Docteur de Sorbome (Niclas Perraut) Mons. 1669. 3 Voll. 12.

¹⁶ (Le Bret) Sammlung der merkwürdigsten Schrifften die Aufhebung des Jesuiterordens betreffend. 1-4 St. (Ulm) 1773-74.

¹⁷ Acta hist. eccles. nostri temp. B. C. 385. Merkwürdige Nachrichten von den Jesuiten in Weiskrusen. Frankf. 1786. 8.

og fremkaldte Manges Had baade mod Kongen (Revolutionen i Juli 1830) og mod den katolske Kirke. I det 18de Aarhundrede erkjendte man mere og mere de talrige Klosters Skadelighed ¹⁸, og ophævede dem i nogle Lande gandske, i andre tildeels. Men i det 19de Aarhundrede stiftedes nye Klostre ei blot i Spanien, men og i Bayern.

§. 222.

Spanien, Portugal og Italien *.

Af alle Europæiske Lande var Spanien Paven og Munkvæsenet meest hengivent. Inquisitionen vedvarede der, skøndt med nogle Afbrydelser og Indskrænkninger indtil Thronforandringen 1808, da Keiser Napoleon ophævede den. De Stridigheder, hvori det spanske Hof flere Gange var indviklet med Paverne, og Jesuiternes Fordrivelse gjorde ikke nogen Forandring i Hoffets Erfrygt for den romerske Stool ¹⁹. Under Ferdinand VI. og Carl III. gjorde Spanien betydelige Fremskridt i Cultur, da Regjeringen reformerede i Folkets Mand. Carl IVdes Svaghed og Fredsyrstens Troløshed gav Napoleon Anledning til at besætte Landet. Ved hans Fald blev Ferdinand VII. Konge, som søger at opretholde sin Throne

¹⁸ Briefe über das Mönchsweesen, von einem katholischen Pfarrer an seinen Freund: 1771-81. 4 Bd. 8. Briefe aus dem Noviziat. 1780-82. 3 Bd. 8.

* Om den nyeste kirkelige Forfatning i Italien, Spanien og Portugal, see S. Møllers Nyt Theol. Bibl. 8de Bind.

¹⁹ Det spanske Hofs Politik at bruge Paven og Kirken til Bærktøi for sin Despotisme. — Spaniens Stridigheder med Paven — i Walchs nyeste Religionégeschichte, 3 B. S. 107. — Pavens nye Concordat med Spanien i A. 1753.

ved at hindre Oplysning og begunstige Munkeand. — Naboriget Portugal stod ofte i et spændt Forhold til Paverne: først, fordi disse ikke vilde erkjende Huset Braganza, som fra 1641 beklædte Thronen, dernæst fordi Innocenz XIII. og Benedict XIII. vare uenige med Johan V. om den pavelige Nunciuss Vincenz Bichi. Samme Konge bevirkede ogsaa, at den Portugisiske Kirke fik en Patriark til Overhoved (Patr. Ulyssiponensis). Med dristigt Mod søgte derefter Marquisen af Pombal at løsrive Riget fra Geistlighedens overordentlige Indflydelse ²⁰; dog bleve hans Bestræbelser tilintetgjorte med Kong Josef Emanuels Død (d. 1777). Siden Hoffet fløttede til Brasilien (1807) have franske og engelske Armeer yttret en stor Indflydelse paa Folket. De frie Ideer, hvoraf f. Ex. Constitutionerne af 1820 og 1826 fremgik, stræber Don Miguel (fra 1828) at undertrykke saavel i Kirken som i Staten. — Endog i Italien blev den pavelige Magt truet med mange Farer. Kongerne af begge Sicilierne havde ikke allene mange Misforstaaelser med Paven ²¹, men Ferdinand IV. vilde ei engang mere erkjende Pavens Lehnshoihed *; end sige at hans tvende Estermænd af Napoleons Dynastie skulde have gjort det. — Storhertug Leopold af Toscana lod ikke allene, understøttet af Bi-

²⁰ Walch's Religionsgeschichte. 2 Th. S. 55.

²¹ Giannone bürgerliche Geschichte von Neapel, 4 Th. S. 639. Walch's Religionsgeschichte, 5 Th. S. 3. Plant's Religionsgeschichte, 2 B. S. 1. — Inquisitionens Afstæffelse i Sicilien — i Hentke Archiv 3 B. S. 209.

(Borgia) breve Istoria del dominio temporale della Sede apostolica nelle due Sicilie. Roma 1788. 4.

Stop Scipio Ricci **, holde Synoder i Pistoia og Florenz ²², men foretog endnu mange andre kirkelige Forandringer, som dog ikke vedvarede efter hans Død. De Savoyiske Hertuger beviste deres Partieiver ved at forfølge Waldenserne, hvori Kongerne af Sardinien oftere have efterlignet dem ²³.

§. 223.

Frankrige. Det Nantiske Edikts Tilbagekaldelse.

Intet Land har prøvet flere og heftigere kirkelige Forandringer end Frankrige. Der stode i Begyndelsen Hugenoetterne, som et vel allerede fortrængt, dog endnu altid lovmæssig vedvarende Partie imod de Katholske ²⁴. Boks

** Vid La Vie de Scipion Ricci, par M. de Potter. Par. 1827. 8.

²² Planck neueste Religionsgeschichte, 1r B. S. 261, 2r B. S. 227. — Acta et decreta Synodi Dioecesanæ Pistoriensis A. 1786. Ticini 1789. Acta congregationis archiepiscoporum et episcoporum Etruriæ, Florentiæ A. 1787 celebratæ. Bamberg 1790-94. 17 Tom. 8. — Den pavelige Jordenmæsses Bulle mod Synoden i Pistoja — see Henke Archiv der neuesten Kirchengeschichte, 3. B. S. 1.

²³ I. Leger Histoire §. 137. N. 92. Actemæssige Geschichte der Waldenser, ihrer Schicksale seit dritthalbhundert Jahren, und ihrer Aufnahme im Herzogthum Württemberg. Von Carl Fried. Freyherrn von Moser. Zürich 1788. Om de piemontesiske Waldensers senere Tilstand. Nova Acta hist. eccles. 7 Bd. S. 514. Münters Beiträge zur Kirchengesch. p. 241. Histoire des Vaudois, Tomes II. Paris 1796. Waldensernes nærværende Forfatning i J. Möllers Theol. Bibl. 18de Bd.

²⁴ (Benoist) Histoire de l'Édit de Nantes §. 173. N. 67. Schicksal der Protestanten in Frankreich übers. von Friedr. Chr. Ram bach. Halle 1759-60. 2 Bd. 8. Éclair-

suet søgte at omvende dem ved Skrifter *; Fenelon ved venlig Tiltale og en dydig Bandel **; men Jesuiterne arbejdede med Magt og List paa deres fuldkomne Undergang, og endelig lod Kong Ludvig XIV. sig bevæge til at ophæve det nantiske Edikt (A. 1685), Nu bleve store Voldsomheder udførelse mod de Reformerte og et stort Antal af dem bevæget til at udvandre. De Tilbageblevne levede under haarde Undertrykkelser, som frembragte fanatiske Udbrud hos Camisarderne ²⁵. Jean Calas's lovformelige Drab ²⁶ (A. 1762) forskaffede de franske Protestanter en mildere Skjebne ²⁷; og endelig bevilgede Ludvig XVI. (A. 1787) dem en del borgerlige Rettigheder ⁸.

cissemens historiques sur les causes de la revocation de l'Édit de Nantes et sur l'état des Protestans en France depuis le commencement du regne de Louis XIV. jusqu'à nos jours (par de Rulhieres). (Paris) 1788. 2 Voll. 8.

* Histoire de I. B. Bossuet, composée sur les manuscrits originaux, par M. L. F. de Bausset. IV Voll. Paris 1814. 8.

** Histoire de Fenelon, composée sur les manusc. originaux. Par de Bausset. 2 Voll, Paris 1808. 8. Udtog i Theol. Bibl. af 3 Nøtter. 2 Bd.

²⁵ Histoire des Camisards. Londres 1744. 2 Voll. 8. Histoire des troubles des Cévennes (par Gebelin) Nîmes 1760. 3 Voll. 12.

²⁶ Nova Acta historico ecclesiastica, 4 B. S. 741. ff.

²⁷ Nova Acta hist. eccles. 1 B. S. 577. Ueß gegenwärtiger Zustand der Protestanten in Frankreich — i Walch's neueste Religionsgeschichte, 6 Th. S. 1 ff.

²⁸ Acten, Urkunden, und Nachrichten zur neuesten Kirchengeschichte. 1 B. S. 93.

§. 224.

Jansenistiske Stridigheder.

Imedens man arbejdede paa Protestanternes Undertryk-
kelse, udbrod iblandt Katholikerne selv en frygtelig Svædrag.
Striden om Jansenii Læresætninger²⁹, der igjen vilde ind-
føre det rene Augustinske Lærebegreb, forflottedes fra Neder-
landene til Frankrige, og fortos af Jesuiterne med største
Hæftighed. Paa deres Tilskyndelse havde Paverne Urban
VIII. og Innocenz X. fordømt nogle Læresætninger af Jan-
senii Skrifter som falske. Alexander VII. foreskrev den
franske Geistlighed en Eed (A. 1665) ved hvilken den skulde
fralægge sig Mistanke om Jansenismus. Men alle disse Foran-
staltninger fandt hæftig Modsigelse; Clemens IXdes mildere
Forholdsregler bleve ikke længe fulgte³⁰, og Kongen for-
enenede sig med Paven om at undertrykke Jansenisterne³¹.
Med ny Hæftighed udbrod Striden, da Clemens
XI. fordømte 101 Sætninger af Paschasis Quesnel's
Anmærkninger til det N. T.³² ved Bullen Unigenis

²⁹ Dictionaire des livres Jansenistes. Anvers 1755. 4 Voll.
12 S. s. 194. N. 45. Jansenii Augustinus. 1640. Tom.
II. fol.

³⁰ (Alexander Varet) Relation de ce, qui s'est passé dans
l'affaire de la paix de l'Eglise sous le Pape Clement IX.
Roter. 1706. 2 Voll. 12.

³¹ Bullen vineam Domini 1705. — Port Royals Odelæggelse
1709 — Mémoires pour servir à l'Histoire de Port Royal
par Mr. Fontaine. Cologne 1732. 2 Voll. 12. Mémoires
ect. par Mr. de Fossé. Utrecht 1739. 12. Nouvelle Hi-
stoire — de Port Royal. Par. 1786. IV Voll. 12. Sv. f.
J. Möllers Nyt theol. Bibl. 7 Bd. 114 fg.

³² Le nouveau Testament avec des reflexions morales par
Pasch. Quesnel. Par. 1687. — Brux. 1702. 8 Voll. 1.

tus ³³. Jansenisterne, ærværdige blandt Folket ved deres strænge Sæder, og understøttede ved foregionne Under ³⁴, saavel som ved agtede Prælaters og ved Parlamentets Bifald, vedbleve deres Modsigelse; og langt ned i det attende Aarhundrede blev den franske Kirke foruroliget ved denne indvortes Krig ³⁵.

§. 225.

Ludvig XIV. Strid med Paverne.

Ludvig XIV. var vel soielig imod Paverne, naar det gjaldt Protestanternes og Jansenisternes Forsølgelse, men ikke naar hans egen Magt eller Ære var med i Spillet. Foruden nogle Oprin, som foresaldt i Rom, kom han i hæftig Strid med Innocenz XI. om Riet til Regalet ³⁶ der foranledigede ham til at sammenkalde sit Riges Geistlighed, og ved dem at lade fastsætte fire Sætninger (*quatuor propositiones cleri Gallicani A. 1682*), som maatte være det

³³ Acta constitutionis Unigenitus — edidit *Christ. Matth. Pfaffius*. Tub. 1711. 4. — *Geheime Nachrichten von der Constitution Unigenitus*. Magdeb. und Leipz. 1755=63. 6 Th. 8.

³⁴ *La verité des miracles opérés par l'intercession de Mr. de Paris et autres Appellans par Mr. Carré de Montgeron*. Nouvelle edit. Col. 1745 47. 3 Voll. 4. — *Ueber die Religion von G. Lef.* 2r B. (Gétt. 1786) S. 767 ff.

³⁵ *Neueste Religionsgeschichte*, herausg. von Waldh. 1 B. S. 57 ff.

³⁶ *The History of the rights of princes in the deposing of ecclesiastical benefices and churchlands, relating chiefly to the pretensions of the Crown of France to the regale and the late contests with the court of Rome*. Loud. 1682. 6. — *Meusels Geschichte von Frankreich* — i *Sortsættelsen af allgem. Welthistorie*, 39 Bd.

pavelige Hof høist ubehagelige. Ei heller manglede Frankrig lærde Mænd, som modigen forsvarede den Gallicanske Kirkes Friheder imod Pavernes Indgreb ³⁷. Dog bragte en med den høiere Alderdom tiltagende overtroist Svaghed Kongen til at være estergivende, saa at han sluttede et Forlig med Paven (1692); og ved Antagelsen af den allerede omtalte Bulle Unigenitus led den franske Kirkes Rettigheder et føleligt Stod.

§ 226.

Sidste kirkelige Forandringer.

Bed Hoffets Odselhed og Statsfeil, ved Parlamenternes Modstand, ved den Undertrykkelse, som Folket leed af ulige fordeelte Afgifter, ved de høiere Stænders Overmod og de laveres Utilfredshed foraarsagedes en Forandring i Statsforfatningen ³⁸, hvori Kirken desto snarere maatte indvies, da den overhaandtagende Vantro gjorde en mærkelig Contrast med den ceremonierige offentlige Cultus, og den høiere Geistligheds herskende Sæder allerede for længe siden vare blyerne yderst anstødelige. Den første Nationalforsamling tilkjendte Nationen Besiddelsen af alle geistlige Godser (1789), gav Kirkeforfatningen en anden Skikkelse (1790), og paalagde Geistligheden en Borgereed ³⁹. Da ogsaa Paven gjorde

³⁷ Commentaire de *Mr. du Puy* sur le traité de la liberté de l'Eglise Gallicane de *Mr. Pierre Pithou*. Nouv. edit. Paris 1715. 2 Voll. 4. Defensio declarationis conventus Cleri Gallicani ann. 1682 auctore *Jac. Ren. Bossuet*. Mog unt. 1788. 2 Voll. 4.

³⁸ Om de næsten utallige Skrifter angaaende denne Begivenhed, *Meusel* Biblioth. histor. Vol. IX. P. I. p. 55 sp.

³⁹ Geschichte der kirchlichen Revolution in Frankreich von *G.*

Indvendinger, opstod deraf et Schisma mellem de eedsvorne og usvorne Præster, af hvilke de sidste maatte udholde mange Undertrykkelser. Det Partie, som beherskede Frankrige, afskaffede derpaa tilligemed den christelige Tidsregning al Gudsdyrkelse, proklamerede først Atheismen, siden (ved Robespjerre) Deismen, og rasede i Særdeleshed mod Geistligheden*. Dog disse Storme gik over, og selv Theophilantropernes fort derpaa dannede Sekt havde ingen Varighed⁴⁰. De eedsvorne Præster havde imidlertid trods alle Forsølgelser gjort alt for at vedligeholde Gudstjenesten og at høre Schismet; og just da de holdt deres andet Nationalconcilium**, gjorde Concordatet mellem den franske Regjering og Pius VII. en Ende paa Schismet (1801) og gav den katholske Kirke i Frankrige en nye Forfatning⁴¹. Til samme Tid blev der ogsaa bevilget de protestantiske Menigheder frie Religionsøvelse,

J. Plank — i hans neueste Religionsgeschichte, 3 B. Lemgo 1793. P. P. Wolf Geschichte der Religion und Kirche in Frankreich während der Revolution. Leipzig 1-2 Th. 1798.

* Annales religieuses politiques et litteraires. Tom. 1. Paris 1796.

⁴⁰ Le culte des Theophilantropes. Basle 1797. E. Friedr. Stäudlin's Beyträge zur Philosophie und Geschichte der Religion, 3 Th. S. 368. 4 Th. S. 337. Th. 5. S. 45. Journal für Prediger, 33 B. S. 1. 34 B. S. 129. 36 B. S. 257.

⁴¹ Det første Nationalconcilium blev holdt i Paris 1797. Dets Akter og Dekreter ere trykte samme Aar i enkelte Hæfter. Det andet Nationalconcilii Akter udkom samlede: Actes du second concile national de France tenu l'an 1801. Paris l. An. 9 et 10. 3 Voll. 8.

⁴¹ Concordat entre le Gouvernement François et le Pape Pie VII. Paris 1802. Oversat paa Dansk af J. K. Høst.

og deres Indretning lovmæssigen bestemt *. Denne blev af Napoleon troligen holdt; men med Paven opkom 1809 en alvorlig Striid, i hvilken Keiseren bortførte Pius VII. som Fange, hverpaa fulgte fra Pavens Side en Protest og Bandsættelse. Concordatet af 1813 kom formedelt Napoleons Fald ei til Gylldighed, og ligesaa lidet det bourbonske af 1817, hvori alle den gallicanske Kirkes Rettigheder af Ludvig XVIII. vare opofrede **. Under denne Konge neddyssedes ogsaa de skrækkelige Forfølgelser imod Protestanterne i det sydlige Frankrig ***. Hans Broder, Carl X. lod sig aldeles styre af det jesuitiske Partie, der foranledigede hans Affættelse (Juli 1830).

§. 227.

Schweiz og Nederlandene.

I Schweiz ⁴² havde Katholikerne og Protestanterne, nogle faa snart forbigaaende Tvistigheder fraregnede, levet i Enighed, og Kirken saavelsom Staten vare blevne i en rolig Forfatning. Men den Franske Revolutions Ild angreb ogsaa denne Nabostat; de hidtilværende Regjeringsformer styr-

Neue Organisation des Religionswesens in Frankreich. Herausgegeben von Ph. C. Reinhard. Köln (1802), 1-3 Hest.

* Articles organiques des cultes Protestans i nys anførte Udgave af Concordatet p. 72.

** De Pradt Les quatre concordats (de Pan 1517, 1801, 1813, 1817). Paris 1818. IV Voll. 8

*** See herom J. Møllers Theol. Bibl. 17de Deel. S. 294 fg.

⁴² Hottingers helvetische Kirchengeschichte, 4r B. s. 160. N. 21. Acten und Urkunden zur neuesten Kirchengeschichte. 1 Bd. S. 50.

tede sammen, dog vedblev det kirkelige Forhold for største De-
 len i sin forrige Tilstand indtil A. 1815, da Paven løsbrev
 det katholske Schweiz fra Bispedømmet Constanz og oprettede
 en ny Bispestol i Lucern *. Tidligere (1807) havde Pius
 VII. misbrugt sin Myndighed til at forbyde Lucern Omdan-
 nelsen af nogle overflødige Klostre til Skoler og Hospitaller.
 I Nederlandene taales i Folge den almindelig indførte
 Toleranz ogsaa, skjøndt under mange Indskrænkninger, Katholi-
 kerne, iblandt hvilke der reiste sig et Schisma efter det attende
 Aarhundredes Begyndelse ⁴³. Den reformeerte Kirke var
 imidlertid ifølge Statens Grundlove den herskende ⁴⁴, indtil
 den Revolution, som bevirkedes (A. 1795) ved franske Hære,
 omstødte den hidtil værende Statsforfatning, og alle Kirkepar-
 tier fik lige Rettigheder ved en nye Constitution (1797) ⁴⁵.
 Den af Wiener Congressen besluttede Forening af Holland og
 Belgien opløstes 1830 af flere Grunde, iblandt hvilke Reli-

* S. Die Trennung der Katholischen Schweiz von dem Bis-
 thume Constanz, i Stäudlins u. Tschirners Archiv 2r Bd.
 S. 651 fg.

⁴³ Efterretning om de vedvarende Stridigheder mellem den ka-
 tholske Geistlighed i Nederlandene (den saakaldte Jansenistiske
 Kirke under Erkebispfen af Utrecht) og det romerske Hof. —
 Walshs neueste Religionsgeschichte, 6r Th. S. 85 ff. Le
 Bret Magazin, 7r Th. S. 392.

⁴⁴ Heint. Ludolf Bentheims Holländischer Kirchen- und
 Schulentaat. Frankf. und Leipz. 1698. 8. Neuester Reli-
 gionszustand in Holland von Adam Friedr. Ernst Jac-
 cobi. Gotha 1777. 8.

⁴⁵ Henke's Archiv, 5r B. S. 1. 306. 509. Briefe über
 den kirchlichen Zustand von Holland. I Stäudlins u. Tschir-
 ners Archiv. 1r Bd. 3ten Stück. 1814.

gionsforskjelligheden maaskee var den virksomste. Den katholske Geistlighed stemte Folket imod det oraniske Huus.

§. 228.

England 46.

Den biskeepelige Kirkeforfatning, som tillige med Kongedømmets Omstyrtning var ophævet, blev ved Karls II. Thronbestigelse (A. 1660) atter indført. De ubesindige Forsøg, ved hvilke Jakob II. vilde forskaffe Katholicismen Overhaand, kostede ham Thronen (A. 1688), hvilken Wilhelm III. besteg og forsvarede mod Frankrigs og Prætendentens Angreb. Ved denne Regeringsforandring opstod de Usvorne's (Nonjurors) Partie. Toleraanzakten (A. 1689) forskaffede Nonconformisterne en mildere Skjebne, og den protestantiske Arvesølge i Kongeriget blev sikket ved en Lov, (1701). Fra denne Tid af er den biskeepelige Kirkes Tilstand bleven usorandret, hvor meget endog dens store Overvælde, den lavere Geistligheds sorgelige Forfatning og Universiteternes feilsfulde Bestaffenhed trængte til en Forbedring ⁴⁷. Nogle Bestræbelser for

⁴⁶ Gilbert Burnet History of his own time. Lond. 1720. 2 Voll. f. Paa Tydsk. Hamb. 1734. 2 Bd. 4. — Humes, Henrys, Cunninghams og Lindgards Værker om Storbritanniens Historie.

⁴⁷ H. L. Bentheims Engländerischer Kirchen- und Schulentaat, 2 Auf. Leipz. 1732. 8. Ge. Wilh. Alberti Briefe über den allerneuesten Zustand der Religion und der Wissenschaften in Großbritannien. Hannover 1751-54. 4 The. 8. Der Zustand der Staats ec. in Großbritannien gegen das Ende des achtzehnten Jahrhunderts von Gebh. Fried. Aug. Wendeborn. Berlin 1786-88. 4 The. 8. Et Udtog deraf i Acta hist. eccl. nostri temp. IX. B. S. 513. 897. XI B.

at affkaffe de 39 Artikler, ere blevne uden Virkning ⁴⁸. En fryligere Aand og strengere Kirketugt herskede hos Presbyteria-
nerne, Independenterne, og Baptisterne, som kaldes the three
denominations of dissenters. Methodisterne, som havde
Johann Wesley til Stifter (d. 1790) have fundet stort
Bifald og gjort megen Nytte ⁴⁹. I Skotland vedvarede den
presbyterianske Kirkesforfatning *: men i Irland vare Ka-
tholikerne, skjøndt de udgjorde Pluraliteten af Indbyggerne,
indskrænkede til nogle faa Bevillinger ⁵⁰, indtil de A. 1829
erholdt lige Borger = Rettigheder med Protestanterne. I alle
tre Riger ere Selskaber til at befordre Folkets fædelige og re-
ligiøse Cultur ⁵¹.

S. 257. 584. 655. K. H. Sacks Beobachtungen über Re-
ligion und Kirche in England. 1818. A. H. Niemeyers
Reise i England 1820, overs. af Repp.

⁴⁸ Walchs neueste Religionsgeschichte, 3 Th. S. 405. 4 Th.
S. 493. 6 Th. S. 37.

⁴⁹ Leben des Johan Wesley, nebst einer Geschichte des Metho-
disimus von J. Hampson. Aus dem Englischen mit An-
merkungen von Aug. H. Niemeyer. Halle 1793. 2 Bd. 8.
Vollständige Geschichte der Methodisten in England von Joh.
Gottl. Burkhard. Nürnberg 1793. 2 Bd. 8.

* See: Die schottische Nationalkirche nach ihrer gegenwärtigen
Verfassung, von A. J. L. Gemberg. Hamb. 1828. 8.
Dog er der en biskoppelig Kirke under 6 Biskopper. Jo. Skin-
ner ecclesiastical history of Scotland. Lond. 1788. Voll.
2. par. 653.

⁵⁰ Historisches Journal von Friedr. Genz. Berlin. Octbr. 1800.
S. 540 ff.

⁵¹ Engelsk Selskab til kristelig Kundskabs Befordring (of the
propagation of christiau knowledge) 1698. Acta histor.
eccles. 3 Bd. S. 157 ff. Selskab til religiøse Kundskabers
Udbredelse blandt de fattige 1750. Henke's Archiv. 4 Bd.

§. 229.

Tydskland. Religionstlager.

Med den Westphalske Fred vare vel det katholske og protestantiske Parties Forhold og Rettigheder blevne bestemte, dog fattedes det aldrig paa Klager over Fredens Krænkelser ⁵², hvilke corpus Evangelicorum var sysselsat med at afhjælpe ⁵³. Protestanternes fleste Undertrykkelser opstode deraf, at Kurpfalz tilfaldt en katholsk Regentlinie (1695), som, styret af Jesuitiske Raadgivere, arbejdede med planmæssig Haardhed paa den protestantiske Kirkes Udryddelse ⁵⁴. Med den Ryßwickske Clausel (1697) som gav Katholikerne Medbesiddelse (simultaneum) til de erobrede Protestantiske Kirker,

§. 668. Skotsk Selskab til Kristendommens udbredelse i Høylandene og paa Verne 1700. Irlandsk Selskab 1730. Disse overgaaes i Virksomhed af de i nyere Tider stiftede Missions-, Bibel-, Tractat- og Skole-Selskaber, hvis aarlige Udgifter beløbe sig til Millioner.

⁵² Burh. Gotth. Struven's ausführliche Historie der Religionsbeschwerden zwischen den Kathol. und Evangelischen im teutschen Reich. Leipz. 1722. 2 Bd. 8. Vollständiges corpus gravaminum Evangelicorum von Christ. Gottf. Dertel. Regensb. 1771=75. VII Theile fol.

⁵³ Historia corporis Evangelicorum auctore C. L. Posselt. Kehl. 1784. Eberh. Christ. Wilh. von Schauroth vollständige Sammlung aller Conclusorum des Corporis evangelici. Regensb. 1751. 3 Bd. fol. Fortsættelsen af Nikol. Aug. Herrich. Regensburg 1786. f.

⁵⁴ Burh. Gotth. Struve ausführlicher Bericht von der Pfälzischen Kirchenhistorie von der Reformation bis auf die gegenwärtigen Zeiten. Frankf. 1721. 4. Die neueste Religionsverfassung und Religionsstreitigkeiten der Reformirten in der Unterpfalz. Leipz. 1780. 8. (Mieg) neueste Geschichte

blev gjort et Brud paa den Westphalske Fred ⁵⁵ og selv Interimsforliget, som afnødtes Kurfyrsten (A. 1705), forskaffede de Reformeerte kun ringe Lettelse, Bøværingerne vedvarede endnu under Kurfyrst Karl Theodor, til hvem Pius VI. skienkede de reformeerte Kirkegodser ⁵⁶. Hans Efterfølgers gunstigere Religionsdeklaration (9 Mai 1799) var endnu ikke kommen til Udførelse, da de Pfalziske Reformeertes firkelige Tilstand undergik en lykkelig Forandring derved, at Landene paa denne Side Rhinen tilfaldt protestantiske Fyrster, hvoraf ei blot den protestantiske, men ogsaa den katolske Kirke høstede Fordele (s. Er. Restauration af Universiteterne i Heidelberg og Freyburg).

§. 230.

Fortsættelse.

En stor Fare syntes at true forskjellige protestantiske Lande derved, at deres Fyrster gik over til den katolske Kirke, saasom Ernst Landgreve af Hessen Kottenburg ⁵⁷ (d. 1693). Fredrik August, Churfyrste af Sachsen, (1697 Konge af Polen) og hans Son Churprindsen, Karl Alexander Prinds (A. 1733 Hertug) af Württemberg, Frederik Ur-

der reformirten Kirche in der Unterspalt. Dessau 1791. 8.
Systematische Darstellung der Pfälzischen Religionsbeschwerden von J. St. Pütter. Gëtt. 1793. 8.

⁵⁵ J. J. Moser's vollständiger Bericht von der Clausula pac's Rysvicensis. Franck. 1732. 4.

⁵⁶ Henke's Archiv, 1 B. S. 83 ff.

⁵⁷ Strieder's Grundlage einer Hessischen Gelehrten- und Schriftsteller-Geschichte, 3 B. S. 416-470.

veprinds (A. 1760 Landgreve) af Hessen Cassel ⁵⁸: men deres Overgang forarsagede ingen Forandring i deres Staters Kirkeforfatning. — De protestantiske Rigsstænder søgte ikke allene at beskytte deres Troesforvandre i Tydskland, men Brandenburg ⁵⁹ og Hessen ⁶⁰ modtog endog villigen de fordrevne Huguenotter, Württemberg de forjagede Waldenser ⁶¹. Ogsaa de Salzburgske Protestanter, som bleve forfulgte af deres Erkebiskop, fik ved protestantiske Fyrsters Mægling Tilladelse til at reise bort ubehindret, og nedsatte sig for største Delen i Preussen ⁶².

§. 231.

Osterrigiske tydske Stater og Baiern.

I de Osterrigiske Stater vare Protestanterne udelukte fra den Westphalske Freds Velgjerninger, og maatte friste haarde

⁵⁸ Unpartheiſche Geschichte der im K. 1754 bekannt gewordenen Religionsveränderung des Landgrafen von Hessen Cassel. 1765. 4.

⁵⁹ Mémoires pour servir à l'histoire des Réfugiés françois dans les états du Roi par *Erman et Reclam*. Berlin 1781-94. VIII. Voll. 8. Acta hist. eccles. nostri temp. 12 B. S. 385. Dohm Denkwürdigkeiten meiner Zeit, passim.

⁶⁰ Kurze Geschichte sämtlicher hessencasselscher französischer Colonien von W. J. Ch. G. Casparson. Cassel 1785. 8. Acta h. e. nostri temp. 12 B. S. 453.

⁶¹ Henke's Archiv. 3 B. S. 631. 4 B. S. 61.

⁶² Joh. Ge. Schelhorn's historische Nachricht vom Ursprunge, Fortgange und den Schicksalen der Evangelischen Religion in den Salzburgischen Landen. Leipz. 1732. J. Jac. Mosers actenmäßiger Bericht von der jeztmaligen schweren Verfolgung der Evangelischen im Erzbisthum Salzburg. 2 The. 1732.

Undertrykkelser ⁶³. Den Svenske Konge Karls XII. frygtede Vaaben bevirkede vel mange schlesiske Kirkers Tilbagegivelse, men sikker Nølighed fik Protestanterne i Schlesien først efter at dette Land blev afstaaet til Kongen af Preussen (A. 1742) ⁶⁴. Siden gav Keiser Joseph II. efter Aaret 1781 flere Love til Ikke-Katholikernes Fordeel, hvorved ikke allene borgerlige Rettigheder, men offentlig Religionsøvelse og Kirkeforsatning bevilgedes dem ⁶⁵, og under hans Eftermænd ere hans Foranstaltninger i nogle Stykker blevne usforandrede, uagtet mange Indskrænkninger og Hindringer fandt Sted. Det i Wien stiftede protestantisk-theologiske Facultet har til Hensigt at gjøre de protestantiske Theologers Udenlandsrejser overflødige *. Ogsaa i Baiern, hvis Regenter forðum lode sig lede af blind Lydighed mod Katholicismen, begyndte Toleranzens Aand at yttre sig under Kong Maximilian, der indkaldte protestantiske Lærde, stiftede Skoler og Universiteter, men tillige fandt det fornødent A. 1817, at slutte et temmelig bindende Concordat med Paven. Følgerne af den skienkte Frihed vare, at Videnskaber og Kunster opflode deres Sæde i det tilforn saa mørke Bayern.

§. 232.

De tydske Katholikers Forhold til Paven.

Protestanternes skaansommere Behandling holdt omtrent lige Skridt med Katholikernes Fasthed i at forsvare sig mod

8. Sammes Salzburgische Emigrationsacta. Frankf. und Leipz. 1732. 12 Stücke. 8.

⁶³ S. S. 183 N. 3.

⁶⁴ Sammestedes N. 4.

⁶⁵ En kort Oversigt af disse Love i Tellers neuem Magazin, 3r Bd. 2 St. S. 208. — See ogsaa Schlozers Staatsanzeigen, 1 B. S. 129. 333.

* See J. H. v. Lins Beretning derom i Nyt theol. Bibl. 5 Bd. 118 fg.

det romerske Hof's Indgreb, over hvilke alt længe uvirksomme Klager vare sorte. Justinus Febronius (Joh. Nicol. af Hontheim d. 1790) havde fremsat de Gallifanske Grund- sætninger om den pavelige Magts Omfang med en Frimodighed, som man hidindtil ikke havde kjendt i Tydskland ⁶⁶, og Virkningen af hans Skrifter blev ikke ganske ophævet ved den Tilbagekaldelse, man afstøffede Oldingen. Keiser Joseph II. foretog sig en Mængde kirkelige Forandringer, inddrog mange Klosters, ophævede fremmede Ordens-Generalers Indflydelse og nogle af Pavernes ulovligen tilegnede Forrettigheder ⁶⁷. Hans Thronfølgere arbejdede derimod ikke i hans Aand. De tydske Erkebiskopper søgte ligeledes, opbragte over Nunciaturernes Klæmpe, at forsvare deres Rettigheder mod det romerske Hof's Indgreb. Men den Emsiske Punctation ⁶⁸ havde ikke den Virkning, som man deraf lovede sig, da Biskopperne af Paven's Trusler lode sig skræmme ⁶⁹.

⁶⁶ De statu ecclesiae et legitima potestate Romani Pontificis liber singularis. Bullioni (Francof.) 1763. 74. IV. Tomi 4. Walsh's neueste Religionsgeschichte 1 Th. S. 145. 6 Th. S. 175. 7 Th. S. 195. 455. 8 Th. S. 529. — Just. Febronii commentarius in suam retractationem. Francof. 1781. 4.

⁶⁷ Walsh's neueste Religionsgeschichte 9r B. S. 69. Acta historico ecclesiastica nostri temporis B. 7 ff. — Acten, Urkunden und Nachrichten zur neuesten Kirchengeschichte 1 B. S. 553 u. 737. Schöjers Staatsanzeigen 2 Bd. S. 191 og 3 Bd. S. 1.

⁶⁸ Plank's neueste Religionsgeschichte 1 Th. S. 337.

⁶⁹ (Weidenfeld) gründliche Entwicklung der Dispens- und Nunciatur-Streitigkeiten 1788. 4. (Wrede) Geschichte der Appellationen von geistlichen Gerichtshöfen. Francof. 1788. 8. og en stor Mængde andre Skrifter imod det romerske Hof. Pa-

§. 233.

De tydske Protestantiske Landes Forfatning.

Protestanterne bestemte sig endelig til, at ombytte den gamle Julianske Kalender, som de af Egensindighed mod Paven havde beholdt, med en forbedret (1700) ⁷⁰, ogsaa Striden om Paaskefestens Høitideligholdelse blev (1776) bislagt ⁷¹. De protestantiske Regjeringer begyndte at blive mere tolerante end tilforn, og de Reformeerte og Lutheranerne tilstode hinanden gjensidig frie Religionsøvelse paa flere Steder, hvor man ellers havde yttret store Betæneligheder ⁷²; ja selv Katholikerne fik hist og her lignende Bevillinger ⁷³. De preussiske Konger foregik heri andre med deres Exempel. Ligesom Regjeringerne haandhævede deres Ret til at udøve Kirkesmagten; saaledes modsatte de sig Nigsretternes Forsøg paa at drage Kirkesager ind under deres Domstoel ⁷⁴.

§. 234.

Sidste kirkelige Forandringer.

Den langvarige Krig, hvori Tydskland blev N. 1792 indviklet med Frankrige, drog for det første mange sørgelige

ven svarede i følgende Værf: Sanctissimi Domini nostri Papæ Pii Sexti Responsio ad Metropolitanos super Nunciaturis apostolicis. Romæ 1789. 4.

⁷⁰ Jaegeri hist. eccles. Tom. II. p. 202.

⁷¹ Acta historico ecclesiastica nostri temporis 3 Bd. S. 599 ff.

⁷² I Frankfurt, Worms, Hamburg e. a.

⁷³ I Brandenburg, Hessen og andre Stæder.

⁷⁴ Gläseners Strid i Hildesheim, Freierpsf i Bückeburg e. a.

Følger efter sig. Tydskland blev ikke allene for en stor Deel odelagt, men endog berøvet alle Provindser paa hiin Side Rhinen ved Freden til Luneville (9 Febr. 1801): og de tydske Erkebiskopper og Biskopper maatte frasige sig baade deres Besiddelser paa hiin Side Rhinen, og deres Diöcesanrettigheder over de i Frankrig indlemmede Provindser. Skadesløsholsten for Arvesyrsterne, som ved hine Ustrædelser havde tabt, gav Anledning (1803) til de geistlige Stiftelsers almindelige Sekularisation, blot Fyrstprimas, den Tydske Orden og Maltheser-Ordenen undtagne ⁷⁵. Ved denne Forandring fik Kirkeforfatningen i Tydskland en nye Skikkelse, hvorved Kirken tabte den største Deel af sine Rigdomme, men de katolske Undersaatter vandt i de protestantiske Lande ved den Liighed i Borgerrettigheder, som Keiser Napoleon indsorte, og som efter hans Fald haandhævedes i de Concordater, som de protestantiske Fyrster indgik med Paven (Preussen 1821; Hannover 1824; Baden, Würtemberg, Nassau o. fl. 1827). Ved mange Universiteter, s. Er. Breslau, Tübingen, Bonn, fik Katholiker og Protestanter hver sit theologiske Facultet, hvilket bidrog meget til at udbrede Fordragelighed og gjensidig Agtelse.

§. 235.

Ungarn ⁷⁶.

Uagtet Protestanterne en Gang udgjorde den større Deel af Ungarns Beboere, uagtet deres Rettigheder vare sikrede dem

⁷⁵ Hauptschluss der ausserordentlichen Reichsdeputation vom 25 Febr. Reichsdeputation vom 24 März. Kaiserliches Ratifications-Dekret v. 27 Apr. Frankf. am Mayn 1803. 4. — Der Deputationsrecess mit geographischen, historischen u. statistischen Erläuterungen von H. d. Chrst. Gaspari. Hamb. 1803. 2 Bde. 8.

⁷⁶ §. 182. N. 92.

ved høitidelige Contrakter, saae de sig dog udsatte for utallige Undertryffelser af haarde Regenter, som lode sig lede af bigotte Skriftefædre, og deres gjentagne Klager sandt enten intet Behør eller kun en ubetydelig Afhjælpning. I Særdeleshed maatte de (fra A. 1671) friste den sorgeligste Skjæbne, under Leopolds I. Regjering ⁷⁷. Under Karl VI. ⁷⁸ og Maria Theresia ⁷⁹ erholdt Protestanterne vel enkelte gunstige Bevillinger; dog bleve deres talrige Besværinger aldrig grundigen afhjulpne, men der kom endog nye til ⁸⁰. Endelig indførte Josephs II. Love Tolerance ogsaa i Ungarn og Siebenbürgen ⁸¹, og Leopold II. stadfæstede den ⁸², ihvorvel Protestanterne endnu indtil de nyeste Tider ofte havde gyldig Grund til Besværinger ⁸³.

⁷⁷ Jaeger Histor. eccl. T. II. P. 268, 281, 292. Oedenburgiske Artikler 1681. Om Tiderrummet fra 1608 til 1740 see Geschichte des Zustandes der Protestanten in Ungarn, i Archiv für alte und neue Kirchengesch. 1r Bd. 2tes Heft S. 91 fg.

⁷⁸ Acta hist. eccles. 1 B. S. 790. 2 B. S. 1 ff.

⁷⁹ Acta hist. eccles. 7 B. S. 157. 357. 8 B. S. 497. Walch's neueste Religionsgeschichte 6r B. S. 211.

⁸⁰ Adeligt Selskab til Protestanternes Undertryffelse. Acta hist. eccles. 9 B. S. 682. 10 B. S. 341.

⁸¹ §. 231. N. 65.

⁸² Acten, Urkunden und Nachrichten zur neuesten Kirchengeschichte 2 B. S. 859. 3 B. S. 135. 157. 173.

⁸³ E. Fr. Staudlins Magazin für Religions-Moral- und Kirchengeschichte 2 B. 1s St. S. 32. — Siebenbürgens Forfatning. Jos. Benkö Transsylvania Part. I. Tom. 11. (Vindob. 1778) p. 221. sqq. Om Grækerens Tilstand i Sirmien og Slavonien. Acta hist. eccl. nostri temp. 5 B. S. 669.

§. 236.

P o l e n ⁸⁴.

Disfidenterne i Polen bleve ligeledes fortrængte fra de Rettigheder ⁸⁵, som man fordum havde tilstaaet dem, hvortil deres indvortes Eenigheder og Jesuiternes Virksomhed ikke lidet bidrog. Ved Rigsdagsrecesserne af 1717, 1733 og 1736 bleve de nedsatte til Classen af et Partie, som blot taaltes; og det blodige Sorgespil i Thorn viste dem, hvormeget de havde at frygte for deres Modstanderes Forfølgelses=Maserie ⁸⁶. Da Disfidenternes Klager ikke bleve horte, oprettede de Confoederationer under fremmede Magters Beskyttelse, og erholdt paa Rigsdagen i Warschau (A. 1768) gunstigere Beslutninger ⁸⁷. Ved Confoederationen, der sluttedes i War, truedes de med nye Farer, og Rigsconstitutionen af A. 1775 indskrænkede atter i flere Stykker de Rettigheder, som vare dem bevilgede. De forskjellige protestantiske Kirker fornyede den Sandomiriske Forening ⁸⁸, men der opstod indvortes Stridigheder iblandt dem om deres Kirkeforsatning ⁸⁹. Endelig

⁸⁴ §. 181. N. 87.

⁸⁵ Cines Evangelischen Mitglieds der ehemaligen Confoederation in Thorn (Gottl. Bernsdorf) ausführlicher Erweis der Gerechtigkeiten der Disfidenter in Polen. Berl. 1772. 8.

⁸⁶ Dan. Ernst. Jablonsky betrubtes Thorn. Berl. 1725. 4.

⁸⁷ Walch's neueste Religionsgeschichte 4 Th. S. 1. 7 Th. S. 1 ff.

⁸⁸ Walch's neueste Religionsgeschichte 6 Th. S. 323.

⁸⁹ Ant. Fried. Büsching's neueste Geschichte der Evangelischen bei der Confessionen im Königreich Polen und Großherzogthum Littauen von 1768-1783. Halle 1783. Dasaa

forsvandt Polen efter tvende foregaaende Delinger (A. 1772 og 1793) ved den tredie Deling (A. 1795) ganske af de Europæiske Staters Tal; men endeel deraf gjenoprettedes 1814 til et Kongerige under Ruslands Overherredomme. Da Bibleselskaberne uddeelte den af Katholiken Bäck forfærdigede polske Oversættelse, erholdt Erkebiskoppen af Gnesen Næs af Pius VII. (1816) fordi han modsatte sig, men Erkebiskoppen af Mohilev Trettesættelse, fordi han anbefalede Bibellæsning *).

§. 137.

De tre nordiske Riger ⁹⁰.

I ingen anden Egn af Europa foregik saa faa kirkelige Forandringer, som i de tre nordiske Riger. Sverrig saavel som Danmark bestræbte sig for at bringe de raae Laplændere til Cultur og til Christendom ⁹¹. Hvad nogle Theologer forgjæves foresloge i Danmark ved den nye Lovbogs Forfærdigelse: at indføre Concordieformelen, det lykkedes i

i Büschings Magazin 18. 19 Th. — Acten, Urkunden und Nachrichten zur neuesten Kirchengeschichte 2 B. S. 599.

* De pavelige Buller derom see i J. Möllers Theol. Bibl. 14de Bd.

⁹⁰ Dänische Bibliothek, oder Sammlung von alten und neuen gelehrten Sachen aus Dännemark. Copenh. 1738-49. 9 Stücke. 8. Beyträge zur neuesten Kirchengeschichte in den Dänischen Reichen von Josias Lorck. Kopenh. 1758-62 2 Bde. 8. Allgemeines Schwedisches Gelehrsamkeitsarchiv unter Gustav III. Regierung von C. W. Lüddecke. Leipz. 1781-96 7 Th. 8.

⁹¹ Acta hist. eccles. 3 B. S. IV. 10 B. S. 867. 11 B. S. 1. u. 1078. Peter Högström Beschreibung von Lappland. Aus dem Schwed. Kopenh. 1745.

Sverrig, hvor den A. 1663 fik lovformeligelig Anseelse, og hvor man vaagede med Ængstlighed over at den Lutherste Lære blev den eneste herskende. Neppe kunde Frederik I. forskaffe de Reformeerte frie Religionsøvelse ⁹². Gustav III. indførte Tolerance mod andre Partier ⁹³, og lod tillige foranstalte en nye Bibeloversættelse ⁹⁴. Den svenske Geistlighed forblev saa godt som fremmed for Udlandets Indflydelse i det 18de Aarhundrede og undgik saaledes Tidens Vildfarelser, imedens den tillige maatte undvære Tidens Fremskridt, saasom mangen videnskabelig Opdagelse. Underledes den dansknorske Geistlighed, hvis Dannelse stedse rettede sig efter de tydske Protestanter, og derfor deeltog i Tidens Fremgang saavel gode som onde Frugter. Kong Frederik III. var lærd og meget tolerant; dog søgte Socinianerne forgjæves om Tilladelse til at nedsette sig her. Biskop Svane var dem imod. Christian V. gav, tilligemed den nye Lovbog, det end gjældende Kirke-Ritual, som især skyldes Biskop Bagger. Frederik IV. virkede mere for Kirken end for den høiere Videnskabelighed. Han byggede 240 Almueskoler, stiftede Missioner saavel i Ostindien ⁹⁵, som for Grønland og Nord-

⁹² Acta hist. eccles. B. 6. S. 76.

⁹³ Acta hist. eccles. nostri temporis 8 Bd. S. 413. 12 B. S. 769.

⁹⁴ Sammet. 2 B. S. 285 S. 311 ff. Prøveoversættelsen udtom 1774, 1780. 4to 6 Stykker. Om nogle mere Stridigheder i den svenske Kirke. Fant D. de Religionis in Svecia controversiis quibusdam recentioribus. Upsalæ. 1794.

⁹⁵ Det danske Missions-Collegium stiftet 1714. Efterretninger om den ostindiske Mission ere udgivne paa tydsk fra Halle af Directorerne for de Franckiske Stiftelser. 75de Stykke 1828.

landene. Hvad Siegenbalg og Hans Egede begyndte, fortsattes indtil vore Dage ⁹⁶. Christian VI. forbedrede Universitetet og de lærde Skoler (1732), indførte Confirmationen (1736), anordnede Almueskoler overalt i Danmark og Norge (1739), led Bibel-Oversættelsen revidere, og stiftede General-Kirke-Inspectionens-Collegiet (som ophævedes 1791). Lillige led han Island visiteret af Biskop Harboe, og sjelden har en Visitation frembragt saa herlige Virkninger ⁹⁷. Frederik V. sendte et Selskab af Lærde til Arabien for at hente Oplysninger til den hellige Eregeje og flere Videnskaber. Under ham begyndte den nyere Tids Aand at indvirke stærkt paa den danske Kirke; og Indvirkningen blev endnu stærkere under Christian VII. Men D. G. Guldberg, N. E. Valle og flere medsatte sig, ei ganske uden Held, Fritænderiets Udbredelse. Frederik VI. understøttede kraftigen alle Videnskaber og Kunster; han oprettede Pastoralseminariet (1809), stiftede det norske Universitet (1811), gjenoprettede Sorø Akademie (1827), stiftede en ny Bispestol (paa Als og Væroe 1819), led det N. T. s. Oversættelse revidere (1814-19), indførte den indbyrdes Underviisning og Gymnastik i Almueskolerne. 1822 hvitideligholdt den danske Kirke sin 1000 Aars Jubelfest. Danmark havde ogsaa i denne Periode mange

⁹⁶ Hans Egedes Efterretninger om den Grønlandske Mission 1740. Poul Egedes Efterretning ndaf en Dagbog ført fra 1721 til 1788. Kbh. 1790. Brudstykker af en Dagbog, holden i Grønland A. 1770-78 af Hans Egede Saabye. Odense 1826. 8.

⁹⁷ Om Christian VI. des Foranstaltninger i Almindelighed see J. Møllers *Mnemosyne* 2 og 3die Bind. Om den Islandske Kirke *Acta hist. eccles.* Tom. V. pag. 85 sq. og *Hendersons Iceland*. 2 Voll. Edinb. 1818. eller udtoget deraf i *Theol. Bibl.* 16de Bind. S. 146. sq.

udmærkede Theologer og Biskopper *. I Norge stiftedes en Sekt af Hans Nielsen Hauge, hvilken i Begyndelsen havde nogle faa Tilhængere i Danmark **.

§. 238.

Rusland ⁹⁸.

Det største Rige i Europa laae i det dybeste Barbari, indtil Peter I. optraadte som dets kraftfulde Reformator ⁹⁹. Han afskaffede Patriarkværdigheden (A. 1702) og anordnede istedenfor samme den hellige dirigerende Synode (1719). Han formindskede ved mere kloge end voldsomme Forholdsregler, Kasakolnikernes Sekt ¹⁰⁰, og drog Udlændinger ind i

* De berømteste vare: Jesper Brochmand (død 1652), Hans Svane (d. 1668), Christian Nold (d. 1683), Hans Bagger (d. 1693), B. Deichmann (d. 1731), Christ. Worm (d. 1737) Søren Lintrup (d. 1731), Marcus Woldike (d. 1750) Jer. Fred. Kenß (forlod Danmark og døde i Tübingen 1777) Pet. Hersteb (d. 1757) Erik Pontoppidan (d. 1764) Ludvig Harboe (d. 1783) Joh. And. Cramer (d. 1788) N. E. Valle (d. 1816) Chr. Baltholm (d. 1819) D. G. Moldenhaver (d. 1823) og J. Münter (d. 1830).

** See H. N. Hauges Liv beskrevet af ham selv. Christiania. 1816.

⁹⁸ Die Gebräuche und Ceremonien der griechischen Kirche in Russland von Joh. Glen. King. Riga 1772. 4. Kurzer Abriss der russischen Kirche (von J. J. Besslermann.) Erfurt 1788. 8. Acten, Urkunden und Nachrichten zur neuesten Kirchengeschichte 1 B. S. 257. 325. 386 600. 695.

⁹⁹ Fr. Chr. Webers verändertes Russland. Frankf. 1721-40. 4.

¹⁰⁰ Göttinger gelehrte Anzeigen, 1802. 106 Stück. Neue Berlinische Monatschrift Fr B.

sit Rige uden Hensyn til deres Troe ¹. Hans Bestrædelser for at oplyse Geistligheden og at rive Folket ud af den dybeste Uvidenhed havde dog kun en ringe Virkning. Iblandt hans Thronfølger nærmede Catharina den II. og Alexander sig meest til hans store Planer ². Det russiske Lærebegreb har Plato ³ udviklet, men ogsaa i Sydskland ere Undersøgelser derom blevne anstillede ⁴. Catharina den anden lod de christelige Missioner gaae ind, imedens hun udbredte Coranen iblandt sine Mahumedanske Undersaatter ⁵. Alexander fremmede i mange Aar Oplysningen *, lod ogsaa Bibelen oversætte paa Ny-Russisk; men forandrede tilsidst sine Regjeringsmaximer af Frygt for revolutionære Ideer.

¹ Fr. Ant. Büsch in Geschichte der Evangel. Lutherisch. Kirche im Russischen Reiche. Altona 1766. 2 The. 8. Bemerkungen über die Religionsfreyheit der Ausländer im Russischen Reiche von Joach. Elyph. Grot. Petersburg 1797, 98. 3 Bde. 8.

² Neuerändertes Rußland. Riga und Leipz. 1769. 1772. 2 Bde. 8. Aug. Ludw. Schläger's Beylagen zum neueränderten Rußland. Gött. 1768. 1770. 2 Th. 8. Büsching's Magazin für neuere Geographie 1 Th. S. 41 ff.

³ Rechtgläubige Lehre verfaßt von Platon. Aus dem Russischen. Riga 1770. 8.

⁴ Jac. Guil. Feuerlin o: Guil. Frid. Lütjens Diss. de religione Ruthenorum hodierna. Gött. 1745. 4. Die Rechtgläubigkeit der griechischen Kirche von Dau. Heinr. Purgold. Magdeb. 1773. 8.

⁵ Acten, Urkunden und Nachrichten zur neuesten Kirchengeschichte. 2 Bd. S. 83. En arabisck Udgave af Coranen udkom i Petersberg.

* Et eget Ministerium for Oplysningen. Nye Skoler, Gymnasier, Academier, Universiteter m. m. See Storcks Rußland unter Alexander I. Den russiske Kirke skildret af N. Møller i Nyt theol. Bibl. 3die Bind S. 315 fg.

§. 239.

Christne i Tyrkiet ⁶.

De Græske Christnes Undertrykkelse i Tyrkiet vedvarede indtil A. 1821, og en stor Uvidenhed og Raahed var dermed uadskillelig forbunden. Den saa kaldte rettroende Kirke er uforandret bleven ved sin Lære og sine Skikke ⁷, uden at agte paa Indbydelsene til Forening med Paven. De affondrede Partier af de chaldaiske Christne, Jakobiter, Armenier ⁸ og Kopter vedvarede uden at mærkværdige Begivenheder kunde fortælles om dem; ogsaa hos dem var Christdommen for største Delen indskrænket til den udvortes Beskjendelse og til Udøvelse af deres Kirkeskikke. Den græske Kirke, som aldrig nægtede Almuen Udgang til den hellige Skrift, seer sig nu ved dennes Udbredelse og en Mængde nystiftede Skoler nær ved sin Gjenfødelse til nyt Liv, især der-

⁶ Histoire critique des dogmes, des controverses, des coutumes et ceremonies des Chretiens orientaux par *Richard Simon*. Trevoux 1711. 12. Account of the present Greek church by *John Covel*. Cambridge 1722. fol. Neueste Beschreibung der griechischen Christen in der Turkey aus glaubwürdiger Erzählung des Athanasius Dorastanns von Jak. Elsner. Berlin 1737. Fortsættelsen 1747. 8. Beschreibungen des türkischen Reichs nach seiner Religions- und Staatsverfassung von Chyh. W. Püdeke. Leipz. 1771-89. 3 Thle. 8. — See ogsaa §. 188. N. 19.

⁷ Stridighed i Frankrige mod Enden af det 17de Aarhundrede, om Grækernes Lærebegreb i nogle Punkter nærmede sig meest til den katolske, eller til den protestantiske Lære. Dosithei Kirkesamling A. 1672.

⁸ Nogle nye Efterretninger om disse Partier i Henke's Religionsaamalen 2 St. S. 144.

som det lykkes den græske Stat at bevare den siden 1821 til-
fjæmpede Selvfrændighed *.

§. 240.

Missioner, i Særdeleshed i Asien ⁹.

Den romerske Congregation til Troens Udbredelse fort-
satte sine Bestræbelser, og Jesuiterne viste endnu bestandig en
ualmindelig Virksomhed som Missionærer. I China, hvor
de stode i stor Anseelse, kom de i bittere Stridigheder med
Missionærene af andre Ordener, og selv de pavelige Kjæn-
delsler, som vare dem ugunstige, nægtede de under alle Slags
Paaskud Lydighed. Eiden have de chinesiske Menigheder
fristet store Forfølgelser, og deres Forfatning er sorgelig ¹⁰.
I Ostindien arbejdede Jesuiterne ligeledes med lykkelig Frem-
gang paa Hedningernes Omvendelse, men bleve ogsaa der
indviklede i Stridigheder med andre Missionærer ¹¹. Niget

* Om Orakernes Patingemesse af J. Møller, i Nyt theol.
Bibl. 5te Bind. Den græske Kirke skildret af Samme. *ibid.*

⁹ S. §. 189. Desuden J. R. Schlegels Kirchengeschichte
des achtzehnten Jahrhunderts. 3 Bds. 1 Abtheilung (von Joh.
Jak. Fraas). 1706. 8. Magazin für die neueste Geschichte
der protestantischen Missions- u. Bibelgesellschaften. Eine Quar-
talschrift, herausgegeben von Mag. Blumhardt. Basel
1816-31. 8. Desuden udgive alle Missionsseksaber aarlige
Beretninger.

¹⁰ Efterretninger fra China i Henke's Archiv. 2 Bd. S. 1 og
385. 3 Bd. S. 230. 4 Bd. S. 503. 5 Bd. S. 437. og i
Baseler Magazin passim.

¹¹ India orientalis christiana. Auctore P. Paulino a S.
Bartholomaco. Romae 1794. 4. Et Ildtog deraf i Staud-
tin's Beyträge zur Philosophie der Religion 4 Bd. S. 120.
— Memoires historiques sur les Missions des Pères Je-

Tibet blev besøgt af Kapucinere, som fik Tilladelse til at prædike der ¹². Iblandt de protestantiske Stater udmærkede Danmark sig tidligen ved at oprette en Mission i Frankrig ¹³, hvis Bestræbelser ogsaa bleve understøttede ved det i England A. 1661 stiftede, og 1701 fornyede Selskab til Christendommens Udbredelse i fremmede Lande ¹⁴. Men det protestantiske Missionsvæsen antog først et raskere Sving og større Omfang fra den Tid af, da Missions-selskaber stiftedes fast i alle Lande, s. Ex. Baptisternes i England 1792 (deraf det store Etablissement i Serampore), det Londonfke Missionselskab 1795, hvis Udsendte indførte Christendommen paa Otahaiti og flere Der i Sydhavet; det danske Missionselskab (1819); det Baselske Missions-Institut. det folgerigeste af Alt bliver dog rimeligviis det Engelske Parlaments Beslutning (1813) at indføre Christendommen i Ostindien og til den Ende stifte et Bispedømme i Calcutta.

§. 241.

Missioner og Christenmenigheder i Afrika, Amerika og Sydindien.

Vigtigere end alle Forsøg, som nogle katholicke Missionærer i Afrika gjorde, var den ædle Plan, et engelsk Selskab

suites aux Indes orientales. ed. 3. Augmentée par le P. Norbert. Besançon 1647. 2 Voll. 4.

¹² *Alphabetum Tibetanum studio Fr. Augustini Georgii. Romæ 1772. 4.*

¹³ *Efterretningerne herom udgives endnu stedse paa Tydsk og af de Frankiske Stiftelses Besyrere i Halle.*

¹⁴ *D. Kennet relation de la société établie pour la propagation de l'Évangile, trad. de l'Anglois. Roter. 1718.*

udkastede, at cultivere Negrene ved en Colonie af frie Negre i Sierra Leone og udrydde Slavehandelen ¹⁵. Men ullykkeligviis har denne Colonie formedelst det usunde Clima uagtet Parlamentets Understøttelse ingen stor Fremgang havt. I det sydlige Amerika er det Rige, som Jesuiterne havde stiftet i Paraguay, blevet berygtet, og ophorte med Ordenens Opværelse ¹⁶. I det engelske Nordamerika havde alle Kirkepartier frie Religionsøvelse ¹⁷ før end en Fristat endnu dannede sig der, og ved tydske Colonister samlede ogsaa tydske Menigheder ¹⁸, af hvilke de, som vare i Carolina, fik Lærere og Lærebøger ved Helmstädtiske Lærdes Omsorg (A. 1780) ¹⁹. Siden ere Collecter gjorte i flere europæiske Lande for at understøtte de tydske Menigheder i Nordamerica. For at gjøre Christendommen bekjendt for Beboerne paa de nye opdagede Der i Sydseen, sammentraadte det ovennævnte Mis-

12. Acta historico ecclesiastica nostri temporis. 8 Bd. S. 1 ff. Det evang. Missionsvæsens nyere Historie i Theol. Bibl. 14de og 15de Bind.

¹⁵ Henke's Archiv 6 B. S. 485 ff.

¹⁶ Foruden Bærerne om Jesuiternes Historie: Neue Nachrichten von den Missionen der Jesuiten in Paraguay. Hamb. 1768. 8. Le Bret Magazin 2 Th. S. 359. Nova Acta hist. eccles. 1 Bd. S. 289.

¹⁷ Acten, Urkunden und Nachrichten zur neuesten Kirchengeschichte 2 Bd. S. 1. 333. 594. Henke's Archiv 6 B. S. 275.

¹⁸ Om Menighederne i Pensylvanien. Nova Acta hist. eccles. 5 Bd. S. 431. Acta hist. nostri temporis 2 Bd. S. 427. Acten Urkunden 2 Bd. S. 185. Henke's Archiv S. 569.

¹⁹ Acta hist. eccles. nostri temp. 12 Bd. S. 213. Acten Urkunden 1 Th. S. 673. Henke's Archiv 2 Bd. S. 748.

sionselskab i England ²⁰, og efterat have naaet dette Maal, virker det for flere hedenstke Lande.

§. 242.

Jodernes Forhold til det christelige Selskab.

De i alle Lande adspredte Joder bleve endnu en lang Tid givne til Priis for Undertrykkelse og Foragt, udelukte fra borgerlige Rettigheder ligesaa vel som fra Vidlerne til Cultur. Johan Heinrich Callenberg Professor i Halle (d. 1760), stiftede, i Aaret 1728 en Anstalt til Jodernes Omvendelse, ved hvilken dog kun lidet blev udrettet, og som endelig (1791) gik ind ²¹. Moses Mendelsohn (d. 1786) var ei den eneste Jode, som gjorde sin Nation Vre. De Oplystes Antal blev stedse større, alt eftersom man i flere Lande aabnede dem Udgang til Deeltagelse i Tidens Oplysning ²². Tilligemed denne udbredte sig ogsaa Indifferentismen stærkt, saa at Mange kaldte sig Joder, fordi de vare omfkaarne, skjondt de ingen Aabenbaring erkjendte. For at modvirke dette Onde stiftedes af Christne Selskaber til Jodernes Omvendelse ²³.

²⁰ Efterretninger om Selskabets Oprindelse i Ständlin's Beyträge 1 B. S. 45. ff. Beschreibung einer Misfionsreise nach dem südlichen stillen Ocean. Aus dem Englischen übersetzt mit Anmerkungen von M. Chr. Sprengel. Weimar 1800. 8.

²¹ Nova acta hist. eccles. 6 Bd. S. 704. 9 Bd. S. 520 u. 1075. 10 Bd. S. 289. — Stephan Schulze Leitungen des Höchsten. 4 Bde. Halle 1771-75.

²² Acta hist. eccles temp. 20 Bd. S. 1 ff.

²³ I London, Berlin og flere Stæder, hvorfra Missionærer udsendes. Det N. T. oversat paa Hebraisk.

§. 243.

Religionkundskabens Bestaffenhed.

Det er yderst vanskeligt at udkaste et træffende Malerie af Religionens Tilstand i denne Tidsalder ²⁴, fordi Ullighehederne ere alt for store, og Overdrivelse og Partiskhed saa let indblande sig i Dommene derom. Saa meget maae erkjendes for vist, at ikke allene Lærdom og den høiere Videnskabelighed gjorde store Fremskridt; men at der ogsaa ivrigere end tilforn sørgedes for Folkets Oplysning. Iblandt Midlerne dertil vare nogle saare hensigtsmæssige, saasom Seminariers og mangehaande Skolers Anlæggelse, forbedrede Metoder m. m. ²⁵, andre Midler vare, skiondt i Overeensstemmelse med den herskende Tidsaand, for Religiositeten skadelige, saasom de gamle Psalmers, de lutherske Skrifter og selv Bibelens Fortrængelse ud af Skolerne og Husene ved mindre gode Skrifter, hvorimod Bibelselskaberne (fra A. 1804) søgte at opføre en Bom. Dog udkom ogsaa i nyere Tider Andagtsbøger, der forenede Hjertelighed med Klarhed i Begreberne ²⁶. Kun Skade, at den huuslige Andagt næsten allevegne gif af Brug, og Kirkegangen saavel som Deeltagelsen for det kirkelige Liv aftog i samme Grad, som man vænnede sig til at vente Alt af Skole=Underviisningen.

²⁴ Geist und Charakter des achtzehnten Jahrhunderts, politisch, moralisch, ästhetisch und wissenschaftlich betrachtet von Daniel Jenisch. Berlin 1799-1800. 3 The. 8.

²⁵ See J. Möllers 14, 15 og 16de Pastoralbrev om den nyere Tids Forbedringer i den evang. Kirke. Theol. Bibl. 19 og 20de Bind.

²⁶ Richard Barter's, Philip Doddridges, Ch. Ch. Sturms, Chr. Bastholms Fortjensener iblandt Protestanterne; J. M. Saile's iblandt de Katholiske.

§. 244.

Prædikener.

Iblunde Midlerne til Religionskundskabs Fremme indtage Prædikenerne en vigtig Plads, ved hvilke den herskende Smag gjennemgik mange mærkværdige Forandringer. Hol- lænderne ere for største Delen bleve deres analytiske Methode troe ²⁷. Englænderne ²⁸ have fra Johan Tillotson af ²⁹ (d. 1694), til Hugo Blair (d. 1801) ³⁰ havt et betydeligt Antal af agtværdige geistlige Talere. Iblandt de Franske have de katholske Talere Ludvig Bourdaloue ³¹ (d. 1704) og Johan Baptist Massillon (d. 1742) og Protestanten Jacob Saurin (d. 1730) erhvervet sig udbredt Hæder. Iblandt Tydskerne ³² bleve Prædikenerne mere praktiske ved Ph. J. Spener; men Lorenz v. Mosheim (d. 1755) og August Frederik Wilhelm Sack ³³ (d. 1796) indførte først en bedre Smag. Fra denne Tid af hævede de tydske Prædikener sig saavel i Henseende til deres indvortes Værd som deres udvortes Form, og en J. J. Spal-

²⁷ Walch's neueste Religionsgeschichte 2 Th. S. 411.

²⁸ En Fortegnelse over engelske og franske Prædikener i Journal für Prediger 1 Bd. S. 232 ff. Om det spanske Prædiker- væsen: Geschichte des Gerundio v. Compazas. Leipz. 1771. 2 Bd. 8.

²⁹ Nicéron 12 Th. S. 130.

³⁰ Der Biograph (Halle 1802) 1 Bds. 3 St. S. 303.

³¹ Schröckh's Lebensbeschreibung. der Gelehrten. 2 Bd. S. 310.

³² Chaussepîe Diction. T. IV.

³³ Schuler's Geschichte der Veränderungen des Geschmacks- im Predigen 2 u. 3 Th.

ding (d. 1794) G. J. Zollkoffer (d. 1788) F. W. Reinhard (d. 1812) og andre staae ikke tilbage for nogen udenlandsk Religionslærer. De Katholske vare blevne langt tilbage efter deres protestantiske Landsmænd, men have i de sidste Tider nærmet sig til dem med mærkelige Skridt. De danske Prædikantere have meest dannet sig efter de tydske. Iblandt de Afdøde gjorde Chr. Bastholm (d. 1819) Epoche *.

§. 245.

Ungdommens Religionsunderviisning ³⁴.

Den af Præsterne meget forsømte Katechisation bragte Philip Jakob Spener i Opkomst ³⁵; imidlertid hengik en lang Tid, forend man begyndte at gjøre Sjelenes Sysselsættelse og Hjertets Dannelse til Hovedsag ved Religionsunderviisningen istedenfor en blot Anstrængelse af Hukommelsen. De gamle Katechismer, som man fra Reformationens Tid havde beholdt uforandrede, bleve i nogle Lande ombyttede med nye. Til Almueopdragelsens Forbedring bleve langt flere Forslag og Onsker foredragne, end virkelige Indretninger udførte ³⁶. Dog fremstille Domherren Fred. Eberh. von Ro-

* Hans Levnet i Theol. Bibl. 16 Bind.

³⁴ Ph. H. Schulers Geschichte des katechetischen Religionsunterrichts unter den Protestanten (i Tydskland). Halle 1802. 8.

³⁵ Ph. Jac. Spener und seine Zeit. Von W. Hoffbach. 2 Theile. Berlin 1828. 8. Ung. Herm. Frankes (d. 1727) Fortjenester af religiøs Kundskab og Sindelags Befordring, især hos Ungdommen. Frankens Stiftungen. Eine Zeitschrift von Schulze, Knappe und Niemeyer. Halle 1792-1796. 3 Bd. 8.

³⁶ Anstalter i nogle tydske Lande, i Danmark og Rusland til Almueopdragelsens Forbedring.

chow ³⁷ et Exempel paa gode Almueskoler. — I alle disse Stykker gjordes mærkelige Fremskridt i Tydskland og Danmark; i Eurovas sydlige Lande skede langt mindre.

§. 246.

Religiositet ³⁸

Den nyere Tidsalder er en Tidsalder af Contraster. Lys og Mørke, dyb Uvidenhed og hoi Oplysning ³⁹ findes ved Siden af hinanden. Overtroe og Bantroe, Sværmerie og Indifferentisme, Religionsspot og Bigotterie stikke meget stærkt af mod hinanden, og berøre dog ofte hinanden i deres Extremer. Ved Siden af Irreligiositeten, som udbredte sig især i det 18de Aarhundredes sidste Decennier, fra de høiere Stænder ned til de lavere, viste sig en Lettroenhed, som aabnede et frit Epillerum for snedige Bedragere ⁴⁰: ei heller er vor

³⁷ Geschichte meiner Schulen. Schleswig 1795. Neue Beschreibung der Schule zu Neckhan von Carl Fr. Riemann 3 Aufl. Berlin 1798. Samarbeidet paa Dansk til en Haandbog for Skolelærere ved J. Plum. Lehren der Erfahrung für christl. Land- und Armen-Schullehrer. Von C. H. Seltzer. 2 Bände. Basel 1827. 8. Den christelige Almueskole i Forbindelse med Kirken, af J. N. Krummacher, oversat af J. Begtrup. Trondhjem 1829. 8.

³⁸ Die Zeichen der Zeit von W. A. Teller. Jena 1799. 8. Predigten über die Merkwürdigkeiten des 18ten Jahrhunderts von J. J. Stolz. Altenb. u. Erfurt 1801. 1803. 2 Bde. 8. J. G. Rosenmüller's Betrachtungen über merkwürdige Begebenheiten des 18 Jahrh. in Rücksicht auf Religion und Sittlichkeit. Leipz. 1801. 8.

³⁹ En selsom Strid, som især siden A. 1788 blev ført om Oplysningens Værd.

⁴⁰ Johan Schröpfer (d. 1774). Johann Joseph Gassner (d. 1779) (Walch's neueste Religionsgeschichte 6 Bb.

Tidsalder endnu ved saa mange forulykkede Forsøg bleven helbredet for Tilboieligheden til det Hemmelighedsfulde, der forskaffede saa mange hemmelige Forbindelser Indpas, iblandt hvilke Frimurerens (cæmentarii liberi) ⁴¹, Rosenkorsens Brødrene (Rosæruciani) ⁴² Illuminaternes ⁴³, ere bleve de mest bekjendte. — I det hele maa man vistnok erklære Klagerne over den tiltagende Ringagt for almindelig Andagtsøvelse og for Lærestanden, og over den overhaandtagende Frivolitet, som ofte skjuler sig under Skin af Oplysning, for at være kun altfor vel grundede. Men man bør heller ikke forglemme derimod at bringe i Regning, at Skinhellighed og blot mekanisk Gudstjeneste tillige have formindsket sig, at Lo-

S. 369). Jos. Balsamo Greve af Cagliostro, (Cagliostro einer der merkwürdigsten Abentheurer unseres Jahrhunderts. Königsb. 2 U. 1790. 8. Leben und Thaten. — Aus dem Italien. Weimar 1791).

⁴¹ Versuch über die Beschuldigungen, welche dem Orden der Tempelherren gemacht worden sind, von Friedr. Nicolai. Berlin 1782. 1 Th. S. 149. 2 Th. S. 169. — Neueste Religionsbegebenheiten Jahrg. 1779. S. 210. ff. Jahrg. 1786. S. 479 ff. — Ueber den Ursprung der Orden der Freymaurer und Rosenkreuzer von J. G. Buhle. Göttingen 1804. 8. — Christoph Gottlieb von Murr über den wahren Ursprung der Rosenkreuzer und des Freymaurerordens. Sulzbach 1803. 8.

⁴² Unpartheyische Sammlungen zur Historie der Rosenkreuzer v. J. C. Semler. 1-4 St. Leipz. 1786-1788.

⁴³ Einige Originalschriften des Illuminatenordens. München 1787. Nachtrag 1787. — Forsvarskrifter af Adam Weishaupt. — Neueste Arbeiten des Spartacus und Philo in dem Illuminatenorden. 1793. — Neueste Religionsbegebenheiten Jahrg. 1796 ff. Das verbesserte System der Illuminaten v. Weishaupt. Frankf. 1788. Schoctes Bayrische Geschichte 1830.

vene om Skaansel og Tolerance imod anderledes Tænkende ere bleve mere almindeligen erkjendte ⁴⁴, og at egen selvstændig Tænken over religiøse Anliggender er blevet hyppigere ⁴⁵.

§. 247.

De Christnes Sæder.

Den nyere Historie fremstiller utallige Exempler paa store og gode, saavel som paa affyelige og nedrige Handlinger og Mennesker. Smagen er bleven mere dannet, Sæderne blidere og finere, Velgjorenheden udøves med mere Klogskab. Ugtelsen eller i det mindste Frygten for Publiciteten har hindret meget Ondt, befordret meget Godt; den Grændselinie, som adskilte de høiere Stænder fra de lavere, er i de fleste Lande bleven mindre kjendelig. Derimod er ogsaa Modesyge, forfinede Udsvævelser, saavel som en vis Tilboielighed til Utilfredshed med Tingenes nærværende Forfatning bleven frembragt ved den foregede Lurus. Christendommen har maaskee viist mindre Indflydelse end forhen paa Staternes store Forhold og Anliggender; men derved har den viist ikke tabt noget af sin indvortes Værd, eller af sine stille Virkninger til Hjerterets Forædling og Beroligelse.

§. 248.

Den katholske Kirke.

Den katholske Kirkelære blev i dette Tidrum uforandret, ethvert Forsøg paa en Forandring blev anseet som straf-

⁴⁴ Mere tolerant Sindelangs Udbredelse ved Peter Bayle, Voltaire og Frederik II. Konge af Preussen, men desværre af Indifferentisme.

⁴⁵ Troen paa Spøgerie og Troldom bestrides af Balthasar Becker d. 1698 og af Christian Thomasius d. 1728.

værdigt, og kun i Lærdommens Fremstilling forsøgte man hist og her at anbringe nogle Formildelser. I Kirkens Indretning have Paverne kun foretaget sjældne og ubetydelige Forbedringer, men derimod desto beredvilligere soroget Antallet af Kirkehelgenene. Blev end nogle Feskdage affæffede ⁴⁶, og i nogle Lande de anstødeligste Misbrug ved Gudsdyrkelsen ophævede; saa vedbleve dog endnu mange Unordninger og Skikke i deres fulde Kraft, som vare Hindringer for den praktiske Religion og gave hyppig nok Leilighed til Vantrøe og til Spot. Just Mængden af Skikke nærrede Tilboieligheden til en blot mekanisk Gudsdyrkelse ⁴⁷. Den høiere Geistlighed har for største Delen bekymret sig lidet om Kirkens sande Bedste, og de Verdselig=Geistlige vare meget nedtrykte ved Munkene.

§. 249.

Stridigheder i den katholske Kirke ⁴⁸.

Iblandt alle Stridigheder var den Jansenistiske §. 224 den langvarigste og følgerigste. Dominikanernes og Jesuiternes gamle Henigheder om Raaden og om Mariæ ubesmittede Uudfangelse vedvarede endnu fremdeles; og da den berømte Ludvig Anton Muratori (d. 1750) vilde bringe mildere Forestillinger i Omløb angaaende den sidste Punkt og

⁴⁶ Walch's neueste Religionsgeschichte 1ster Th. S. 422.

⁴⁷ Beschreibung einer Reise durch Deutschland von Friedr. Nicolai 5r B. Berlin und Stettin 1785. — Henke's Religionsannalen 4 St. S. 391 ff.

⁴⁸ A. G. Walch's Einleitung in die Religionsstreitigkeiten außerhalb der Luther. Kirche 1 u. 2 Th.

Helgneses Tilbedelse, fandt han hæftig Modsigelse ⁴⁹. Spagnieren Michael Molinos, som anbefalede Mysticismen, blev paa Jesuiternes Tilskyndelse sordomt ⁵⁰ og maatte døe i Fængsel (P. 1696). Hans Dvietistiske Læresætninger bleve udbredte i Frankrige ved Johanne Marie Bouviers de la Mothe Guion ⁵¹ (d. 1717) og deres Forsvar paa-drog den ædle Erkebiskop Franz Salignac de la Mothe Fenelon ⁵² (d. 1715) megen Fortrød. Ubetydeligere vare de Stridigheder, til hvilke Issak la Peirere (A. 1655) Franz Joseph Burrhi (A. 1672) ⁵³ Peter Franz le Courayer (d. 1776) ⁵⁴ og Martin Wiehrl (A. 1780-81) ⁵⁵ gave Anledning. Derimod opvakte de Febro-nianske Skrifter §. 232. og den franske Kirkes Schisma §. 226. langt større Bevægelser. At det Romerske Hof for-domte sin ivrigste Tilhængers, Erjesuiten Benedict Statts-lers (d. 1797) Skrifter, giver et Beviis paa dets strenge Marvaagenhed over den vedtagne Lære ⁵⁶.

⁴⁹ Acta histor. eccles. 6 B. S. 805. 7 B. S. 60. 671. 3 B. S. 128.

⁵⁰ *Jaegeri* Histor. eccles. Tomi II. P. II. P. 26. *Se Bret* Magazin 4 Th. S. 126.

⁵¹ La Vie de Mad. de Guion. A Cologne 1720. 12.

⁵² Histoire de la Vie de — Fenelon (par Ramsay.) A la Haye 1723. 8. Histoire de Fenelon, composée sur les Manuscrits originaux, par L. F. de Bausset. III Tom. 1808. *Jaeger* H. E. T. II. P. II. p. 160.

⁵³ Om begge *Bayle* Dictionaire II st. crit.

⁵⁴ Relation historique et apologétique des sentiments et de la conduite du P. le Courayer. Amst. 1729.

⁵⁵ *Walch's* neueste Religionsgeschichte 9 Th. S. 409.

⁵⁶ *Senke's* Archiv 6 B. S. 1 ff.

§. 250.

Den Evangelisk=Lutheriske Kirke.

Kirkens Bekjendelsesbøger bleve de samme, men i den sidste Halvdeel af det attende Aarhundrede gif den herskende Tænkemaade ud paa, ikke mere at binde sig til hine Bøger. Kong Frederik Wilhelm II. af Preussen vilde hævde det gamle Lærebegreb ved et Religionsedikt (A. 1788), ved Censuranstalter, en Landskatechismus, Religionsprocesser, og en ny Indretning ved Candidaternes Provelse ⁵⁷; men næsten alle hans Anordninger tabte deres Kraft med hans Død ⁵⁸. I Amsterdam kom det endog (A. 1791) til en Skilsmisse imellem den gamle og nye Læres Tilhængere ⁵⁹. Forresten har overalt den firkelige Forening hidindtil vedvaret uagtet Forskjelligheden i Forestillingerne. I de fleste Lande har Opmærksomheden været henvendt paa at forbedre, eller i det mindste forandre den udvortes Kirkeforsatning, Man har afskaffet overflødige Festsdage, Exorcismen ved Daaben, den offentlige Kirkebod og det private Skriftemaal ⁶⁰. Man har indført nye Psalmebøger og Liturgier; dog har saavel den tidligere, som den sidste nye Berlinske Psalmebog

⁵⁷ Beurtheilung aller Schriften, welche durch das Königlich Preussische Religionsedikt — veranlaßt worden sind, von H. P. C. Henke. Kiel 1793. 8. — S. ogsaa neueste Religionsbegebenheiten. Jahrg. 1783 ff.

⁵⁸ W. A. Teller's neues Magazin für Prediger 7 Bds. 1 St. S. 356. 8 Bds. 1 St. S. 241.

⁵⁹ Neueste Religionsbegebenheiten von 1791. S. 603. 621. von 1793. S. 166.

⁶⁰ Efterretningerne herom ere adspredte i actis hist. eccles. og deres Fortsættelser.

⁶¹ og den Holstenske nye Kirke = Agende ⁶² ligesaa-
vel som den seneste Preussiske Agende * (af 1816) fund-
det Modsigelse, ja man har endog stredet om Retten til at
dadle gamle Liturgier ⁶³.

§. 251.

Stridigheder i den Lutheriske Kirke ⁶⁴.

De Synkretiske Trætter §. 199. bleve fortsatte med
stor Hæstighed ⁶⁵; dog lykkedes ikke de Sachsiske Theolo-
gers Plan, at afjondre Calixts Discipler ved en nye sym-
bolisk Bog fra den rene lutheriske Kirke, og endelig blev Stri-
den fortrængt ved en nye, den pietistiske. Philip Jac-
cob Spener ⁶⁶ (d. 1705), som med from Varme op-

⁶¹ Om den første see Teller's Magazin 1 Bds. 2 St. S. 270.
Neueste Religionsbegebenheiten von 1781. S. 357. Om
Psalmebogen af 1830 Nytt theol. Bibl. 17de Bd. S. 370.

⁶² Henke's Archiv 6 Bd. S. 55. 385. 652. Fallesen's
Magazin 8 Bd. S. 625 og Sammes Maanedsskrift 1803.
Iste Deel S. 191.

* See H. N. Clausen om Catholicismen og Protestantismen
S. 275.

⁶³ I Anledning af Henke's Eusebia. Blätter aus dem Archiv
der Toleranz und der Intoleranz 1 B. Lübeck 1797.

⁶⁴ J. G. Walch Einleitung in die Religionsstreitigkeiten der
luther. Kirche. §. 195. K. 48.

⁶⁵ Abraham Calov (d. 1688.) Historia Syncretistica.
Wittenberg 1685. 4. Cal. Glassens Bedenken über die
unter etlichen Chursächsischen und Helmstädtischen Theologen
entstandene Streitigkeiten. Jena 1731. 8. S. Walchii Bib-
lioth. theol. T. II. p. 669.

⁶⁶ Lebensbeschreibung Ph. J. Spencers von Carl Hild. von Can-
stein, mit Anmerkungen von Doach. Lange. Halle 1720.
8. Schröckh's allgemeine Biographie 6 B. S. 483. Spe-
ner und seine Zeit, von Hoßbach. See §. 245 Not. 35.

dagede mange Feil i den herskende Kirkeforfatning, og drev paa en mere praktisk Behandling af Religionslæren ⁶⁷, blev besyldt for mistænkelige og farlige Meninger. Imellem hans Disciple, som fik deres Hovedsæde paa det nye Universitet i Halle, og de Chursachsiske Theologer blev Feiden fort med den største Bitterhed ⁶⁸ og frembragte stærke Gjæringer i flere Egne. Ogsaa vare nogle Bisfridigheder med Conrad Dippel ⁶⁹ (d. 1734), Johan Wilhelm Petersen ⁷⁰ (d. 1727), Johan Caspar Schade (d. 1698) og Johan Georg Bose (d. 1700) nær bekræftede dermed. Den Spe-nerske Skoles Tilboielighed til at overlade sig til Folelser og Udsigter i Fremtiden er dreven langt videre af mange af dens Tilhængere; ja selv i de nyeste Tider have mange Spor viist sig deraf ⁷¹. Andre Stridigheder bleve enten ikke blot indskrænkede til den lutherske Kirke, eller have sigtet mere til Theo-

⁶⁷ *Pia desideria* (1675.) Franff. 1706. 12. *Collegia pietatis*. Bibelske Forelæsninger i Leipzig.

⁶⁸ *Sam. Schelguigii synopsis controversiarum sub pietatis praetextu motarum* ed. 3 Gedani 1705. 8. Valentin Ernst Löschers *vollständiger Timotheus Verinus*. 1718. 21. 2 Thele 8. Joach Lange *die Gestalt des Kreuzesreichs Christi*. Halle 1713. 8. *Sammes abgennthigte völlige Abfertigung des Timothei Verini*. Halle 1719. 4. Flere Skrifter ere anførte i *I. G. Walchii Biblioth. theol.* T. II. q. 701 sqq. Ogsaa i Danmark og Sverrig fik Pietismen Indpas. Her var Biskop Worm den meest imod; derimod yndedes den af Bluhme, Reuf, Enev. Ewald, Pontoppidan o. fl.

⁶⁹ *Strieders hessische Gelehrten-Geschichte* 3 Bd. S. 89. 134.

⁷⁰ *Petersens Liv og Levnet af ham selv*. Halle 1717. 8. *Hans Kones Levnets Beskrivelse af hende selv*. Hannov. 1718.

⁷¹ Bengel, Crusius, Dettinger o. a.

logiens end til Kirkens Tilstand, hvortil horer den siden det 19de Aarhundreeds Begyndelse førte Strid imellem Rationalisterne og Supranaturalisterne, imellem hvilke tvende Skoler de lutheriske Theologer have deelt sig.

§. 252.

Den Reformeerte Kirke.

De Reformeerte i Sydskland have ligesaa vel som de Evangelisk-Lutheriske antaget en friere Tænkemaade, og Læren om en ubetinget Raade er for længe siden forfunden af de Flestes Systemer ⁷², Sa mange Forbedringer i den udvortes Kirkeforfatning ere foretagne, og endnu flere bleve bragte i Forslag. Schweizerne søgte (A. 1675) ⁷³ at afværge nye Meningers Indtrængen ved den af Johan Henrik Heidegger (d. 1698) forfærdigede formula consensus helvetici; men den nye Læreforskrift tabte snart i de fleste Egne sin Kraft ⁷⁴ og i det 19de Aarhundrede har den ganske Kirke udeluftet Malan med flere Lærere formedelst deres strenge Calvinisme *. Forfølgelseslygen har givet dem Ogenavnet Romiers, men den fransk-reformeerte Kirke har protesteret imod Partiets Forkjættelse. Den Hollandske

⁷² Joach. Lange Vertheidigung der allgem. Gnade. Halle 1732. Modskriftet af Baldschmidt. Marb. 1735.

⁷³ Chr. Matth. Pfaffii D. de formula consensus Helvetici. Tub. 1723. 4.

⁷⁴ Mémoires pour servir à l'Histoire des troubles arrivés en Suisse à l'occasion du Consensus. Amstel- 1726. 8. Strid angaaende den Socinianismus, som tillagdes nogle Genfistes Lærere. Nova Acta hist. eccles. 1 Bd. S. 890.

* See Theol. Bibl. 17de Bind. S. 198 fg.

Kirke er bleven den gamle Læreform og den Dordrechtiske Synodes Beslutninger troe ⁷⁵. Ogsaa den Engelske Kirke er bleven ved Lærebegrebet, ihvorvel de saa kaldte Latitudinarius ⁷⁶ have søgt at indføre mildere Begreber. Dissenterne have derimod altid mindre bundet sig til kirkelige Bestemmelser. Det af den Hollandske reformeerte Kirke udstodte Partie (Arminianere) har vedblevet at være affondret ⁷⁷. Stridighederne imellem de Reformeerte sigtede til theologiske Undersøgelser, og have, med Undtagelse af den i Genf, ingen Indflydelse havt paa Kirkens Forsatning.

§ 253.

Forholdet mellem den katholske og protestantiske Kirke.

Sjeldnere end forhen fortos Stridigheder om Lærdommen imellem begge Kirker, fordi man var bleven fjed af dem. Hyppigst vare de i Frankrige i den sidste Halvdeel af syttende Aarhundrede, hvor man anbefalede en Mængde Metoder ⁷⁸ for at overbevise Protestanterne om deres Wildfarelse. De katholske Skribenter i Tydskland udrettede endnu mindre ved deres Bestræbelser ⁷⁹. Der gaves Overgjængere

⁷⁵ Et tydeligt Beviis paa denne Kirkes Intolerance havde man i dens Opførsel mod Prof. Fred. Adolf von der Mark 1771.

⁷⁶ The principles and practices of certain moderate Divines abusively called Latitudinarians. III. Partes Lond. 1691. 8. (Arthur Bury) Latitudinarius orthodoxus. Lond. 1697. 12.

⁷⁷ Nova acta hist. eccles. 1 Bd. S. 1115.

⁷⁸ Richelieu, Peter Nicole, Bossuet v. a. XVI. Methodes du Clergé de France. 1632.

⁷⁹ J. Jac. Scheffmacher, Franz Seedorf, Joh. Nicol. Weislinger v. a.

fra begge Partier, hvilke endog bleve hyppigere i det 19de Aarhundrede ⁸⁰. Ei heller manglede det paa Foreningsforsøg. De Maner, som Biskoppen af Tana, Christopher Kora af Spinola (d. 1695) udkastede, hvori den berømte Sak. Ben. Bossuet (d. 1704) og iblandt Protestanterne G. Molanus (d. 1722) og G. W. von Leibniz toge Deel, bleve uden Birkning ⁸¹. At den Helmstädtiske Theolog J. Fabricius (d. 1729) ansaae de Katholikes Udskillelseslærdomme for uvigtige ⁸², voldte ham megen Fortræd hos hans Troesforvandre. De senere Forsøg af Cardinal Angelo Ma-

⁸⁰ Blandt dem som gik over til Protestantismen: Franz Rothschacher d. 1755, i den seneste Tid: Fyrsten af Salm (1826), de to Grever Benzel Sternau (1827), Baron Gemmingen med en Menighed af 200 Personer; Præsten J. Zell: Prof. Fischer; Præsten Henhöfer i Mühlhausen med den største Deel af sin Menighed (1824) m. fl. Til Katholikerne: Christina, Dronning af Sverrig A. 1654, Luc. Holstenius, Peter Lambeck, Georg Boega, Fr. Leopold Greve af Stolberg, (1800), Adam Müller (1805) Fr. Schlegel (1808), Sach. Werner (1811), Fred. Chr. Schloßer (1812), den sachsiste Minister, Grev Senft-Pilsach, Prinds Frederik af Gotha, Skribenten C. V. Haller (1811); Baron Eckstein, Prof. Köhler, Prof. Durst (1824); Hertugen af Cöthen, Grev Hohenthal i Dresden, Prof. Jarke (1826), endel tydske Kunstnere, saasom Overbeck, W. J. Schadow, C. Vogel o. fl.

⁸¹ Oeuvres postumes de Bossuet. Amsterd. 1753. 4. Boehmers Magazin für Kirchenrecht, Kirchen- und Gelehrten-Geschichte, Göttingen 1787. 1 Th. p. 432. Henke Magazin 4 Bd. S. 158. 2 Bd. S. 219. — Strieders Hessische Gelehrten-Geschichte 9 Bd. S. 103.

⁸² Walch Einleitung in die Religionsstreitigkeiten der luth. Kirche 4 Th. S. 852. — Fabricii Lynet i Schröckh's Lebensbeschreibungen berühmter Gelehrten 2 B. S. 229.

ria Divini ⁸³ (d. 1755) for at vinde Protestanterne, de i A. 1781 bekiendtgjorte Forslag af et Selskab til Religionsforening ere blevene ligesaa frugtesløse, som Magister Masius's Udkast ⁸⁴. De Befymringer, som A. 1785 udbredtes for Farer, hvormed den Katholske Profelytaand truede den protestantiske Kirke, syntes de Fleste overdrevne ⁸⁵; men bevistes siden at være ikke aldeles ugrundede, da Jesuiterne aldrig ophorte at virke. Uafhængigt deraf gjordes Napoleon's Forslag, sigtende til en Forening af de tvende Kirker ⁸⁶.

§. 154.

Forholdet mellem de to protestantiske Kirker ⁸⁷.

Bestræbelserne for at sammensmelte den lutherske og reformeerte Kirke, syntes snarere at love et godt Udfald. So-

⁸³ Einleitung und Entwurf zum Versuche einer zwischen den streitigen Theilen im römischen Reich vorzunehmenden Religionsvereinigung. Frankf. u. Leipz. 1781.

⁸⁴ Planck's neueste Religionsgeschichte 1 Th. S. 139.

⁸⁵ Berliner Monatschrift fra 1785. Fr. Nicolai Reisebeschreibung 5 B. und Anhang zum 7ten Bd. J. A. Stark über Kryptokatholicismus u. s. w. Frankf. und Leipz. 1787. 2 The 8, Sammes Apologismus an das bessere Publicum. Leipz. 1787. — Planck neueste Religionsgeschichte 1 Th. S. 1 ff.

⁸⁶ See Theel. Bibl. 15 Bind.

⁸⁷ Nubes testium pro moderato de rebus theologicis iudicio et instituenda inter Protestantas concordia — collegit Joh. Alph. Turcinius. Genev. 1719. 4. Ueber die Trennung und Wiedervereinigung der getrennten christl. Hauptpartheyen, nebst einer historischen Darstellung der Ursachen ihrer Trennung, und der Versuche zu ihrer Wiedervereinigung von G. J. Planck. Gött. 1803.

han Duræus fortsatte sine Fredsbestræbelser ind i dette Tidrum, Religionsamtalen i Cassel i A. 1661 frembragte kun Riv og stærkere Forbittrelse uagtet dens velmeente Hensigt ⁸⁸. De Preussiske Regenter ⁸⁹ og Corpus Evangelicorum gjorde nogle Anstalter til Forening, og Christoph Matthæus Pfaff ⁹⁰ gav Forslag desangaaende; og udviklede de tre Maader, hvorpaa en Forening lader sig tænke (unio absorptiva, temperativa, conservativa); men Foretagendet fandt Modsigelse og blev liggende. Et efterladt Skrift af Christoph August Heumann (d. 1764) fremkaldte endeel Stridskrivter ⁹¹. Siden efter have begge Kirker nærmet sig mere og mere til hinanden i deres Forestillinger om Læren, ihvorvel mange Vanskeligheder endnu staae i Weien for deres udvortes kirkelige Forening ⁹². Demonstranternes Tilbud at træde i Forbindelse med de andre protestantiske Menigheder er bleven frugtesløst ⁹³. Derimod har den preussiske

⁸⁸ Brevis relatio Colloquii Cassellani. Cassel. 1661. 4. Jaegeri Histor. eccles. saec. XVII. Tom. II. P. I. p. 160.

⁸⁹ (Bal. Ernst Löscher) allermunterhånigste Adresse an ein großmächtigstes Oberhaupt die Vereinigung der Protestanten betreffend. Leipz. 1704. Joh. Ernst Rappens Sammlung einiger vertrauten Briefe zwischen Leibniz und Jablonsky. Leipz. 1745.

⁹⁰ Alloquium Irenicum ad Protestantas. Ratisb. 1720. 4. Derimod: Abgedrungenen Unterricht von Vereinigung der Protestanten von Ernst Sal. Cyprian. Frankf. und Leipz. 1726. 8.

⁹¹ Christ. Aug. Heumann Erweis, das die Lehre der Reformirten vom Abendmahl die wahre sey. Cisleben und Wittenb. 1764. 8.

⁹² Nye Forslag til og Forsøg paa Foreningen i Rhinegnene.

⁹³ Henke's Archiv 4 Bd. S. 573. 6 Bd. S. 173. 407.

Regjering ei uden Held arbeidet paa Unionen (især siden A. 1816, da den nye Aegende udkom), hvilken i mange tydske Provindsfer frivilligen er iværksat, og i de Preussiske Lande ved Regjeringens Mellemkomst, da Navnene Lutherisk og reformeert Kirke der ei længer taales. Den forenede Kirke skal kaldes evangelisk*.

§. 255.

Brødre=Menigheden ⁹⁴.

Nicolaus Ludvig Greve af Zinzendorf ⁹⁵ (f. 1700 d. 1760) tog af nogle mæhriske Brødres Nedsættelse paa hans Gods Bertholdsdorf (A. 1722) Anledning til at grunde en Anstalt, som skulde vorde en fuldkommen reen christelig Menighed iblandt Protestanterne ved Deeltagernes nærmere Forbindelse og ved streng Moralitet. Grevens ualminnelige Virksomhed skaffede ham snart Tilhængere; men der

* Beretning om de tvende prot. Kirkers Forening i Sydsland, i Theol. Bibl. 18 Bd. 328 fg.

⁹⁴ Alte und neue Brüderhistorie von David Cranj. Barby 1771. 8. Fortsetzung von D. Cranjens neuen Brüderhistorie (af J. K. Hegner.) Barby und Leipz. 1791. Nachricht von dem Ursprung und Fortgang, hauptsächlich aber der gegenwärtigen Verfassung der Brüder=Unität (af Casimir Greve af Sznar) i Fr. Ant. Büschings Magazin für ueneere Historie 13 Bd. S. 81 ff. Sammes 14 Th. S. 349 og 557.

⁹⁵ Bekenntnisse merkwürdiger Männer von sich selbst, herausgegeben von J. G. Müller 3r Bd. Winterthur 1795. 8. Leben — beschrieben von G. A. Spangenberg. (Barby) 1772=1775. 8 The. 8. Leben — von Gottlob Benj. Reichel. Leipz. 1790. 8. Kurzgefasste Lebensgeschichte — von Elyph. Duvernoy. Barby 1791. 8. Leben — von W. Arnhausen v. Ensc. Berlin 1830. 8.

reiste sig ogsaa mod hans nye Menighed en hæftig Modsigelse og selv de anseeligste lutheriske Theologer saavel i Tydskland som i Danmark opstode imod den ⁹⁶. Dog efterhaanden ophørte Striden, under hvilken Selskabet havde gjort sig reent for mange Pletter, som bebreidedes det. Til flige Forbedringer bidrog i Særdeleshed Biskop August Gottlieb Spangenberg ⁹⁷ (d. 1792), som ogsaa har fremstillet Brødremenighedens med den Augsborgske Confession overeensstemmende Lærebegreb ⁹⁸. Dens Egenhed bestaaer i den særegne Kirkeforfatning og Kirkegjering, i den strænge Opsigt med Sæderne, i egne liturgiske Indretninger og i den Almeenaand, som besjæler Medlemmerne ⁹⁹. Denne Brødremenig-

⁹⁶ Job. Phii. Fresenii Nachricht u von Herrnhuthischen Sachen 1-6 Sammlung 3 Aufl. Leipz. und Lauban 1747-1749. 8. Joh. Albrecht Bengel's Abris der sogenannten Brüder-Gemeine. Stuttgart 1751. 2 The. 8. For en Deel ogsaa Siegm. Jak. Baumgartens theologische Bedenken. Halle 1744-1750. 7 Bde. 8. — N. G. Spangenberg's Declaration über die zeither gegen uns ausgegangenen Beschuldigungen, herausgegeben von dem Synodo Unitatis Fratrum. Leipz. 1751. 4.

⁹⁷ Hans Lynet af Jeremias Kistler. Barby 1794. 8.

⁹⁸ Idea fidei Fratrum oder kurzer Begriff der christl. Lehre in den Ev. Brüder-Gemeinden dargeft. v. N. G. Spangenberg. Barby 1799. 7. Ogsaa oversat paa Dansk.

⁹⁹ N. G. Spangenberg's kurzgefaßte Nachricht von der gegenwärtigen Verfassung der evangelischen Brüder-Unität — i Balch's neuester Rel. Geschichte. 3 Bd. S. 1 ff., ogsaa særskilt trykt med Anmerkninger. Berlin 1786. — Ratio disciplinae unitatis Fratrum Aug. Conf. oder Grund der Verfassung der Ev. Brüder-Unität (von Joh. Lorez). Barby 1789. 8.

hed, eller som den af dens Hovedsæde kaldes, Hernhuther Menigheden, har ikke allene udbredt sig med Held i Europa, men endog saa anlagt flere Colonier uden for Europa ¹; og i Grønland ², paa de Caraibiske Øer ³, i Nordamerika ⁴, det asiatiske Rusland og paa andre Steder anvendt ivrige Bestræbelser for Christendommens Udbredelse.

§. 256.

Den rene Læres og Swedenborgs Selskab.

Til et lignende Diemed, nemlig for den praktiske Christendom, har Selskabet til den rene Læres og sande Guds frygts Befordring dannet sig iblandt Protestanterne ⁵. Joh. Jak. Urksperger blev i A. 1779 dets Stifter, og dets Hovedsæde er i Basel, hvorfra Forbindelsen med de øvrige Medlemmer underholdes. Fra Mistanken om

¹ A. G. Spangenberg's Nachricht von der Arbeit der evangelischen Brüder unter den Heiden — i Walch's neueste Rel. Geschichte 8 Th. S. 251 ff.

² Dav. Eranz Historie von Grönland. Barby 1765-1770. 2 The. 8.

³ G. A. Oldendorps Geschichte der Missionen der Ev. Brüder auf den Karaibischen Inseln herausgeg. von J. Jak. Vossart. Barby 1777. 2 Th. 8.

⁴ Geschichte der Mission der Ev. Brüder unter den Indianern in Nordamerika durch Ge. Heint. Loskiel. Barby 1789. 8.

⁵ Bengniß der Wahrheit veranlaßt durch die vor und gegen die Gesellschaft z. Bef. reiner Lehre u. wahrer Gottsel. geäußerten Urtheile von J. A. Urksperger 1786. 4. Neueste Religionsbegebenheiten v. J. 1786. S. 1. und Anhang S. 138. — Acta h. e. nostri temp. 10 Bd. S. 760. — Plant's neueste Religionsgeschichte 1 B. S. 200 ff.

at være Jesuiternes Medskab til Katholicismens hemmelige Udbredelse, har Selskabet lykkeligen retfærdiggjort sig, paa samme Tid, da det vedligeholdt den gamle Gudsfrugtighedsaand i Basel og banede der Veien for Bibel- og Missions-selskaber. — Et aldeles umiskjendeligt Anstrøg af Ewæmeri have de Selskaber, som ere traadte sammen saavel i Sverrig som i England for at grundfæste en nye Kirke eller det nye Jerusalem efter Immanuel Swedenborgs (d. 1772) Lære og Skrifter ⁶.

§. 257.

Gjendobernes og Dværernes Historie.

Gjendobernes Menigheder have ikke allene vedligeholdt sig i Nederlandene, men endog forplantet sig til Sydsland, ja selv til Amerika. De gamle Adskillelser af de grove og fine Mennoniter ere ikke allene vedblevne, men ogsaa nye Schismaer ere komne til, hvoriblandt det imellem de Menno-nitisk-sindede og Arminiansk-sindede, (fra A. 1664) er det betydeligste. Den største Deel af Partiet har faaet mere Cultur, og ophørt at foragte lærd Kundskab ⁷. De Engelske Gjendobere ere endnu deelte i General- og Partieu-

⁶ Om den Swedenborgske Kirkes Læresætninger og Indretninger, som afvige fra alle andre Christne Menigheder: see foruden Swedenborgs talrige Skrifter August Nordenstjolds Forsamlingsformen uti det nye Jerusalem, Kbh. 1790. — Acten Urkunden und Nachrichten zur neuesten Kirchengeschichte 2 Bd. S. 213 u. 283. Burkhard Geschichte der Methodisten 1 Th. S. 79. Henke Religionsannalen 10 Stück. S. 373 fg.

⁷ Nachrichten von dem gegenwärtigen Zustand der Mennoniten oder Taufgesinnten, entworfen von Simon Friedr. Ruck.

lar=Baptister ligesom ogsaa i Sabbatharianer ⁸. De have store Fortjenester af Christendommens Udbredelse, navnlig i Ostindien, hvor den danske Stad Serampore (Frederiksnagor) er deres Hovedsæde. Georg Fox, (d. 1691) en Eskomager i London, som troede sig veiledet af et indvorres Lys, og derfor kaldet til Kirkens og Sædernes Forbedring, blev Stifter af Dvæker=Partiet ⁹, som vedligeholdt sig i England under mange Undertrykkelser, stiftede en Colonie i Nordamerika under Wilhelm Penns Styrelse (d. 1718) ¹⁰, og fandt ogsaa i andre Lande hist og her Tilhængere. Denne Sekt er mærkkelig ved dens Blanding af Sværmerie og af jævn fordringsfrie Tænkemaade. Collegianterne, som allerede i forrige Tidrum (i A. 1619) bleve stiftede ved tre

Sena 1743. Walch's neueste Religionsgeschichte. 8 Th. S. 411. und 9 Th. 301.

⁸ S. 205. N. 88. Alberti Briefe; 4 Th. S. 1087 ff.

⁹ Wilh. Penn's kurze Nachricht von dem Entstehen und dem Fortgange der christlichen Gesellschaft der Freunde, welche man Quäker nennt. — Aus dem Englischen mit Anmerkung. von Indew. Seebohm. Pyrmont u. Hannov. 1792. 8. *Gerhardi Croesi* Historia Quakeriana ed. 3. Amstel. 1704. 8. (Casp. Kohlhaus) dilucidationes in F. Croesi Hist. Quak. Amstel. 1696. 8. Geschichte von dem Ursprunge, Zunehmen und Fortgang des christlichen Volks, so Quäker genannt werden von William Sewel. übers. 1742. f. Aufrichtige Nachricht von der Religion, Gottesdienst, Sitten und Gebräuchen der Quäker von G. C. Wilh. Alberti. Hamm. 1750. 8. Theologiae verae Christianae apologia a *Roberto Barclaiio*. Roter. 1676. 4. Paa Tydsk 1740. 8. A. Portraiture of Quakerism, by *Thom. Clarkson*. London. (gunstigt, skjøndt Forsf. er Præst i den biskoppelige Kirke).

¹⁰ Leben W. Penn's, aus dem Franz. des H. n. Marsillac; von Friedrich. Straßb. 1793. 8.

Brødre von der Rodde, men først i denne Periode bleve bekendte og have deres Sæde i Rheinsburg, tilbyde alle Christne uden Hensyn til dogmatiske Meninger fælleds Andagtsøvelse ¹¹.

§. 258.

Unitarier.

Unitarierne eller Socinianerne (§. 226) fristede i Polen, hvor de forhen vare blevne begunstigede, den haardeste Skjebne (A. 1660), og deres Fordrevne vægrede man sig ved at antage i de protestantiske Lande ¹². I Siebenbürgen (Transsylvania) vedblev de vel, men maatte dog lide mange Undertrykkelser, indtil Joseph II. gav dem deres Rettigheder tilbage ¹³. I Preussen har denne Sekt kun havt faa Menigheder ¹⁴, og i Nederlandene kun enkelte Personer ¹⁵ til Tilhængere; i England have de dannet nogle smaa Selskaber ¹⁶, efterat de haarde Love mod dem vare gangne af Brug ¹⁷. Mange Mænd, som bleve forfulgte for

¹¹ Rues Nachrichten von dem Zustand der Mennoniten S. 241 ff.

¹² Historia reformationis Polonicae authore Stan. Lubien-
cio. p. 285 seq.

¹³ Walsh's neueste Religionsgeschichte 5 Th. S. 173. 7 Bd.
S. 347. Henke's Religions-Annalen 1 Bd. S. 283.

¹⁴ Acta hist. eccles. 17 Bd. S. 881.

¹⁵ Samuel Crell d. 1741. Bock Historia Antitrinitario-
rum. T. I. P. I. p. 168.

¹⁶ Alberti Briefe über den Zustand der Religion in Groß-
britannien 3 Th. S. 679.

¹⁷ Plant's neueste Religionsgeschichte 1 Bd. S. 433.

deres Afvigelse fra den kirkelige Trinitets-Lære, saasom begge Christopher Sand (Faderen d. 1686, Sønnen 1680) og Wilhelm Whiston ¹⁸ (d. 1753) vare ikke de Socinianiske Læresætninger, men det Arianske System hengivne.

§. 259.

Mindre Sekter.

Den nyere Tid har været saa frugtbar paa selsomme Hoveder, der vilde stifte, og ofte virkeligen stiftede nye Sekter, at kun nogle deraf kunne anføres*. Johan af Labadie (d. 1674) søgte at oprette et gandske reent Kirkeselskab ¹⁹. Antoinette Bourignon (d. 1686) roste sig af guddommelige Indskydelse ²⁰ og havde en Beundrer i Pester Poiret ²¹ (d. 1719), som udgav hendes Skrifter. Jakob Bohms Skrifter fandt i England Bisfald, og Johanna Leade (d. 1704) begejstret af sammes Indhold,

¹⁸ Memoirs of the life and writings of W. Whiston written by himself. Lond. 1749. 8,

* Histoire des sectes religieuses ect. par *Gregoire*, Evêque de Blois. 2 Voll. Paris 1810. Begynder med det 18de Aarhundrede og er oversat paa Tydsk af Tzschirner i Archiv für Kircheng. 1 Bd. S. 136 ff.

¹⁹ *Jaegeri* Hist. eccles. T. II. P. I. p. 260. Walchs Einleitung in die Religionsstreitigkeiten ausser der luth. Kirche S. 853. Anna Maria Schurmännin (d. 1678). Schróckh's Lebensbeschreibungen berühmter Gelehrten 2 B. S. 146.

²⁰ Bayle Dict- hist. crit. Art. Bourignon — Corodi kritische Geschichte des Chiliasmus. 3 Th. S. 422.

²¹ Bibliotheca Bremensis Class. III. P. I. p. 75.

stiftede det philadelphiske Selskab ²². De Inspirerte vare Flygtninge fra de Sevenniske Bjerge, som drog igjennem flere Lande og smittede ogsaa Andre med deres sværmeriske Forventninger ²³. Johan Georg Bichtel (d. 1710) vilde opboie Menneskene til Englenes Fuldkommenhed ²⁴. Den Ronsdorffske Sekt stiftet af Elias Eller ²⁵ (d. 1750) og den Brüggleriske Sekt i Schweiz stiftet af Christ. og Hier. Kohler ²⁶ gjorde megen Opsigt. — Mange foregivne Propheter fremstode; dog havde de sjelden den haarde Skjebne at blive henrettede som Nicol. Drabicius ²⁷ (d. 1671), eller den Bestiæmmelse selv at opleve deres Spaadommes Urigtighed, som Peter Jurieu ²⁸ (d. 1713).

§. 260.

Widenskaberne's Tilstand.

Endog den, der strængest bedømmer de nyere Tider, vil neppe nægte, at de fleste Videnskaber have gjort mærkelige

²² *Jaegeri Hist. eccles. T. II. P. II. p. 90.* Johan Por-dage d. 1698.

²³ §. 223 N. 25. *Corrodi Gesch. des Chilianus 3 Th. 3 Abth. S. 157. 183.*

²⁴ Joh. Gustav Reinbeks *Nachricht von J. Bichtels Lebenslauf und Lehren.* Berl. 1732. 8.

²⁵ Joh. Wern. Knevels *entdecktes Geheimniß der Bosheit der Ellerianischen Secte zu Ronsdorf.* Marb. 1751. 8. *Acta hist. eccles. 14 B. S. 904*

²⁶ *Acta hist. eccles. 17 B. S. 906.*

²⁷ *Bayle Diet Art Drabicius.* Schicksale des Quirinus Kuhlmann (d. 1680) Schröckh's *Lebensbeschreibungen berühmter Gelehrten 2 Th. S. 257.*

²⁸ *Chaufepié Diction. Art. Jurieu.* Schröckh's *Lebensbeschr. 2 Th. S. 245.*

Fremfribt i dem, og at Anstalterne til deres Befordring ere betydeligen blevne foregedede. Mange nye Skoler og Universiteter ²⁹ ere blevne oprettede, mange gamle forbedrede og hensigtsmæssigere indrettede. Ved store Bibliothekers Anlæggelse har man sørget for at bevare de videnskabelige Skatte, og ved lærde Selskabers Eristelse været betænkt paa at forøge dem. Foruden andre Videnskaber, som staae i et fjernere Forhold til Religionslæren, har Historien vundet overmaade meget ved utallige Samlinger og Undersøgelser, og ved nogle mesterlige Historiekrivere ³⁰. Man begyndte nu at studere Alderdommens lærde Sprog med mere Aand og Smag end forhen ³¹, og de fleste europæiske Landes Sprog have høvet sig til en høiere Grad af Cultur ³².

§. 260.

Philosophie ³³.

Philosophien har ikke allene havt en bestandig Indflydelse paa Religionslærens Bearbejdelse, men hvert nyt Syn

²⁹ Halle 1694. Göttingen 1737. Erlangen 1743. Ser i Rusland af Alexander. Berlin 1809 Bonn. saa Aar efter. München 1826. Christiania 1812.

³⁰ David Hume (d. 1776), Wilhelm Robertson (d. 1793), Eduard Gibbon (d. 1794). Theologisk Strid om hans Historie: Walch's Religionsgeschichte 8 Th. S. 8. Michael Ignaz Schmidt (d. 1794). P. J. Schum d. 1798. Joh. Müller, Heeren, Liden o. fl.

³¹ J. Matth. Gesners (d. 1761), Læber Hemsterhuis's (d. 1776), Richard Bentleys (d. 1742), J. Aug. Ernesti's (d. 1781), David Ruhkens (d. 1798), Chr. Gottl. Heyne's, J. Aug. Wolfs, Jac. Badens og andres Fortjæmster.

³² Det Franske, Engelske, Tyske, Danske og Svenske Sprogs Cultur.

³³ §. 208. N. 1.

stem i samme fandt endog fornemmelig af den Grund Modsigelse, fordi man frygtede det vilde blive farligt for Religionen. Den Cartesianiske Philosophie blev deskaarsag hæftig bestredet, dog havde den ikke Mangel paa Forsvarere ³⁴. Johan Locke (d. 1704) blev ved sine Undersøgelser om den menneskelige Aand mistænkt for Materialismus ³⁵. Chr. Boehmasti ³⁶ (d. 1728), som vilde renske Philosophien for scholastiske Epidesfindigheder, fik i denne Anledning mange Modstandere at kjæmpe med. G. W. von Leibniz ³⁷, hvis Theodicee blev foranlediget ved Peter Bayle's ³⁸ (d. 1706) Trivl, udstrøede Espiren til en nye Philosophie. Men da Christian Wolf ³⁹ (d. 1754) deraf dannede et System, begyndte de Halliske Theologer en Forfølgelse mod ham (A. 1723), som dog tilsidst forandrede til en Triumph (1740). Da Philosophiens Foredrag efter Wolf blev fatteligere, men tillige ved den yndede Eklecticisme mere overfladisk, aabnede Immanuel Kant en ny Bane, som af Mange s. Er. Herz

³⁴ Fr. Spanhemii de novissimis circa res sacras in Belgio dissidiis epistola — in Opp. T. II. Den Cartesianste Philosophies Tilhængere: Nicol. Malebranche (d. 1715), Modstandere: Peter Gassendi (d. 1655) og Daniel Snet (d. 1721).

³⁵ *Causépié* Diction. Nicéron 1 Th. S. 317.

³⁶ Schröckh's allgemeine Biographie 5 Th. S. 266.

³⁷ Mich. Hifmann's Versuch über das Leben des Leibniz. Münster 1783. 8. Leben und Bildnisse großer Deutschen, herausgeg. von Klein. Mannheim 1785. 1 Bd. S. 1.

³⁸ Hans Levet af *Maizeaux* foran for det Bayliske Dictionaire.

³⁹ Ausführlicher Entwurf einer vollständigen Historie der Wolfischen Philosophie von Carl Günth. Ludovici. Leipz. 1737-38. Thle. 8.

der og Plattner blev holdt for en urigtig Wei, af Andre for den eneste rette ⁴⁰, Af hans Philosophie er den Fichtiske fremkommen, som har paadraget sig Beskyldning for Atheismus ⁴¹, ligesom man bebrejder den Schellingske, at den begunstiger Mysticismus, og den Hegelske, at den gaaer ud paa at forsvare Alt hvad der eksisterer, enten det er ondt eller godt. I Danmark og Norge indførte Niels Treschow en dybere og mere opfattende Speculation, imedens han overgik sine tydske Monstre i Eleganz og ædel Popularitet *.

§. 262.

Theologiens Tilstand overhovedet.

Den lærde Religionsvidenskab's Charakter i den katholske Kirke var ikke blot forskjellig efter Landene, men og efter Ordenerne og Partierne ⁴². Islandt Protestanterne toge ikke allene Nederlænderne, Franskmændene og Englænderne deres egen Gang, men man kunde endog i Tydskland en Tid lang adskille den Helmstedtske, Wittenbergske og Halliske Skole paa meget kjendelige Egenheder. I det nordlige Tydskland er fra Frederiks II. Regjering af, og siden den Tid, da de symboliske Bøgers Anseelse begyndte at

⁴⁰ Versuch einer historischen Darstellung des bisherigen Einflusses der Kantischen Philosophie auf alle Zweige der wissenschaftlichen und praktischen Theologie (von Flugge) Haunoy. 1797-98. 5 The. 8. Konf. N. Treschow over Kants Philosophi. 1798. 8.

⁴¹ Gablet's neuestes theologisches Journal von d. J. 1799. 2 Bd. S. 207 ff.

* Hans Leynet foran hans Bog om Gud, Idee- og Sandseverdenen. 1831. 8.

⁴² Jesuiter, Jansenister, Augustiner, Patres Oratorii, Mauriner.

formindfles ⁴³, en friere, ja ofte altfor fri, theologisk Tænke-
maade udbredt, hvortil Allgemeine Deutsche Biblio-
thek (siden 1765) har bidraget meget. At Undersøgelses-
aanden er bleven stærkere opvakt, at de theologiske Videnska-
bers Kredss er bleven udvidet, deres Grændser noiere bestemte,
og Veiene til at lære dem, rigtigere aftegnede, maa regnes den
nyere Theologie til Fortjeneste ⁴⁴, om man end ikke kan sige
mange af de nyere Theologer frie for Tilboielighed til at op-
vække Opsigt ved besynderlige Paastande, og at skjule over-
fladiske Kundskaber under Frimodigheds Slør *.

§. 263.

Angreb paa Religionen ⁴⁵.

Langt mere aabenbart end forhen fremstode Skribenter,
der viste sig som Religionens Fjender, eller i det mindste bleve
beskyldte for dette Fjendskab. En saadan Beskyldning kostede
Casimir Lefinsky Livet (A. 1689) ⁴⁶. Benedict
Spinoza (d. 1677) udledte Pantheismen af Cartesianke

⁴³ Strid om de Symboliske Bøger. Walch's nueneste Reli-
gionsgeschichte 2 Th. S. 305. — Piderits Forestilling for
corpus evangelicorum Acta hist. eccles. nostrl temp. 3 Bd.
457. — Leopold II. Haandfæstning.

⁴⁴ Joh. Mabillon traité des études monastiques. Par. 1692.
2 Voll. 12. — Blandt de tydske Protestanter J. A. Røf-
sels og G. J. Planks Veiledninger.

* Om den nyere tydske Theologie, i Nyt theol. Bibl. 15 Bd.
161 fg.

⁴⁵ §. 210. (Ves) nueneste Geschichte des Unglaubens unter den
Christen i Walch's nueneste Religionsgeschichte 2 Bd. S. 1.
2 Bd. S. 373.

⁴⁶ Arnold Kirchen- und Kegerhistorie 2 Th. S. 603.

Principer efter en mathemathisk Methode ⁴⁷ og fandt derved Tilhængere i Ludvig Meyer (d. 1690) og Henrik Greve af Boulainvilliers (d. 1722), men ogsaa en utallig Mængde Modstandere. Johan Toland (d. 1722) synes tilfældigt ligeledes at have været Pantheismen hengiven ⁴⁸. Julius Offrey de la Mettrie (d. 1751) spottede med Religionen, som med en Pöbel = Overtroe ⁴⁹, og Forfatteren af Naturens System meente at kunne forklare Verdens Oprindelse og Bedvarethed af mekaniske Love ⁵⁰. Den skarpsindige David Hume (d. 1776) søgte at gjøre selv den naturlige Religions Grundsetninger tvivlsomme ⁵¹, For ganske mændene Joh. le Rond d'Alembert (d. 1783) og De

⁴⁷ *I. Christoph Coleri vita Spinozae.* Hagae 1706. 8. paa Tydskt Leipz. 1738. 8. *Bayle Diction.* Art. Spinoza. — *Tractatus theologico politicus.* Hamb. (Amstl.) 1670. 8. R. D. S. opera postuma. Amstol. 1677. — Opera — edenda curavit *H. E. G. Paulus.* Jenae 1802.

⁴⁸ *De vita, fatis et scriptis Tolandi,* i *I. L. Mosheimii* vindiciis antiquae Christianorum disciplinae. Hamb. 1722. 8. — Om hans Skrifter: Baumgartens Nachrichten von einer Hallischen Bibliothek 3 Bd. S. 299 ff. Sammes Nachrichten von merkw. Büchern 8 Bd. S. 27. 9 Bd. S. 128.

⁴⁹ *Oeuvres philosophiques.* Londres (Berl.) 1751. 4.

⁵⁰ *Système de la nature, ou des loix du monde physique et du monde moral,* par Mirabaud. Londres 1770. 2 Voll. 8. Paa Tydskt Graff. und Leipz. 1783. — *Observations sur le livre: Systeme etc. I. de Castillon.* Berl. 1771. 8. *Reflexions philosophiques sur le Systeme de la Nature* par *Holland.* Ed. 2. Neufschatel 1773.

⁵¹ *Walch's neueste Religionsgeschichte* 8 Bd. S. 211. — *Dialogues concerning the natural religion.* Lond, 1799. 8. Paa Tydskt af Ernst Platner. Leipz. 1781. 8.

uys Diderot (d. 1784) meente at finde den sande Philo-
sophie i Atheismen, som ogsaa paa en kort Tid blev Mode i
Frankrige ⁵².

§. 264.

Deismus i England.

En Række af Mænd, hvis forresten ulige Tænkemaade
stemmede overeens i at forkaste Christendommen, bleve kaldte
Deister eller Fritænkere ⁵³. I Spidsen af dem staaer Adels-
manden Eduard Herbert af Cherbury ⁵⁴ (d. 1648).
Thomas Hobbes (d. 1679) vakte Opsigt ved mange ugu-
delige Meninger ⁵⁵. Anton Ashley Cooper Greve af
Shaftesbury (d. 1713) kunde ikke engang beherske sin
Silboielighed til at spotte, naar Taler var om Christendom-
men. Carl Blount ⁵⁶ (d. 1693), Anton Collins ⁵⁷

⁵² Endnu andre, som man regner hertil: Albert Radicati Greve
af Passerani (d. 1737), Bernhard Mandeville
(d. 1733).

⁵³ Urban Gottl. Thorschmidt's Versuch einer Engländischen
Freidenker-Bibliothek 1. 2 Bd. Halle 1765-66. 3 u. 4 Bd.
Cassel 1766-1767. 8. — Joh. Veland's Abriss der vor-
nehmsten deistlichen Schriften. Hannover 1755. 3 Bde. 8.
Joh. Anthon Trinius Freydenker-Lexicon. Leipz. 1759. 8.

⁵⁴ Nicerons Nachrichten 14 Th. S. 198. — De veritate prout
distinguitur a revelatione etc. Lond. 1645. De causis
errorum ib. De religione gentilium Amst. 1700. 8.

⁵⁵ Bayle et Chauffepié Diction. Art. Hobbes.

⁵⁶ Niceron 12 Th. S. 386.

⁵⁷ Sammestedts 3 Th. S. 433. Chauffepié Diction.

(d. 1729), Thomas Woolston, Matthæus Lindal ⁵⁸ (d. 1733) anstrængede deres Kræfter, for at bevise Fornuftreligionens Verd og en Aabenbarings Udværlighed. Ogsaa Thomas Morgan ⁵⁹ (d. 1743), Thomas Chubb ⁶⁰ (d. 1747) og Henrik af St. John Lord Bolingbroke ⁶¹ (d. 1757) fandt meget at dadle i den christelige Lære. Thomas Payne har i de nyere Tider slaget sig til deres Partie ⁶². David Williams's Bestræbelser for at tilveiebringe en Deist-Menighed have ikke været af nogen Barighed ⁶³.

§. 265.

Franske Deister og Naturalister.

En anden Skikkelse antog Fritænkeriet i Frankrige ved Nationens Tænkemaade og kirkelige Forfatning. Maria Urouet de Voltaire (d. 1778) fandt stort Bisfald ved

⁵⁸ *Chaufepié Diction.* T. IV. p. 441. — *The christianity as old as the creation.* Lond. 1731. 8. Paa Tydsk med Jakob Foster's Gjendrivelse. Frankf. og Leipz. 1741. 2 Bd. 8.

⁵⁹ *The moral philosopher.* Lond. 1738-40.

⁶⁰ *Collection of tracts on various subjects.* Lond. 1730. *Postumous Works.* Lond. 1747. 2 Voll. 8.

⁶¹ *Philosophical Works.* Lond. 1754. 5 Voll. 4.

⁶² *The age of reason.* Lond. 1794.-95. Paa Tydsk: *Ueber wahre und fabelhafte Theologie 1794-96.* 8. — *Apologie der Bibel gegen Payne von R. Watson, übers. von Lehzen.* Hannov. 1798. 8.

⁶³ *Acta hist. eccles. nostri temp.* XII. Bd. S. 344. — *Joh. Klive's* (d. 1733) *Stiftelse imod Christendommen.*

sine Spotterier ⁶⁴ over hellige Gjenstande, og bidrog overmaade meget til at udbrede Ligegyldighed og Foragt for Religionen iblandt de høiere Stænder. Hans Jevnaldrende Joh. Jak. Rousseau ⁶⁵ (d. 1778) talte ei altid eens om Christendommen, men hverken han, eller de berømte Skribenter, Montesquien ⁶⁶ (d. 1755) og Helvetius ⁶⁷ (d. 1771) troede paa den. Marmontel blev dømt af Sorbonnen, fordi han ikke vilde fordomme alle Hedninger ⁶⁸. Der gaves desuden mange Skribenter, som leilighedsviis gjorde Udfald paa Christendommen og den katholske Kirke, saasom Joh. Baptist Boyer Marquis d'Argens ⁶⁹ (d. 1771) eller som fremsatte underlige Hypoteser om Christendommens Oprindelse ⁷⁰. Theophilanthropernes Selskab §. 226. gjorde Forsøg paa at indføre en naturalistisk Cultus, hvilket Forsøg St. Simonisterne siden have gjentaget i en anden Form.

⁶⁴ Vie de Voltaire par Condorcet. Kehl. 1789. — Hans Bærker. Kehl 1784 ff. 92 Bd. Gottha 1784. sqq. 71 Bd. og siden utallige Udgaver. Deriblandt l'evangile du jour. Dictionnaire philosophique portatif v. a. — Lettres de quelques Juifs Portugais et Allemands à Mr. de Voltaire. P. 1769. Albrecht v. Hallers Briefe über die Einwurfe einiger noch lebenden Freygeister wider die Offenbarung 2 Auf. Bern 1778. 2 The 8.

⁶⁵ Confessions. — Emile ou sur l'education 1762. Lettres de la montagne 1764.

⁶⁶ Lettres Persannes 1717. De l'esprit des loix 1748.

⁶⁷ De l'esprit 1738. De l'homme 1773.

⁶⁸ Belisaire. Par. 1767.

⁶⁹ Lettres Juives, Chinoises, Cabalistiques. — Defense du paganisme par l'Empereur Julien. Berl. 1764.

⁷⁰ §. Ex. Origine de tous les cultes par du Puy 12 Tomes Paris An. III. Les Ruines par Volney 1792.

§. 266.

Tyske Skrifter imod Christendommen.

Først fremstod Joh. Chr. Edelmann (d. 1767) med en Række Skrifter, som blot fik et Skin af Vigtighed ved den Opmærksomhed, som man værdigede dem ⁷¹. Kong Frederik II. foragtede den kristelige Religion, ligesom den tyske Litteratur efter sine franske Venners Exempel ⁷². Meest Opsigt vakte Fragmenterne af en Unævnt, som G. Eph. Lessing (d. 1781) udgav ⁷³, og som gave Anledning til en lang Række Gjendrivelsesskrifter ⁷⁴. En Mængde Skribenter traadte efter Fragmenterne frem paa Kamppladsen imod Christendommen, men for det meste med laant Rustning og flove Vaaben ⁷⁵. Karl Fr. Bahrdt (d.

⁷¹ Koh. Henr. Pratie historische Nachrichten von Edelmanns Leben, Schriften und Lehrbegriff. Hamb. 1755.

⁷² Charakter Friedrichs II., beschrieben von Fr. Ant. Büsching. Berlin 1788. 8. C. W. v. Dohm Denkwürdigkeiten meiner Zeit. 4r Band.

⁷³ Beiträge zur Geschichte und Litteratur aus den Schätzen der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel 2 und 4 Beitrag. Wolfenb. 1777. Vom Zweck Jesu und seiner Jünger. 1778. Uebrige noch ungedruckte Werke des Wolfenbüttelischen Fragmentisten herausg. von Schmidt 1787.

⁷⁴ Acta hist. eccles. nostri temporis 5 B. S. 711. 6 Bd. S. 95. Religionsbegebenheiten von 1778 ff.

⁷⁵ J. E. Horus oder astrognostisches Endurtheil über die Offenbarung Johannis. Ebenzer. 1783. 8. — Das einzig wahre System der christlichen Religion. Berl. 1787. — Hierocles oder Prüfung und Vertheidigung der christlichen Religion, angestellt von Michaelis, Semler, Lef und Vertheidigung der christl. Religion. Frankf. und Leipz. 1793. 2 The 8. — Christus und die Vernunft. 1792-95. 2 Bde. 8. o. a.

1792) er mærkvaerdig for sine Meningers og sin Skjebnes Foranderlighed ⁷⁶.

§. 267.

Christendommens Forsvar.

Ved saadanne hyppige og heftige Angreb opfordredes de christelige Lærere til desto større Virksomhed i deres Troes Forsvar. Franskmændene Blaise Pascal ⁷⁷ (d. 1662) og Daniel Huet ⁷⁸ (d. 1721) troede at kunne bygge Aabenbaringens Visshed paa Fornuftkundskabens Uvisshed. Derimod bestræbte de fleste Englændere sig for at vise Christendommens Fornuftmæssighed, som Henrik Hammond ⁷⁹ (d. 1660), John Locke ⁸⁰ (d. 1704), Georg Benson ⁸¹ (d. 1765) og flere gjorde. Soane Jenyns (d. 1787) har ved et nyt Skrift af dette Slags vaft Stridigheder iblandt de engelske Theologer ⁸². Andre, saasom Johan Leland

⁷⁶ Hans Levet's Historie af ham selv. Berlin 1790-91. 4 Thle. 8. Schlichtegroll's Nekrolog 1 Bd. S. 119.

⁷⁷ Pensées sur la religion. Par. 1669.

⁷⁸ Demonstratio evangelica. Lips. 1694. — Quaestiones Alnetanae de concordia rationis et fidei. Lips. (cum commentariis Huetii de rebus ad eum pertinentibus). Lips. 1719. 4.

⁷⁹ The reasonableness of the Christian religion. Lond. 1750. 12.

⁸⁰ Reasonableness of Christianity as delivered in scriptures Lond. 1695. Paa Frankfurt Amst. 1731. 2 Voll. 8.

⁸¹ G. Benson Vernunftmäßigkeit des Christenthums, übers. von Bamberger. Halle 1763. 8.

⁸² Walch's neueste Religionsgeschichte 8 Th. S. 173.

(d. 1766) og Nathanael Lardner (d. 1768) udviklede de historiske Beviser for Christendommen ⁸³. Man forsøgte at frie saavel Beviserne, der føres af det G. T. Spaadomme ⁸⁴, som af Jesu og Apostlernes Mirakler ⁸⁵, for Modstandernes Indvendinger. Desuden have Jakob Abbadie ⁸⁶ (d. 1727), Jakob Vernet ⁸⁷ (d. 1789), Aug. Fredr. Wilh. Sack ⁸⁸ (d. 1786), G. Less ⁸⁹ (1797) tillige med Andre udmærket sig som Christendommens Forsvarere.

⁸³ The advantages and the necessity of the christian revelation shewn from the state of religion in the ancient heathen world — by *John Leland*. Lond. 1764. 2 Voll. 4. — *Nathan Lardner* credibility of the gospel's History. Lond. 1741 sqq. XVII. Voll. 8. Ej. large collection of the ancient Jewish and Heathen testimonies to the truth of the christian Religion, Lond. 1764-1767. 4 Voll. 4. La religion chretienne prouvée par les faits par l'Abbé *Houtteville*. Par. 1740. 3 Voll. 4.

⁸⁴ Defense of Christianity from the prophecies of the old testament by *Edward Chandler*. Lond. 1725. An essay upon the truth of the christian Religion, wherein its real foundation upon the old Testament is shewn, by *Arthur Ashley Sykes*. Lond. 1725. Warburton's Stiftelse.

⁸⁵ Dissertation sur les miracles par Ge. Campbell, traduite par *I. de Castillon*. Utrecht. 1764. 8. Betrachtungen über die Wunderwerke des Evangelium, aus dem Franz. des H. Elaparcde. Zürich 1771. 8.

⁸⁶ Traité de la verité de la religion Chretienne. A la Haye 1763. 3 Voll. 8.

⁸⁷ Traité de la verité de la religion Chretienne, tirée en partie du latin de *I. A. Turretin*. Geneve 1730-46. 7 Voll. 8.

⁸⁸ Vertheidigter Glaube der Christen. Berlin 1773. 8. — *Friedr. Wilh.* Jerusalem (d. 1789).

⁸⁹ Ueber Religion, ihre Geschichte, Wahl und Bestätigung. 2 Aufl. Gët. 1786. 2 Bd. 8.

Af danske Theologer have især Es. Fleischer, N. E. Valle, N. Møller og P. E. Müller erhvervet sig apologetiske Fortjenester, de tre Første ved populære Skrifter, den Sidste ved et systematisk Værk *.

§. 268.

Anstalter til Christendommens Forsvar.

Man holdt det dog ikke for tilstrækkeligt, at overlade det til de Lærdes egen Iver at afværge Angreb paa Religionen, men soiede tillige offentlige Anstalter til dette Diemeed. Ridderen Robert Boyle ⁹⁰ (d. 1691) gjorde en Stiftelse til Prædikener imod de Vantroende ⁹¹, og Joh. Stolpe (d. 1753) bestemte en Deel af sin Formue til Belønninger for de fortrinligste Afhandlinger over Materier af Religionen og Sædelæren ⁹². I Frankrige blev gjort nogle frugtelose Foranstaltninger, for at afværge den overhaandtagende Vantro ⁹³. I Sverrig er Selskabet pro fide et Christianismo (A. 1771) opstaaet ⁹⁴. Det Haagiske Selskab

* Fleischer: Jesu Christi Religions Sandhed. 2 Dele 1798. N. E. Valle: Bibelen forsvaret sig selv, et Religionsblad. 4 Bd. 1798-1800. N. Møller: Veiledning til det N. T. s. Læsning. 2den Udgave 1824. Veiledning til det G. T. s. Læsning. 2 Dele 1826. P. E. Müller Christelig Apologetik. 1810.

⁹⁰ Chauffepié Dictionaire T. II. p. 421.

⁹¹ Gilbert Burnet Auszug der von R. Boyle gestifteten Reden. Aus dem Engl. Leipz. 1738-47. 7 Thle. 8.

⁹² Acta hist. eccles. 18 Bd. S. 315.

⁹³ Walch's neueste Religionsgeschichte 1 Th. S. 473.

⁹⁴ Nova acta hist. eccles. 11 Bd. S. 469. Acta nostri tem

til den christelige Religions Forsvar imod sammes nyeste Bes-
stridere (A. 1785) har til Diemed at forsvare Aabenbarings-
troen, navnlig efter den reformeerte Kirkes symboliske Bøger ⁹⁵.
I Danmark stiftedes et Legat til aarlige Premier for chris-
telige Prædikener *.

§. 269.

Bibelsk Sprogstudium.

Paa den Christelige Religions Oldskrifter have Theos-
logerne anvendt en udmærket Flid. Albert Schultens (d.
1750) lærte at forklare det hebraiske Sprog af de beslegtede
Dialekter, og J. D. Michaelis ⁹⁶ bragte de osterlandiske
Sprogs Studium i Veiret i Tydskland. Striden om det
N. T. Skrivemaade, som allerede i forrige Periode var vaft
af E. Pfochenius, blev fortsat ⁹⁷, og bragte, saa overflø-
dig den end i sig selv var, mange nyttige Oplysninger om
Sproget i det N. T. for Dagen. Af Historien, Oldsagerne,
Geographien og andre Videnskaber leverede Johan Light-
foot ⁹⁸ (d. 1675) Samuel Bochart ⁹⁹ (d. 1667),

poris 2 Bd. S. 181. 10 Bd. S. 60. 12 Bd. S. 781. —
Walch's neueste Religionsgeschichte 3 Th. S. 505.

⁹⁵ Acta hist. eccles. nostri temp. 21 Bd. S. 24. Acten,
Urkunden und Nachrichten zur neuesten Kirchenges. 1 Bd. S.
32. 2 Bd. S. 950. — Henke's Archiv 6 Bd. S. 959.

* Stifteren var afdøde Statsminister C. Brandt.

⁹⁶ Eichhorn Bibliothek der biblischen Literatur 3 Bd. S. 827.

⁹⁷ Dissertationum de stilo N. T. syntagma collegit Jac. Rhen-
ferdus. Leov. 1701. 4. (Fertalen fortæller Anledningen til
Striden.)

⁹⁸ Opera ed. 2. Ultraï. 1799. 2 Voll. fol.

⁹⁹ Opera ed. 4. Lugd. Bat. 1707. 1712. 3 Voll. f.

Humphrey Prideaux¹⁰⁰ (d. 1725) og Olof Celsius¹ (d. 1756) mange Bidrag til at forklare Bibelens Mening, og Brian Walton (d. 1681) gjorde sig fortjent ved sin Polyglotte². For det hebraiske Sprogs Studium stiftede W. Gesenius en blomstrende Skole i Halle, imedens de øvrige asiatiske Sprog dreves med heldig Iver paa flere Steder, s. Ex. i Paris, Wien, Bonn o. s. v.

§. 270.

Bibelsk Kritik.

At anvende Kritiken paa de hellige Skrifter havde hidindtil hos de fleste Theologer gjeldt for et dristigt og farligt Foretagende. Det vakte derfor Opsigt og Modsigelse, da Richard Simon³ (d. 1712) traadte frem med frie kritiske Undersøgelser. Dog leveredes først kritiske Udgaver af det N. T. ved Joh. Millius⁴ (d. 1707), J. Albr. Bengel⁵

¹⁰⁰ The old and new Testament connected in the History of the Jews and neighbouring nations. Lond. 1749. Paa Tydsk. Dresden 1771. 2 Bd. 4.

¹ Hierobotanicon. Upsal. 1745-47. 2 Voll. 8.

² Biblia polyglotta. Lond. 1756. 6 Voll. f.

³ Niceron 2 B. S. 19-42. Histoire critique du V. T. Rotterdam. 1685. 4. Hist. crit. des versions du N. T. 1694. H. c. des principaux commentateurs du N. T. Rot. 1693. Simons Strid med le Clerc og Andre.

⁴ N. T. Lond. 1707. cura Lud. Kusteri. Lips. 1723 f.

⁵ Beiträge zu den Acta hist. eccles. N. T. Tubingae 3 B. S. 189. — Schröckh's Lebensbeschreibungen berühmter Gelehrten. 2 Bd. S. 434. I. A. Bengelii apparatus eriticus ad N. T. ed. 2. — curante Ph. Dav. Burkio. Tub. 1763. 4.

(d. 1752) og J. Jak. Wetstein ⁶ (d. 1754). Ved J. S. Semler ⁷ (. 1791), Ch. Fr. Matthäi og J. J. Griesbach gjordes videre Fremskridt. Af det G. L. Læsemaader foranstaltede Benjamin Kennicot ⁸ (d. 1784) og Bernhard de Rossi ⁹ udførlige Samlinger, og allerede tidligere havde Karl Houbigant (d. 1785) anvendt en dristig Kritik paa det G. L. Ved saadanne Undersøgelser bleve de bibelske Bøger betragtede fra en anden Synspunkt end hidindtil. Joh. Sal. Semler førte en Strid om Bibelens Kanon ¹⁰, som ikke bidrog lidet til Begrebernes Berigtigelse, og ved hvilken man gjorde nogle Bøger, i Særdeleshed Apokalypsen, deres Plads i Kanon stridig ¹¹. Nyere Lærde, saasom J. Gottfr. Eichhorn, Joh. Sev. Vater, W. M. L. de Wette, L. Berthold, F. Schleiermacher o. Fl. ere gangne videre frem paa denne Bane og have i Særdeleshed anvendt den høiere Kritik paa de bibelske Bøger. De to lærde Catholiker, J. Zahn og J. L. Hug forsvarede med Indsigt og Held mangen ældre Anskuelse.

⁶ N. T. Amstel. 1751-52. 2 Voll. fol. — Wetsteins Etjebue i Basel, hansLernet i Beyträge zu den Actis hist. eccles. 3 Bd. S. 713.

⁷ Eichhorn's allgemeine Bibliothek der biblischen Litteratur 5 Bd. S. 1 ff.

⁸ V. T. hebraicum cum variis lectionibus. Oxon. 1776-1780. 2 Voll. f. — Om Striden angaaende denne Ud-gave Walch's neueste Religionsgeschichte. 1 Th. S. 319. 5 Th. S. 401.

⁹ Variæ lectiones V. T. Parmae 1784-88. IV Voll. 4.

¹⁰ Walch's neueste Religionsgeschichte. 7 Th. S. 241.

¹¹ Acta hist. eccles. nostri temp. 1 Bd. S. 485. Bestrægtede Stridigheder angaaende Egtheden af Etedet 1. Joh. 5. 7. —

§. 271.

Bibel-Fortolkning.

Til Bibelens Forklaring gav Salomo Glasius (d. 1656) en brugbar Anviisning ¹². Dog synes i lang Tid den Methode, som Joh. Cocceius fulgte ¹³, at beholde Fortrinnet for Grotii Grundsetninger. Hvor ængstligt de tydske Protestanter domte om den frie Bibelforklaring, viser den Wertheimske Bibeloversætters, Joh. Lorenz Schmidts ¹⁴ (d. 1751) Skjæbne. Siden lærte Tydskerne af Engländerne, indtil J. N. Ernesti (d. 1781) udviklede den rigtige Fortolknings Grundsetninger ¹⁵. Efter ham erhvervede Semler, Joh. B. Koppe ¹⁶ (d. 1791), Sam. Fred. Nath. Morus (d. 1792) o. N. sig mange Fortjenester. Den saa kaldte meralske Fortolkning, som blev anbefalet ved den kritiske Philosophie, synes kun at have været et forbigaaende Phæno-

og om den Complutensiske udgaves Værd. *Walch's neueste Religionsgeschichte* 4 Th. S. 423.

¹² *Philologia sacra his temporibus accommodata a I. A. Dathio*. Tom. I. Lips. 1766. — contin. a *Ge. Laur. Bauero*. Tom. II. P. 1. 2. Lips. 1796-97. 8.

¹³ *Opera*. Amstel. 1701. X. Voll. f.

¹⁴ *Die Schriften von den Zeiten des Messia Jesus*. Wertheim 1735. 4. *Sammlung der Schriften, welche bey Gelegenheit des Wertheimischen Bibelwerks erschienen sind*. Frankf. 1738. 4.

¹⁵ *Joh. N. Ernesti Verdienste um die Theologie und Religion von W. N. Selter*. Berlin 1783. 8. Tillæg dertil af *J. S. Semler*. Halle 1783. 8.

¹⁶ Om ham og Morus s. *Schlichtegroll's Nekrolog* 1 u. 2 Bd. Om Joh. David Michaelis (d. 1791) s. *Eichhorn's Charakteristik i Allg. Bibl. der biblischen Literatur* III. p. 827.

men ¹⁷. De Katholske havde faa faa berømte Fortolkere, som Augustin Calmet (d. 1757); og Joh. Lorenz Ssenzbiehl's Skjæbne ¹⁸ giver et Beviis paa, at man søgte at undertrykke frie Grundsetninger — Paa bibelske Oversættelser har denne Tidsalder været særdeles frugtbar, men kun faa ere blevne mærkværdige ved indvortes Gehalt eller udvortes Omstændigheder ¹⁹.

§. 272.

Protestanternes Troeslære.

I Nederlandene voddleve den Dordrechtiske Synodes Beslutninger at være Grundvolden til den reformeerte Dogmatik. Kun Arminianerne, saasom Philip af Limborch (d. 1712), gif en friere Bei ²⁰. Derimod var der Uenighed imellem Coccejanerne og Voetianerne ²¹, ligesom ogsaa imellem den Cartesianiske Philosophies Venner og Fjender ²², hvilkens endog udstrakte sig til Dogmatikens Bearbei-

¹⁷ (s. 261) N. 40.

¹⁸ Walch's neueste Religionsgeschichte 8 Th. S. 1 ff.

¹⁹ Protestantiske Oversættelser af Damm, Bahrdt, Michaelis, Etol; katholske af Richard Simon, Domin. Brentano (d. 1797, Alexander Geddes (d. 1802), L. van Ess, Allioli. Danske af E. Bastholm, D. H. Guldberg, J. Møller og N. Møller; Revisionscommissionens af det N. T. 1819.

²⁰ Theologia christiana. ed. 5. Amstel. 1730. *Adr. a Catteburgh* Spicilegium. Amstel. 1726.

²¹ Bentheim's holländischer Kirchenstaat 2 Th. S. 118.

²² *Christoph. Wittichii* Theologia pacifica ed. 3. Lugd. Bat. 1683. 4. *Ej.* Theologia pacifica defensa. Amstel. 1689. 4. — *Novitatum Cartesianarum gangraena detecta auctore Petr. van Mastricht.* Amstel 1677.

delse. De Stridigheder, som E. Vitringa (d. 1722) førte med H. A. Koell (d. 1718)²³, vare lidet frugtbare; og Angrebene paa Balthasar Becker²⁴ (d. 1698) viste de hollandske Theologers ængstelige Sænkemaade. De reformeerte Theologer i Frankrige tænkte vel noget friere²⁵ og vare desaaarsag mistænkte af de Hollandske, dog fandt de Claude de Pajon's Meninger (d. 1685) urigtige og anstødelige²⁶. I Sydsffland²⁷ blev Dogmatiken mere bibelsk og praktisk ved Spener og hans Disciple²⁸. J. Fr. Buddeus (d. 1729) og Ch. W. Pfaff (d. 1761) forsøgte paa at foredrage den bedre i Sammenhæng end hidindtil. Ved den Wolfiske Philosophie, hvis Anvendelse J. Gust. Reinbeck (d. 1779) og Andre befordrede, indførtes en mathematisk Methode i Dogmatikens Foredrag²⁹. I Steden for de gamle systematiske Theologer i Schweiz, en Joh. Heinr. Heideg-

²³ Bibliotheca Bremens. Class. II. p. 707.

²⁴ Beytrag zur Geschichte der Intoleranz oder Leben des B. Beckers von Joh. Mor. Schwager. Leipz. 1780. 8. Chau-
sepié Dict. T. I.

²⁵ Syntagma thesium theologicarum in Academia Salmuriensi disputatarum. ed. 2. Salmur. 1668. IV. Partes. 4. — cf. Walchii bibl. theol. Tom. II. p. 1030.

²⁶ Val. Ern. Loescheri de Cl. Paionii ejusque sectatorum doctrina et fatis. Lips. 1692. Chau-sepié Diction. T. III. p. 5, und Tom. II. p. 164.

²⁷ Abraham Calovius d. 1688.

²⁸ Versuch einer Geschichte der verschiedenen Lehrarten der christlichen Glaubenswahrheiten von Christ. Gottf. Heinrich. Leipz. 1790. 8. S. 413.

²⁹ Sammestedts S. 438. — J. Ernst Schuberts Strid med Ernst Aug. Bertling om Guds Ords Kraft.

ger (d. 1698), J. Franz Surretin (d. 1687) fremstode andre Mænd, der tænkte friere, som Joh. Alfons Surretin (d. 1737), Samuel Werenfels (d. 1740) og Jakob Werneri³⁰ (d. 1789). Den syrige Lavater og den befindige Joh. Jac. Hefß forsvarede det gamle Lærebegreb og Bibelens Anseelse imod Neologerne.

§. 273.

Engelsk Dogmatik.

De Engelske Theologer udmærkede sig ved mangfoldigere Kundskaber og friere Domme, og deres Strid med Deisterne bragte dem til at opgive mange Sætninger som umuelige at forsvare, skjøndt saadanne i andre Lande holdtes for vigtige. Latitudinarierne (§. 252) erklærede mange Sætninger af Kirkesystemet for uvigtige. Thomas Burnet (d. 1715) vilde foredrage den christelige Lære allene efter Bibelen, uden at see paa Kirkemeneringer³¹. Samuel Clarke (d. 1739) undersøgte med Bisfald Læren om Gud, men fandt Modsigelse med sin nye Theorie om Treenheden³². Daniel Whitby yttrede endnu flere afvigende Meninger (d. 1726)³³, dog ingen saa selsomme som Henrik Dodwel

³⁰ Instruction chretienne. A Genev. 1745. 5 Voll. 8. Paa Tydsk: Berlin 1754. 2 Bd. 8.

³¹ De fide et officii Christianorum liber (Lond. 1727. 8.) denuo recensuit et auxit Guil. Abr. Teller. Hal. 1786. 8. Ej. de statu mortuorum et resurgentium liber. Roter. 1729. 8.

³² De l'existence et des attributs de Dieu etc. Amst. 1717. 2 Voll. 8. The scripture doctrine of the trinity. Lond. 1712. Paa Tydsk Frankf. und Leipz. 1774. 8. — Om hans Levnet *Chaufepicé Diction.* T. II. p. 89.

³³ Alberti Briefe über den Zustand der Religion in Großbrit-

³⁴ (d. 1711). Wilhelm Derham ³⁵ sysselsatte sig med nyttige physikotheologiske Betragtninger. Wilhelm Warburton ³⁶ (d. 1768) og Conyers Middleton (d. 1750) ³⁷ bleve indviklede i Stridigheder ved flere eiendommelige Forestillinger. Johan Taylor (d. 1761) og Arthur Ashley Sykes ³⁸ (d. 1757) vilde give Forsoningslæren en anden Skikkelse; den sidste og Hugo Farmer (d. 1787) søgte at berigtige Begreberne om de Besatte ³⁹. Ved disse Mænd og ved deres Stridigheder blev Undersøgelsesaaendeu holdt i Bevægelse og mange nye rigtigere Synspunkter aabnede. Et vidtloftigt Lærebegreb af Religionen leverede Thomas Staehouse (d. 1752) ⁴⁰.

tanien S. 748. — Tractatus de imputatione peccati Adami. Lond. 1711. 8. cura I. S. Semler. Hal. 1775. 8.

³⁴ Bentheyn's Englisch. Kirchenstaat S. 1068. Chanseprie Diction. T. II. Nicéron 1 Th. S. 418.

³⁵ Nicéron's Nachrichten 9 Th. S. 456.

³⁶ The divine legation of Moses demonstrated. Lond. 1738 8. Paa Tydskt Frankf. u. Leipz. 1751-53. 3 Bd. 8.

³⁷ Letter from Rome. Lond. 1739. A free inquiry on the miraculous powers. Lond. 1739. A vindication of the free inquiry. Lond. 1751.

³⁸ The scripture doctrine of atouement by I. Taylor. Lond. 1751. 8. Paa Tydskt 1773. — The scriptnre doctrine of the redemption of man by A. A. Sykes. Lond. 1758. 8. Paa Tydskt Frankf. 1777. 8.

³⁹ An inquiry into the meaning of demoniacs in the N. T. by Sykes. Lond. 1737. Hugo Farmer Versuch über die Dämonischen. Aus dem Engl. Berl. 1776.

⁴⁰ Lehrbegriff der ganzen christlichen Religion, übers. und mit einigen Anmerkungen vermehrt von Fr. Eberh. Rambach. Rostock 1755-64. 7 Theile. 8.

§. 274.

Den Protestantiske Dogmatiks nyere Skikkelse i Tyskland og Danmark.

Ved Brugen af de engelske Theologers Skrifter, ved Hensyn paa Deismen, som stedse mere udbredte sig, ved den forandrede Bibelfortolkning og Philosophie, og ved Historiens friere Bearbejdelse bevirkedes en betydelig Forandring i Troeslæren ⁴¹, som udstrakte sig baade til Indholdet og Foredraget. J. Dav. Heilmann (d. 1764), og Joh. Dav. Michaelis ⁴² arbejdede først derpaa, W. A. Zeller ⁴³ (d. 1894) G. S. Steinbart ⁴⁴, J. A. Eberhard ⁴⁵, S. Semler ⁴⁶ virkede derved kraftigst. Endnu videre gif

⁴¹ Opgave fremsat af Directionen for allg. Liter. Zeitung i Nazret 1788. — Erzählung und Beurtheilung der wichtigsten Veränderungen, die vorzüglich in der zweyten Hälfte des gegenwärt. Jahrhunderts in der gelehrten Darstellung des dogmatischen Lehrbegriffs der Protestanten in Deutschland gemacht worden sind. Halle 1790. 8. Versuch einer historischen Entwicklung der Ursachen und Veranlassungen, wodurch die Dogmatik eine neue Gestalt bekommen hat, in Staude's Lin's Beyträgen zur Philos. und Gesch. d. Rel. 4 Bd. S. 1 = 50.

⁴² *I. D. Michaelis compendium theolog. dogmaticae.* Gött. 1760. Dogmatik. Gött. 1785. 8. — *I. D. Heilmanni comp. theol. dogm.* Gött. 1761. ed. 2. 1774.

⁴³ Lehrbuch des christlichen Glaubens. Helmst. 1764.

⁴⁴ System der reinen Philosophie oder Glückseligkeitslehre des Christenthums. Jülichau 1778. 8. 4te Aufl. 1794.

⁴⁵ Neue Apologie des Sokrates oder über die Seligkeit der Heiden. Berl. 1772. Neue Aufl. Berl. 1788. 2 Bde. 8.

⁴⁶ Mindre ved sine dogmatiske Lærebøger, end ved sine Undersøgelser om de Besatte (siden 1760) om Kanon og Bibelskens Inspiration §. 270. og deslige.

J. C. N. Eckermann *, H. Phil. C. Henke **, J. A. L. Wegscheider *** og Flere, hvorimod andre Theologer vare syfselsatte med at forsvare det ældre Lærebegreb ⁴⁷ eller i det mindste at søge en Middelvei ⁴⁸. Den kritiske Philosophies Indflydelse har ligeledes viist sig paa Dogmatiken ⁴⁹, og dens Anvendelse har ligesaavel fundet Bifald som Dadel ⁵⁰. De danske Theologer sluttede sig ogsaa i Dogmatikens Bearbejdelse nærmest til Lydskerne af de forskjellige Skoler.

* Compendium theol. Christianæ. Ed. 2. Altonæ 1792. Handbuch zum systematischen Studium der christl. Glaubenslehre. Altona 1801 = 3. 4 Theile. 8.

** Lineamenta institutionum fidei Christ. Ed. 2. Helmst. 1795. Samt Afhandlgr. i hans Magazin og Museum.

*** Institutiones Theol. Christ. Dogmaticæ. Ed. 3. aucta. Halæ 1819, (siden flere Udgaver) 8. Jonf. om dette Hovedværk Kritik des Rationalismus in Wegscheiders Dogmatik. Von W. Steiger. Berlin 1830. 8.

⁴⁷ I. Ben. Carpzov liber doctrinalis theolog. purioris. Brunsw. 1767. Eb. Henr. Dan. Stosch institutiones theologiae dogmaticæ. Francof. ad. Viadr. 1779. N. E. Balle Theses theol. Lipsiæ 1776. 8. G. C. Storr doct. Christ. Pars theoretica. Stuttg. 1795. 8. Reinhardts Vorlesungen über die Dogmatik. 2 Ausg. 1806. Magazin für christl. Dogm. und Moral, von J. F. Platt, fortgesetzt von J. G. Euskind 10. Tübingen 1796 10.

⁴⁸ I. C. Doederlein institutio theologi Christiani in capitibus religionis theoreticis. Altorf 1780. ed. VI. 1799. 2 Volf. 8. Sam. Fr. Nath. Mori epitome theol. Christianæ. ed. 2. Lips. 1791. H. D. C. Twestens Vorlesungen über die Dogmatik. 1r Bd. Hamb. 1826. 8. P. E. Müllers System i den christl. Dogmatik. Kbh. 1826. 8.

⁴⁹ S. 251. N. 40.

⁵⁰ Den bibelske og populære Dogmatiks Bearbejdelse

§. 175.

Den katholske Dogmatiks Skjebne.

De katholske Theologer ere for det meste blevene den ældre Læremaade troe, og Bossuet ⁵¹ blev af mange iblandt hans Troesforvandre beskyldt for, at han, for at vinde Protestanterne, havde bortgivet alt for meget af den rene Kirkelære. Desuden have J. B. du Hamels ⁵² (d. 1706) og Joh. L. Bertis ⁵³ Værker fundet meget Bifald i deres Kirke. Nogle nyere katholske Theologer i Tydskland have begyndt at rense deres Troeslære for uforstaaelige Spidsfindigheder, at bruge Protestanternes Skrifter og derved at give deres Foredrag mere Lys og mere Værdighed, Stephan Wiest ⁵⁴ (d. 1797) Simpert Schwarzhüber ⁵⁵ (d. 1795) og Ildefons Schwarz ⁵⁶ (d. 1794) have ved slige Bestræbelser erhvervet sig Næs og Fortjeneste. Af den Græske Kirke er kun eet System i Dogmatiken af Theophanes Procopowitsch (d. 1736) blevet bekjendt ⁵⁷.

⁵¹ Exposition de la foi catholique. Par. 1672. Vie de Bossuet par Burigny. Brux. 1761. 8. Schröckh's Lebensbeschreib. ber. Gelehrten 2 Th. S, 316.

⁵² Theologia speculativa et practica. Par. 1691. VII Voll. 8.

⁵³ Opus de theologicis disciplinis. ed. 2. Venet. 1760. 6 Voll. 1760. Et udtog deraf Hamb. 1773. V Voll. 8.

⁵⁴ Institutiones theologiae dogmaticae. Eustad. 1781-86. IV Voll. 8.

⁵⁵ Christkatholisches Handbuch. 3te Aufl. Salzburg 1793. 4 Bd. 8.

⁵⁶ Handbuch der christl. Religion. 2 Aufl. Würzburg und Hamb. 1797. 3 The. 8.

⁵⁷ Christianae Theologiae Tom. I-V. Regiomonti 1773-75. 8.

§. 276.

Sædelærens Historie.

De noiagtigere Uundersøgelser over den praktiske Philosophie, som efter Grotius anstilledes af S. Pufendorf (d. 1694) og Andre, kastede ogsaa Lys paa den christelige Sædelære. Den reformeerte Kirke havde i dette Fag fortrinlige Skribentere i Johan la Placette ⁵⁹ (d. 1718) og i Benedict Pictet (d. 1724). Iblandt de lutherste Theologer leverede Joh. F. Buddeus først et brugbart Værk, men Videnskaben blev først frugtbarere og mere praktisk bearbejdet ved J. L. von Mosheim ⁶⁰, og dens Foredrag fik mere Bestemthed og Orden ved S. J. Baumgarten. Siden har Sædelæren gjort meget betydelige Fremstridt ved mange fortræffelige Skrifter. J. W. Schmidt (d. 1797) var den første, som ved Hjælp af den Kantiske Philosophie forsøgte paa at give den en nye Skikkelse. Lignende Forsøg gjorde Staudlin og Ammon, men erklærede siden denne Methode for urigtig og forlode den. Uafhængige af den kritiske Philosophie streve F. W. Reinhard og de Wette deres udførlige Systemer. Iblandt de katholske Theologer vare Jesuiterne berygtede for deres bequemme Sædelære ⁶¹, imod hvilken Jansenisterne satte desto større Strængthed i Sæ-

⁵⁸ Narratio pragmatica conversionum, quas theologia moralis saeculo XVIII experta est. Auctore Jo. Horn.. Gött. 1802. 4.

⁵⁹ Hans Levet Ricéron 2 Th. S. 211. — Essais de Morale. Amsterd. 1752. VI Tomes. 12.

⁶⁰ Sittenlehre der heil. Schrift, fortgesetzt (fra 6 Deel af) von J. P. Miller. Helmst. 1735-62. 9 Bd. 4.

⁶¹ §. 221. N. 15.

derne ⁶². Nogle tydske Skribentere som Jakob Danzer ⁶³ (d. 1796) og Seb. Mutschelle (d. 1800), have ogsaa i denne Deel af de theologiske Videnskaber foretaget betydelige Forbedringer.

§ 277.

Kirkehistorie.

Den meest anstrængte og lykkeligste Flid anvendte de katholske Theologer paa Kirkehistorien og de christelige Oldsager, og det er vanskeligt at træffe Valget blandt de mange fortjenstfulde Mænd. Denys Petau ⁶⁴ (d. 1652) Joh. Launoy ⁶⁵ (d. 1677), Seb. le Rain Lillemont ⁶⁶ (d. 1698), Henrik Norisius ⁶⁷ (d. 1703), Johan Mabillon ⁶⁸ (d. 1707), Ludvig Elias du Pin (d. 1719), Michael le Quien (d. 1739), Bernhard de Montfaucon ⁶⁹ (d. 1741) og St. Al. Würdtwein (d. 1796) gjorde sig fortrinlig berømte. Ludvig Maimbourg ⁷⁰ (1686) blev mærkværdig ved sin driftige Behand-

⁶² Essais de morale par Pierre Nicole. A la Haye. 1688. X Voll. 12.

⁶³ Anleitung zur christl. Moral. Satz. 1787. 3 The. 8.

⁶⁴ Bayle Diction. Nicéron 1 Th. S. 139.

⁶⁵ Bayle et Chauffepié Dictionaires.

⁶⁶ Nicéron 11 Th. S. 332. Schreck's Lebensbeschreibungen ber. Gelehrten 2 Bd. S. 238.

⁶⁷ Hans Leonet i det 4de Bind af hans Verker. Veron. 1729-32. IV Voll. f.

⁶⁸ Chauffepié Diction. Tom. III.

⁶⁹ Laffin's Gelehrtengegeschichte von St. Mauro 2 Th. S. 292.

⁷⁰ Chauffepié Tom. III.

ling af Historien, og Johan Harduin ⁷¹ (d. 1729) ved sine Paradorer. De franske Reformeerte kappedes med deres katholske Medborgere om Vren, og iblandt dem udmærkede sig David Blondel ⁷² (d. 1655), Johan Daille ⁷³ (d. 1670), Johan Claude ⁷⁴ (d. 1687), Jakob Basnage (d. 1723), Jakob Lenfant (d. 1728) og Jakob de Beausobre (d. 1738). Ogsaa Engliske Skribentere, som Jakob Usher ⁷⁵ (d. 1655), Joh. Pearson (d. 1688), Wilhelm Beveridge (d. 1707), Joh. Ernst Grabe (d. 1711), Gilbert Burnet (d. 1715), Joseph Bingham (d. 1723) erhvervede sig mange Fortjenester. Ligesom disse have iblandt de tydske Protestanter Gottfried Arnold ⁷⁶ (d. 1714), Ernst Salomo Cyprian ⁷⁷ (d. 1745), Joh. Lorenz von Mosheim (d. 1755), Christian Franz Wilhelm Walch (d. 1784), Joh. Andreas Cramer (d. 1788), Joh. Sal. Semler, Schröckh*, G. J. Planck, Henke, J. E. Chr. Schmidt, Staudlin, Aug. Neander, Gieseler, og af danske Theologer

⁷¹ Ib. Tom. II.

⁷² Nicron 8 Th. S. 75.

⁷³ Bayle Diction. T. II. Nicron 2 Th. S. 154.

⁷⁴ Bayle Diction. T. II. Nicron 2 Th. S. 125.

⁷⁵ The life of J. Usher by *Richard Parr*. Lond. 1686. fol. Bayle et *Chaufepié* Diction.

⁷⁶ *Chaufepié* Tom. I.

⁷⁷ Beyträge zu den Actis hist. eccles. 2 Bd. S. 1018. Schröckh's Lebensbeschreibungen ber. Gelehrten 2 Th. S. 361.

⁷⁸ Hans Leynet af Baluze foran Værket: De concordia sacerdotii et imperii. Francf. 1708. fol.

* Hans Leynet og Fortjenester af Tjshirner i Theol. Bibl. 11te Bind.

især Fr. Münter * bidraget til at gjøre den historiske Theologie fuldkomnere.

§. 278.

Kirkerettens Videnskab.

Den katholske Kirkeret blev bearbejdet af mange Lærde, og fik i Særdeleshed ved den franske Kirkes Stridigheder med Paven mange Oplysninger. Peter du Puy (d. 1682), Peter de Marca ⁷⁸ (d. 1662), Ludvig Thomassin (d. 1695), Zeger Bernhard von Espen ⁷⁹ (d. 1728), Poul Joseph von Niegger (d. 1775) og Justinus Febronius hore til de berømteste Skribenter. Den protestantiske Kirkeret var endnu en uordnet Samling af Forskrifter, indtil Christian Thomasius ⁸⁰ paatog sig at bearbejde den friere, og Just Henning Böhmer ⁸¹ (d. 1749) afhandlede den sammenhængende i et lærdt Værk. Denne Rets rigtigere Principer bleve først udviklede af Christoph Matthæus Pfaff ⁸²; og fra denne Tidspunct af blev denne Videnskab hævet til en høiere Grad af Uddannelse af Ge. Ludw. Böhmer (d. 1797) og andre. Saavel i Tydskland som i Danmark forlode Theologerne efterhaanden Territorialsystemet og erklærede sig for Collegialsystemet ^{82 b}

* Om hans Fortjenester: Oratio Jani Möller i Nyt Theol. Bibl. 18de Bind. 1830.

⁷⁸ Hans Levnet foran hans Opera. Colon. 1777. V Voll. f.

⁸⁰ §. 261. R. 36.

⁸¹ Jus ecclesiasticum Protestantium ed. 4. Halae 1738. V Voll. 4.

⁸² Origines juris ecclesiastici. Tub. 1756. 4.

^{82 b} Om Systemerne i den protestantiske Kirkeret, af J. Möller, i Theol. Bibl. 11te Bind S. 213 fg. Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus, af H. N. Clausen. 1825. 8.

§. 279.

Pastoralvidenskaber.

Ogsaa til Religionslærernes Embedsforelse og de Forretninger, som i Særdeleshed horte dertil, bleve brugbare Anviisninger givne. Pastoralvidenskaben overhovedet blev iblandt Protestanterne bearbejdet af Salomo Deyling (d. 1755) Peter Roques (, 1748), Joh. Peter Miller (d. 1789), Johan Fredr. Jacobi (d. 1791), Joh. Jak. Pfeiffer (d. 1791); efter hvilke nyere Skribenter saasom Aug. Herm. Niemeier og Cl. Harms fulgte. Iblandt Katholikerne udmærkede sig Franz Gistschütz (d. 1788). Homiletiken ⁸³ fik en bedre Skikkelse ved Joh. Jak. Kambach (d. 1735), Mosheim, G. E. Steinbart og Joh. W. Schmidt. Ogsaa tvende danske Theologer, Ch. Bastholm ⁸⁴ og J. P. Mynster ⁸⁵ bearbejdede den med Held og Selvstændighed. Af Katechetiken erhvervede Michael Ignaz Schmidt ⁸⁶ (d. 1794) og Ignaz von Felbiger (d. 1788) i den katolske Kirke sig mange Fortjenester, men ei mindre har den Protestanterne Joh. Peter Miller, Johan Wilhelm Schmidt og J. Fr. Gräffe at takke for en rigtigere Behandling.

⁸³ Om Homiletikens og Katechetikens Forandringer s. Schulers §. 244 og 245 anførte Værker.

⁸⁴ Den geistlige Talekunst. Kbh. 1775. 8.

⁸⁵ Bemærkninger om den Kunst at prædike. I Vidskbl. Forhandlingerne ved Sjællands Landemøde. 1ste Bd. Kbh. 1812. 8.

⁸⁶ Hans Leynets Historie skreven af Franz Oberthür. Hannover. 1802. 8.

Tidstabel for den sjette Periode.

A. 1649-1831.

- Mar
1649. Karl I. Konge af England henrettes.
1651. Religionsamtale i Rheinfels.
1652. Denys Petau dør.
1653. Paven fordømmer Jansenii 5 Sætninger. Donna Olympia Maldachini.
1653. Christine Dronning af Sverrig bliver katolsk.
1655. Innocentius X. dør. Peyrerii præadamitar.
1656. Georg Calixtus og Salomo Glasius dør.
1657. Leopold følger efter Keiser Ferdinand III.
1658. Første Begyndelse af den coccejanske Strid.
1660. Den biskoppelige Værdigheds Restitution i England. Socinianernes Forfølgelse i Polen; Hertug Ernst den Fromme i Gotha.
1661. Freds-Samtale i Cassel.
1662. De franske Gesandters Strid i Rom med Paven. Blasius Pascal dør.
1663. Selskab af Præster for de udenlandske Missioner.
1664. Trappist-Ordenens Stiftelse.
1665. Alexander VII. foreskriver en Eed imod Jansenismen.
1667. Alexander VII. dør.
1669. Pyrenæerfreden. Clemens IX. dør.
1670. Spener feranstalter fremme Sammenkomster.

1671. Protestanternes Forfølgelse i Ungarn.
1675. Formula consensus Helvetici.
1676. Clemens X. dør.
1677. Benedict Spinoza og Joh. Launoy dør.
1678. Paven's Strid med Kongen af Frankerige om Regalierne.
1679. Thomas Hobbes dør.
1680. Antoinette Bourignon dør.
1682. Den Franske Geistligheds fire Sætninger.
1685. Det Kantiske Edikts Tilbagekaldelse. Kurpfalz faaer katolske Regenter. Jakob II. bliver Konge af England. Claude de Pajon dør.
1687. Michael Molinos maa tilbagekalde.
1688. Jakob II. mister den Engelske Trone.
1689. Innocentius XI. dør. Toleranzacten i England. Casimir Leszjynsky henrettes. Peter I. bliver Enevoldsherre i Rusland. Pietistisk Strid.
1690. Balth. Beckers forberede Verden.
1691. Georg Fox dør. Johan Tillotson Erkebiskop af Canterbury.
1692. Den Franske Konges Forsoning med Paven.
1694. Universitetets Stiftelse i Halle. Anton Arnaud dør.
1697. Bossuet og Fenelon. Frederik August, Kurfyrste af Sachsen, bliver katolsk. Nyssvick's Fred. Waifenshusets Begyndelse i Halle.
1798. Engelsk Selskab til christelig Kundskabs Udbredelse.
1700. Innocentius XII. d. Den Gregorianske Kalender indføres i Tydskland og Danmark. Preussen Kongerige.
1703. Ludvig Bourdaloue, Locke og Bossuet dør.
1705. Interimsforlig i Pfalz. Philip Jakob Spener d. De Danske Missionsanstalters Stiftelse i Ostindien. Tournon i China.

1706. Peter Bayle doer. Keiser Joseph. I. følger efter Leopold I.
1707. Altranstadske Forlig til Gunst for de Schlesiske Protestanter.
1709. Odelæggelse af Klosteret Portroyal.
1710. Georg Bull og Thomas Ittig doe.
1712. Richard Simon og Philip van Limborch doe.
1713. Bullen Unigenitus. Peter Jurieu og Greven af Shaftesbury doe.
1714. Gottfried Arnold doer. Huset Hannover bestiger den engelske Throne.
1715. Ludvig XIV., Fenelon og Nicol. Malebranche doe.
1716. Leibniz doer.
1717. Patriarchat i Portugal. Madame Guion doer.
1718. Johan la Placette. Stephan Baluze og Alexander Roell doe.
1719. Den hellige Synode indføres i Rusland. Joseph Addison, Paschasius Quesnel og Peter Poiret doe.
1721. Clemens XI., Daniel Huet og Adam Nechenberg doe.
1723. Christ. Wolf sordrives fra Halle. Jakob Basnage, Claude Fleury doe.
1724. Tumult i Thorn. Innocenz VIII. og Natalis Alexander doe.
1725. Kirkeforsamling i Lateran.
1726. Daniel Whitby og Isaac Newton doe.
1727. Brødremenighedens Stiftelse. Herm. Aug. Franke doer.
1728. Chr. Thomasius og Jac. Lenfant doe.
1729. Franz Buddeus, Johan Hardeuin, Jakob Adolph Lampe og Samuel Clarke doe.
1730. Frederik IV. Benedict XIII. og Jakob Saurin doe.
1731. De Salzburgiske Lutheraners Udvandring.

1733. Matthæus Lindal døer.
1735. Bertheimsk Bibeloversættelse.
1736. Johan Clericus, Theophanes Procopowitsch og Joh. Albert Fabricius døe.
1737. Universitetet i Göttingen stiftes.
1740. Clemens XII. døer. Frederik II. og Maria Theresia tiltræde Regeringen.
1741. Bernhard Montfaucon, Joh. Gustav Reinbeck og Dan. Ernst Jablonsky døe.
1742. Joh. Baptist Massillon og Richard Bentley døe.
1743. Generalvicariat i Breslau. Pietistiske Uroligheder i Kjøbenhavn.
1744. Joachim Lange døer.
1745. Ernst Salomo Cyprian døer.
1746. Kong Christian VI. døer.
1747. Samuel Crell døer.
1748. Peter Roques og Peter Giannone døe.
1749. Frederik Arveprinds af Hessen-Cassel bliver katolsk.
1750. Albert Schultens, Ludv. Anton Muratori og Conyers Middleton døe.
1751. Henrik Lord Bolingbroke og Phil. Doddridge døe.
1753. Paveligt Concordat med Spanien. Stolpisk Stiftelse i Leiden.
1754. Joh. Jak. Wetstein og Christian Wolf døe.
1755. J. L. Mosheim, Montesquieu, Franz Rothfischer og Quirini døe.
1757. Benedict XIV., Sigm. Jak. Baumgarten, Augustin Calmet og Anton Ashley Sykes døe.
1759. Jesuiternes Fordrivelse fra Portugal.
1760. Rikf. Ludv. Greve af Sinsendorf døer.
1761. J. Matth. Gesner, Chph. Matth. Pfaff og Joh. Aug. Orsi døe.

1763. Joh. Calas henrettes. Febronii Skrift om Paves magten.
1764. Joh. Dav. Heilmann og Chph. Aug. Heuman dør.
1765. Allgemeine Deutsche Bibliothek begynder at udkomme.
1766. Kong Frederik V. dør.
1767. Joh. Christian Edelman og Joh. Pet. Süssmilch dør.
1768. Berlinsk Priisopgave om den bedste Lærebog i Religionen. Nathanael Lardner, Joh. Simon Aßemanni, Hermann Sam. Reimarus dør.
1769. Clemens XIII. Joh. Dominikus Mansi og Christian Fürchteg. Gellert dør.
1771. Stockholmsk Selskab pro fide et Christianismo.
1772. Polens første Deling.
1773. Jesuiterordenens Ophævelse.
1774. Efter Clemens XIV. følger Pius VI. Gafnerske Illuderkurer. Joh. Jak. Meiske og S. Gottl. Zollner dør.
1775. Christian Aug. Crusius dør.
1776. Den tydske Rigskalenders Indførelse. Dav. Hume dør.
1777. De Wolfsenbüttelske Fragmenter udkomme. Joseph Emanuel Konge af Portugal, Albrecht von Haller og Gotth. Traug. Zacharie dør.
1778. Febronius maa tilbagefalde. Isenbichl'sk Strid. Voltaire og Rousseau dør.
1780. Maria Theresia dør.
1781. Keiser Joseph II's Kirke-Love. Selskab til den rene Læres og sande Gudsfrygtigheds Befordring. Gotth. Ephr. Lessing og Joh. Aug. Ernesti dør. Abraham miter i Böhmen.
1782. Pavens Reise til Wien.
1783. Beni. Kennikot og Karl Franz Houbigant dør.

1786. Frederik II. dør. Emsk Punctation. Synode i Vistojæ.
1787. Synode i Florenz. Protestanterne faa borgerlige Rettigheder i Frankrige. Hugo Farmer, Herman Benema og Robert Lowth dør.
1788. Preussisk Religionsedict. S. Ignaz von Feilbiger, G. S. Zollkoser og S. Andr. Cramer dør.
1789. Fransk Nationalforsamling. Jakob Bernet, S. Pet. Miller, Freder. Wilh. Jerusalem dør.
1790. Joseph II. dør. Den franske Kirkeforfatnings Om-
dannelselse. Joh. Bernh. Bafedow og Nik. von Hontz-
heim dør.
1791. Den Lutherske Menigheds Schisma i Amsterdam.
Ophævelse af den Callenbergiske Anstalt i Halle. Joh.
Benj. Koppe, S. D. Michaelis og S. Sal. Sem-
ler dør.
1792. Leopold II. d. Nyfrankisk Republik. Aug. Gottl.
Spangenberg, S. Chr. Döderlein og Sam. Freder.
Rath. Morus dør.
1793. Offentlig Atheismus i Frankrige. Ant. Freder. Bü-
sching, Wilh. Robertson og Martin Gerbert Fyrstæ-
bed i St. Blasien dør.
1794. Stort Missionselskab i England. Ge. Theod. Stro-
bel, Jldfons Schwarz og Eduard Gibbon dør.
1795. Tredie Franske Constitution. Franz Ludwig Biskop i
Würzburg dør. Polen forsvinder af de europæiske
Rigers Sal.
1796. Catharina II. af Rusland dør.
1797. Den Bataviske Fristats nye Constitution. Fred i So-
lentino. Frederik Wilhelm II. Konge af Preussen
dør. Claudius Buchanan kommer som Capellan
til Calcutta.

1798. De Franske drage ind i Rom. Romersk Republik. Keiser Paul I. proklameres i Petersburg som Maltheser=Ordenens Stormester.
1799. Den nye Churfyrste af Pfalzbayerns Religionsdekla-
ration. Nye Fransk Constitution. Pius VI. dør.
1800. Pius VII. bliver Pave. Academiet i Fort William
(Calcutta) stiftes.
1801. Hugo Blair og Joh. Caspar Lavater dør.
1802. Concordatet imellem Frankrige og Paven bliver be-
kjendtgjort.
1803. Rigsdeputationens Beslutning i Regensburg. J. G.
Herder dør.
1804. Det Britisk=Udenlandske Bibelselskab stiftes. Joh.
Jakob Spalding, W. A. Zeller og Im. Kant. dør.
Jesuitenordenen indføres igjen i Neapel og Sicilien.
1805. Alliance imellem England, Rusland og Osterreich. Fred
til Presburg. Paven tillader at sælge endeel geist-
lige Godser i Spanien. Pius VII. i Paris ved
Keiser Napoleons Kroning. G. C. Storr dør.
1806. Rhinforbundet, i hvis Lande Katholiker og Protestan-
ter faae lige Rettigheder. Preussen ulykkelig i Krig.
Joseph Napoleon Konge i Neapel. Dr. Buchanan
bereiser Ostindien for Kirkens Skyld.
1807. Fred til Tilsit. Preussen svækket. Hieronymus Na-
poleon Konge af Westphalen. En fransk Armee ryk-
fer ind i Portugal. Prindsregenten opslaaer sin
Throne i Brasilien. Bullen in Coena Domini op-
læses ikke ved Skjærtorsdags=Messen i Rom. Strid
imellem Paven og Lucern. Pius VII. optager nye
Helgene. Jesuiterne adspredes ganske i Ny=Bayern.
Joh. Aug. Rosfelt dør.

1808. Joseph Napoleon Konge af Spanien, og Joachim Murat Konge af Neapel. Mange Klostre ophæves i Spanien og Inquisitionen afkaffes. Den østlige Deel af Kirkestaten besættes, hvorimod Paven forgjæves protesterer. Methodisterne holde en Generalforsamling i Baltimore. Frederik den VI. bliver Konge. Dr. Buchanan vender tilbage til England. D. Hoegh Guldberg og Joh. Mat. Schrockh dør.
1809. Ny Krig og Fredslutning imellem Frankrig og Østerrig. Næsten af Kirkestaten indlemmes i Frankrig. Munkene vedblive at oprøre det spanske Folk, og ved et keiserligt Decret ophæves alle geistlige Ordener og Klostre i Spanien. H. Ph. Conr. Henke dør. Universitetet i Berlin stiftes.
1810. Napoleons Formæling med en østerrigsk Princesse knytter Venstabs Baand imellem de to Magter. Holland indlemmes i Frankrig. Det spanske Sydamerika vil løsrive sig fra Moderstaten.
1811. Den franske Hær maa forlade Portugal.
1812. Napoleon erklærer Rusland Krig. Kong Joseph flygter fra Madrid. Wellington i Spanien. De Franske maae rømme Moskau. Patriotismen gjører i Preussen. F. B. Reinhard dør.
1813. Hele Europa, saa nær som Danmark, imod Napoleon. Folkeslaget ved Leipzig. Napoleon underhandler med Paven om et Concordat. Wieland dør. Det engelske Parlament beslutter at sørge for Ostindiens Oplysning. Universitetet i Christiania aabnes.
1814. Fred til Kiel. Alle de forviste Regenter vende tilbage. Jesuiterordenen gjenoprettes. Inquisition gjenindføres af Ferdinand den VII. Congres i Wien. Bivelselsfaber stiftes i Danmark og Hertugdømmene.

- Dr. Th. F. Middleton, første Biskop i Calcutta, indvies.
1815. Napoleon atter Keiser, igjen affat, og bortført som Fange. Fred til Paris. Den hellige Alliance sluttet. Dr. Buchanan dør.
1816. Jesuiterne forvises fra Moskau og Petersborg. De begynde at virke i Frankrig. Den nye preussiske Aegende udkommer. N. E. Valle dør.
1817. Universitetet i Wittemberg nedlægges. Reformationens Jubilæum. Forsøg til Union imellem Protestanterne i de preussiske og flere tydske Stater. Blacas opoffer den gallicanske Kirkes Rettigheder i et Concordat med Paven. Bayern slutter et Concordat.
1818. Wechabiternes Nederlag af Tyrkerne. Congress i Aachen. Universitetet i Bonn stiftes.
1819. Sands Enigmord paa Røgehue. Demagoger i Tydskland. Congress i Carlsbad. Strengt Opsyn over Tydsklands Presser og Universiteter. Pøbel = Opløb imod Jøderne i mange tydske Stæder, ogsaa i Kjøbenhavn. Chr. Bastholm dør.
1820. Revolution i Spanien. Georg III. dør. Hertugen af Berry snigmyrdes. Jesuiterne høste Fordeel deraf i Frankrig: de forjages af Rusland og Polen, men modtages i Østerrig. Revolution i Neapel og i Portugal. Congress i Troppau. Det danske Missions-selskab begynder at virke.
1821. Congress i Laibach. Constitution i Portugal og i Brasilien. Neapel besat af Østerrigerne. Opstand i Grækenland. Forbud mod Frimurerie i Rusland, ogsaa Bibel- og Missions-selskaberne forbydes. Napoleon dør paa St. Helena.

1822. Grækenland Republik; den indbyrdes Underviisning der indført. Don Pedro erklærer Brasilien for uafhængig af Portugal og antager Keisertitlen. Congressen i Verona bortviser Grækernes Gesandter.
1823. En fransk Armee rykker ind i Spanien og giver Ferdinand VII. Enevoldsmagten tilbage. Pius VII. dør og saarer Card. della Genga (Leo XII.) til Eftermand. Dr. Reginald Heber bliver Biskop i Calcutta.
1824. Don Miguel gjør Oprør mod sin Fader. Ludvig XVIII. dør. Jesuiterne saae stor Indflydelse under Carl X. i Frankrige.
1825. England erkjender de sydamerikanske Fristater, hvilke henvende sig til Paven om Biskopper. Kong Ferdinand af Neapel, Maximilian af Bayern og Keiser Alexander dør.
1826. Johan VI. af Portugal dør; Keiser Pedro afstaaer den portugisiske Throne til sin Datter Maria da Gloria. Demagogiske Bevægelser i Rusland. Sultanen opløser Janitsjar = Corpset. Universitetet i München. Canning forfægter de liberale Ideer. C. Fr. Staudlin, Th. Sev. Vater og Biskop Reg. Heber i Ostindien dør. Den danske Kirkes 1000 aarige Jubelfest.
1827. Bolivar nedlægger Regjeringen i Columbien, og Cape d'Istria bliver Gouverneur i Grækenland. Londoner Protocol om de græske Sager. Sotlag ved Navarin. Kongen af Preussen forbyder sine katolske Undersaatter at besøge udenlandske Jesuiter = Skoler. Kong Frederik August af Sachsen, G. Canning og Grev E. D. F. Neventlow dør.
1828. Don Miguel Usurpator i Portugal. Et fransk Corps i Morea. Cape d'Istria Præsident. N. H. Niemeyer dør.

1829. Card. Castiglioni (Pius VIII) bliver Pave. Dr. Tzschirner doer.
1830. Jesuiternes Intriguer opirre det franske Folk; Kong Carl X. forjages med Familie. Opror i Belgien, og Uroligheder i mange Lande. Opstand i Kongeriget Polen. Fr. Winter doer.
1831. Card. Capellari bliver Pave under Navn Gregor XVI. Opror i Kirkestaten. Niebuhr og Grev Schimmelmänn doer.

T y t f e i l.

Side 58 Noten 91, ændre læs andre.

- 65 §. 49 sidst: at sin Guds Søn er forskjellig fra Faderen ic. læs: "at Guds Søn er ic. og har sin Oprindelse fra Guds Væsen".
 - 77 sidste Linie: pelemica l. polemica.
 - 89 Lin. 2 den l. dens.
 - 142 Damuscaus l. Damascus.
 - 155 Lin. 3 bestjæumede l. bestjæmmende.
 - 160 Not. 22 Eshæbner l. Eshæbner.
 - 170 Not. 53 Lefant l. Lenfant.
 - 227 Lin. 14 Benedicter l. Benedictiner.
 - 251 §. 186 Keisenen l. Keiseren.
 - 255 Noten. Islændere l. Irkændere.
 - 273 §. l. §. 206.
 - 331 Lin. 1 Iblande l. Iblandt.
 - 333 Lin. 3 Euroyas l. Europas.
 - 354 Not. 59 Berlin 1809 Bonn. læs: Berlin 1809. Bonn 1818.
-

